

IRBK-0100235

म ग्रं सं वाचनालय शाखा ठाणे

विषय नाटक

दा क्र २३५

IRBK-0100235

IRBK-0100235

दा.क्र. 234

मराठी ग्रंथ संग्रहालय, ठाणे.

सूचना :- खाली दिलेल्या तारखेपर्यंत पुस्तक परत करावे,
तसे न केल्यास घटना नियम क्र. ५ (८) नुसार
प्रतिदिनी ५ पैसे जादा वर्गणी भरावी लागेल.

पेशवाईचा मध्यकाल

(ऐतिहासिक नाटक.)

२३५
नाटक लेखक,

दत्तात्रय बाळकृष्ण करकरे
“ हिंदुस्थानांतील ब्रिटिश साम्राज्य ”

या पुस्तकाचा कर्ता,
जळगांव, ईस्ट खानदेश.

प्रकाशक,

हिंद एजन्सी, माधवबाग, मुंबई.

मुंबई.

IRBK-0100235

सन १९१८.

किंमत बारा आणे.

प्रस्तुत नाटकाचे प्रयोग करण्यासंबंधीचे सर्व प्रकारचे हक्क
लेखकानें आपणाकडेस राखून ठेविले आहेत.

प्रकाशक—श्रीयुत नारायण नरसो केतकर,
मालक, हिंद एजन्सी, बुकसेलर्स आणि पब्लिशर्स,
माधववाग, नंबर ४, गिरगांव-मुंबई.

मुद्रक—रा. चिंतामण सखाराम देवळे, मुंबईवैभव प्रेस,
सर्व्हंट्स् ऑफ इंडिया सोसायटीज् विल्डिंग, सँटर्स रोड,
गिरगांव-मुंबई.

दोन शब्द.

° Here are men who fought in gallant actions;
As gallantly as ever heroes fought !
But buried in the heap of such transactions;
Their names are rarely found nor often sought !

Byron.

239

श्रीमंत प्रौढप्रतापी पहिले माधवरावसाहेब पेशवे यांची कारकीर्द-मराठा साम्राज्याचे पंत-प्रधान या नात्याची कारकीर्द-पुष्कळ दृष्ट्या अत्यंत महत्वाची आहे; परंतु सदरहू पुस्तक हे तत्कालीन परिस्थितीचे काल्पनिक चित्र असल्याने ऐतिहासिक दृष्ट्या महत्वाच्या अशा वऱ्याच गोष्टींचे त्यांत विपद रीतीने विवेचन करतां येणें शक्य नाहीं.

तथापि, श्रीमंतांच्या ठायीं वसत असलेल्या अलौकिक सद्गुणांची-राजकारण, कृतत्व, करामत आणि तडफ यांची-त्यावेळच्या राजकारणाची व पेशव्यांच्या घरांतिल भाऊबंदकीची-कांहींशी कल्पना करतां यावी, अशा दृष्टीने प्रस्तुतच्या पुस्तकांत प्रयत्न केला आहे.

प्रस्तुत महायुद्धामुळे उद्भवलेल्या अडचणीच्या परिस्थितींतहि माझ्या इच्छेकरितां-निव्वळ माझ्या “ सरजीचा मान ” ठेविण्याकरितांच-सदरहू पुस्तक माझे बालमित्र आणि प्रसिद्ध “ हिंद एजन्सी ” चे प्रवर्तक श्री. रा. रा. नानासाहेब केतकर यांनीं प्रसिद्ध केले असल्यामुळे त्यांचा-माझे स्नेही व कादंबरीकार व नाटककार रा. रा. नाथ माधव यांनीं “ सप्ता ” करून “ पुणे ” तपासून दिलीं, आणि त्यांनीं व माझे दुसरे स्नेही व “ इंदिरा ” नाटकाचे कर्ते रा. रा. अण्णासाहेब सोनाळकर यांनीं मला योग्य सूचना केल्या त्यावद्दल त्यांचा-मी अत्यंत आभारी आहे.

श्रीमंत छत्रपति शिवाजी महाराज यांनीं जन्मास घातलेल्या मराठा-साम्राज्यानें “ लोक संग्रह ” केलेला आहे; त्याचप्रमाणे प्रस्तुतच्या महायुद्धांत आपल्या साम्राज्यसरकारास यश-प्राप्ति होऊन त्यांनीं “ लोक-संग्रह ” करित रहावे—आणि उदार व स्वातंत्र्यप्रिय अशा आपल्या ब्रिटिश-साम्राज्य-सरकाराच्या अमलाखालींच हिंदुस्थानची दिवसेंदिवस अधिक अधिक प्रगति होत जावी, एवढेंच परमेश्वराजवळ नम्र मागणें आणि-प्रार्थना आहे.

मुंबई ता. १० फेब्रुवारी
सन १९१८ इ. }

दत्तात्रय.

सदरहू नाटकाची संगीत रंगावृत्ति एखाद्या
नाटक कंपनीस करून पाहिजे

असल्यास

अथवा कोणतेही एखादे गद्य अथवा पद्य
नाटक लिहून पाहिजे

असल्यास

त्याबद्दल लेखकाकडेस पत्रव्यवहार करावा.

पेशवाईचा मध्यकाल.

अंक पहिला.

प्रवेश पहिला.

स्थळ—पुणे शहर, शनिवारचा वाडा, पेशव्यांचा दरवार.

(शिंदे, होळकर व कानडे एका वाजूस व नाना फडणवीस, सखाराम बापू, हरिपंत फडके दुसऱ्या वाजूस अशी मंडळी वसली असतांना पडदा उघडतो; इतक्यांत श्रीमंत माधवरावसाहेब पेशवे प्रवेश करतात. त्यांना सर्वजण उठून खडी ताजीम देतात व पेशवे वसल्यावर सर्व आपापल्या जागी बसतात.)

माधवः—सरदारहो, आजच्या दरवारांत कांहीं नाजूक गोष्टीसंबंधानें मला तुमचें खरें मत हवें आहे; पानपतच्या धक्क्यानें मराठ्यांची-मराठी साम्राज्याची झालेली नुकसानी भरून निघावी अशी माझी इच्छा व महत्त्वाकांक्षा आहे आणि ती सफल करणें हें सर्वस्वीं तुम्हांवरच अवलंबून आहे; पानपतच्या लढाईत पेशवाईचा भावी हक्कदार वारस नाहीसा झाला ! साम्राज्याचे आधारस्तंभ आमचे काका-भाऊसाहेब आपणास कायमचे अंतरले, दक्षिणेची एक लाखपर्यंत बांगडी फुटून गेली; त्या धक्क्यानें तीर्थरूप नानासाहेबांनीं देह ठेविला, आणि पेशवाईचा सर्व भार अल्प वयांतच माझ्यावर येऊन पडला ! हा भार सहन करण्यांत मला तुम्हीं सर्वांनीं एकदिलानें मदत केली पाहिजे; ह्या साम्राज्याची अब्रू आणि इभ्रत संरक्षण करणें आतां सर्वस्वीं तुमच्यावर अवलंबून आहे, आणि सातारकर छत्रपति हर्षनिधान गायकवाड महाराज यांचें पुण्य, व आजोवा रावसाहेब पेशव्यांपासूनचे आमचे गुरु-

महाराज ब्रह्मोदनाथ स्वामी धावडशीकर यांचा आशीर्वाद, यांच्या जोरावर तुमच्या कर्तव्यगारीने आपल्या साम्राज्याचा पुन्हां लवकरच जयजयकार होईल अशी मला आशा आहे. •

शिंदे:—(काठीच्या आधाराने उभे राहून) सरकार, श्रीमंत पेशव्यांच्या कृपेनेच आम्हाला हे दिवस आलेले आहेत; शिंद्याचे घराणे गादीशी आजपर्यंत एकनिष्ठपणे वागत आलेले आहे, आणि दौलतीच्या संरक्षणाकरिता आम्ही आमचे सर्वस्व अर्पण करण्यास केव्हांहि तयार आहोत.

माधव:—पाटीलबुवा, शिंद्यांच्या घराण्यांतील कर्ते पुरुष दौलतीच्या संरक्षणाकरिता सारखे कसे वळी पडत गेले हे मनांत आले म्हणजे खरोखरच मन कसे अगदी भडभडून येते; तरी पण त्यांतल्या त्यांत पानपतच्या अस्मानी सुलतानांतून प्राणाचे पायावर जाऊन शिंद्यांच्या वंशांतील शेवटचा तंतु तुमच्या रूपाने जिवंत राहिला, यावरून साम्राज्याचा दरारा आणि शिंदे घराण्याची कीर्ति तुमच्या हातून वृद्धिंगत व्हावी असाच ईश्वरी संकेत आहे असे दिसते. (शिंदे बसतात.)

होळकर:—(उभे राहून) सरकारांनी वेफिकीर असावे; गादीच्या पुण्यप्रतापाने साम्राज्याकरिता नर्मदेच्या पलीकडील क्षिप्रानदीपर्यंतचे हिंदुस्थान मी सर करतो आणि हिमालयाच्या पायथ्याजवळील गंगानदीपर्यंतचे हिंदुस्थान शिंदे सर करतील; आम्हा उभयतांना सरदार कानडे यांची मदत आहेच. (बसतात.)

माधव:—घोरपड्यांनी मद्रासपर्यंत दौड मारावी; फडक्यांनी कर्नाटकला शह देऊन हैदरला तंबी द्यावी आणि भोंसल्यांनी खानदेश व वन्हाड वगळेत मारून निजामाच्या राज्याचे लचके घेत घेत वंगालवर रोख धरावा; पुण्यासह मधल्या दख्खनचा बंदोबस्त ठेवून मामा, बापू व नाना यांच्या मदतीने साम्राज्यांतील व साम्राज्यावाहेरचीं सर्व अंतर्वाह्य कामे मी स्वतः सांभाळतो; इतकेच नाही तर तुम्हा सर्व सरदारांना प्रत्येक प्रकारची लागेल ती मदत देण्यालाहि मी तयार आहे.

नाना:—ईश्वराच्या कृपेने श्रीमंतांच्या इच्छेप्रमाणे वरकत होईल, पण दौलतीला आधीच पुष्कळसे कर्ज असल्याने व्यापक प्रमाणावरील या दिग्विजयांच्या स्वाच्या तडीस नेण्यास काय उपाय योजावे याबद्दलहि या दरवारांत विचार व्हावा, अशी या सेवकाची नम्र विनंति आहे.

माधवः—नाना, दौलतीच्या कर्जाचें कोडें आपण पुढें फावल्या वेळीं सोडवून घेऊ हो. पण आज तुम्हीं सर्व मिळून साम्राज्याच्या काळजीचें कोडें सोडविण्यांत मला एकदिलानें मदत करा; सरदारहो, मी किनई आतांशा अगदीं उदास झालेलों आहे; आमच्या घराण्यांत भावाभावांत चुरस वाढून आईची आणि नानांची मर्जी मोडून भाऊकाका उत्तर हिंदुस्थानांत गेले आणि पायगुंता म्हणून त्यांनीं आग्रहानें बरोबर दिलेल्या माझ्या विश्वासदेवासह पानपत येथें गारद झाले; पेशव्यांच्या घराण्यांत भाऊवंदकीचें भूत भाऊकाकाच्या वेळींच पहिल्यानें शिरलें; सख्खा आणि चुलत या भेदभावाच्या संशयानें ह्यास पेढून भाऊसारखा मोहरा पानपत येथें गारद झाल्यानंतर हें भाऊवंदकीचें भूतहि तेथेंच गाडलें जाईल अशी मला फार आशा होती, पण ती माझी आशा साफ खोटी ठरली ! दादा, दादा, तुमच्या ह्या असुरी राज्यतृष्णेनें मराठेशाहीचें वाटोळें होईल हो वाटोळें होईल ! (इतक्यांत एक हुजऱ्या येऊन श्रीमंतांस मुजरा करतो आणि श्रीमंत दादासाहेब यांचा पकडलेला पत्रव्यवहार नानाजवळ आणून देतो व मुजरा करून जातो.)

नानाः—(तो वाचून) श्रीमंत, रघुनाथराव दादासाहेब यांचीं कारस्थानें आतां जगजाहीर झालीं ! उत्तरेस स्वारी करून रजपून व जाट लोकांपासून साम्राज्याचे हक्क वसूल करणाऱ्या राघोभरारीची साम्राज्यासंबंधीची इमानी नियत पार बदलून गेली; आणि आतांच हातीं आलेल्या गुप्त पत्रव्यवहारावरून ते निजाम व भोंसले यांचे दरबारांत मराठा साम्राज्याविरुद्ध पेशवाई आपल्या घरांत घालण्याकरितां फंदफितुरी, कारस्थानें आणि कारवाई करित आहेत असें उघड उघड सिद्ध झालें आहे; मराठ्यांच्या जुटीच्या बळांतून भोंसल्यांना फोडावें, इकडे हैद्राबादच्या निझामाला लांचाची लालूच दाखवून आपलासा करावा, सखाराम बापूंच्या मदतीनें पुण्यांतल्या पुण्यांत दरबारांतच आपल्यासंबंधीं सहानुभूति उत्पन्न करून त्यामुळें फुटतील तितके लोक फोडून होणाऱ्या दुफळींत आपला पक्ष प्रबळ करावा, मराठे मंडळांतील जुटीचें बळ फोडून त्यांना आपल्या पक्षाचे करून घेण्याकरितां, शिंदे, होळकर व गायकवाड, यांना आपापले सवते सुभे निर्माण करण्यांत मदत देण्याची हमी घ्यावी, आणि इतकेंहि करून नच जमलें तर टोपीवाल्या कंपनीचा एक वकील नुकताच आपल्या या दरबारांत येऊन गेल्या वेळेपासून मराठा सरदारमंडळाशिवाय पेशव्याला पालथा घालण्यास प्रसंग पड-

ल्यास मुंबईकरांचीही मदत घ्यावी, असा दादासाहेवांचा मनसुबा आहे; सरकार, मराठेशाहीविरुद्ध इतका धोक्याचा व दग्याचा घाट घडवू पाहणाऱ्या या दादासाहेवांचे वावर्तीत सख्तीचे इलाज योजावे लागले तरी वेहेत्तर, पण पेशवाईच्या अस्तनीतील हा निखारा आतां पार विझविल्याशिवाय गत्यंतरच नाही, अशी स्थिति सांप्रत प्राप्त झालेली आहे. (नाना पत्रव्यवहार श्रीमंतांजवळ देतात.)

माधव!—(तो पाहून) नागा, तुमचें म्हणणें अक्षरशः खरें आहे; तरी पण ही घरांतील भाऊवंदकी असल्यानें सख्तीचे उपाय योजतांनाही आपल्या माणुसकीस व लौकिकास कमीपणा न येईल याबद्दल आपणास अत्यंत खबरदारी घेतली पाहिजे; (सखाराम वापूकडे वळून) वापू, आजच्या दरवारांत तुम्ही हजर अहांत हें एकपरी वरेंच झालें; तुम्ही काकांच्या-दादासाहेवांच्या पक्षांतले अहांत ही गोष्ट अगदीं उघड आहे; त्यामुळे तुमच्या मनाचा ओढा त्यांच्याकडे असणें स्वाभाविक आहे, आणि हें सर्व मला माहीत असूनहि मी तुम्हांस मुद्दाम आजच्या दरवारास बोलावून तुमच्या समक्ष या विषयाची वाटाघाट होऊं दिली, इतकेच नाही तर योगायोगानें याच वेळीं दादासाहेवांचें कारस्थान चव्हाट्यावर आलें असल्यानें प्रत्यक्ष तुमचेंच मत या वावर्तीत काय आहे, हें कळविण्याची मी तुम्हास आतां संधि देत आहे, ही गोष्टहि तुम्ही मनन करण्यासारखी आहे. वापू, हल्लींच्या काळच्या साडेतीन शहाण्यापैकीं आपण एक आहांत; दौलतीवर गुदरलेल्या गंडांतराची तुमची आठवण अजून ताजी आहे, आणि भाऊवंदकीच्या क्षुद्र दृष्टीपेक्षां साम्राज्याच्या उदात्त ध्येयाला मान देण्याइतपत तरी सारासार विचार न करण्याइतक्या तुमच्या मनोवृत्ति सडून गेल्या नसतील अशी माझी खात्री आहे; म्हणून म्हणतो, वापू, या वावर्तीत तुमचें काय म्हणणें आहे तें मला स्पष्ट कळवाल काय ?

वापू:—या वावर्तीत माझे स्पष्ट मत श्रीमंतांनीं विचारलें नसतें तर वरें झालें असतें; तरी पण आतां आज्ञाच झाली आहे तर मीहि तें स्पष्टपणें सांगतो, याबद्दल क्षमा असावी. सरकार, हक्काच्या दृष्टीनें पेशवाईचे खरे वारस आपण आहांत, ही गोष्ट मलाच काय तर प्रत्यक्ष श्रीमंत दादासाहेवांना सुद्धां नाकवूल करतां यावयाची नाही, पण—

माधवः—पण म्हणून थांबतां कशाला ? तुम्ही काय म्हणणार हें अगाऊ ठरल्यासारखेंच असलें तरी तें तुमच्याच तोंडून एकदां ऐकलेलें वरें. बोला; बापू, लौकर बोला.

बापूः—श्रीमंत, दादासाहेब कर्ते व कारभारांत मुरलेले आहेत; अटकेपर्यंत त्यांनीं भरारी मारलेली आहे, आणि वयाच्या व अनुभवाच्या मानानेंहि ते श्रीमंतांहून निदान लौकिकदृष्ट्या तरी पुष्कळच अधिक असल्यानें राज्यसूत्रें प्रत्यक्ष नसलीं तरी त्यासारखीं त्यांच्या हातीं ठेवून त्यांच्या मनांत वडील घराण्या-संबंधानें आलेलें वैषम्य काढून टाकावें एवढाच एक सरळ व न्यायाचा मार्ग आहे, असें मला वाटतें.

माधवः—बापू, इतक्या दिवसांच्या निकट सहवासानेंहि तुम्हास दादांचा स्वभाव चांगला ओळखतां येऊं नये हें आश्चर्य नव्हे काय ? दादासाहेब मनाचे खंवीर नाहींत; स्वतःत पांचपेंच नसून दुसऱ्यांचे ओळखण्या इतका त्यांच्यांत खोलपणा नाहीं; ते स्वतः भोळे असून दुष्ट मनाचे नाहींत ही गोष्ट मला माहीत आहे, पण आमच्या आनंदी काकींना आम्हास पाण्यांत पाहण्याची संवय झालेली असून त्यांची तशी वागणूक प्रत्यक्ष पाहूनहि त्याला आळा घालण्याची त्यांच्यांत धमक नाहीं. अशा स्थितींत बापू, तुम्हीच सांगा वरें, त्यांच्या हातीं पेशवाईचा कारभार आम्ही कसा द्यावा तो ?

बापूः—श्रीमंतांची इच्छा असेल तर मी एक तोड सुचवितों.

माधवः—बापू, तुम्ही तुमच्या मनांत असेल तें सर्वबोला; काहीं सुद्धां मनांत ठेवूं नका. तुमचें म्हणणें योग्य आहे, अशी माझी खात्री झाल्यास मी त्याबद्दल निःसंशय विचार करीन.

बापूः—भारतीय युद्धाच्या पूर्वी कौरव-पांडवांमधील युद्धाचा प्रसंग टळून आपसांत समेट व्हावा, म्हणून, भगवान् श्रीकृष्ण शिष्टाई करण्याकरितां कौरवेश्वराच्या दरबारांत गेले, त्यावेळीं त्यांनीं उभयतांमधील समेट होण्याला आवश्यक अशी जी अगदीं निदानिची अट सांगितली तसल्याच अटीवर आपणहि श्रीमंत दादासाहेबाशीं दिलजमाई करून घ्यावी, असें माझे मत आहे.

माधवः—म्हणजे ?

बापूः—पांडवांना निदान पांच गांवें तरी द्या म्हणजे ते समेट करण्यास तयार आहेत, असें श्रीकृष्णांनी कौरवेश्वरास सांगितलें. श्रीकृष्णाच्या ह्या म्हणण्याला स्कार देण्यास कौरव तयार झाले असते तर पुढील भारतीय युद्ध आणि मानवी संहार टळला असता; पण सुईच्या अग्रावर राहण्याइतकीं माती सुद्धां मी पांडवांना स्वसंतोषानें केव्हांहि देणार नाहीं, असें दुर्योधनानें साफ सांगितल्यामुळें समेटाची सर्व आशा निष्फळ होऊन नाइलाजानें पांडवांना कौरवांविरुद्ध हातीं शस्त्र धरावें लागलें.

माधवः—बापू, तुमच्या म्हणण्याचा भावार्थ आतां मी पुरा पुरा समजलों; पण पांडवांचा पक्ष खरा होता ही मुख्य गोष्ट मात्र तुम्ही विसरलांत ! ठीक आहे; दादासाहेब पेशवाई मिळविण्याकरितां साध्या नाहीं तर निदान सख्तीच्या मार्गाचें अवलंबन करतील, प्रसंग पडल्यास कोणाहि तिऱ्हाइतांच्या मदतीनें पेशव्यांच्या मानेवर तरवार ठेवतील, असेंच ना तुमचें म्हणणें ?

बापूः—माझे खरें मत मी श्रीमंतांना स्पष्ट शब्दांत सांगितलें, याबद्दल मला माफी असावी; शिवाय, माझ्याप्रमाणेंच होळकरांचेहि मत आहे. श्रीमंत थोरल्या रावसाहेबांपासून आजपर्यंत दौलतीवरील बरे वाईट प्रसंग सुभेदारानीं पाहिलेले आहेत. साम्राज्यांतील प्रत्येक महत्त्वाच्या बाबतींत त्यांनीं भाग घेतलेला आहे आणि दौलतीसंबंधीं खस्ता खात खातच त्यांचे केंस काळ्याचे पांढरे झाले आहेत; म्हणून म्हणतो, श्रीमंतांनीं होळकरांचाहि या बाबतींत सल्ला घ्यावा.

माधवः—मल्हारराव काका, सखाराम बापूंचें आतांचें बोलणें आपण ऐकलेंच आहे. आपण रावसाहेब पेशव्यांपासूनचे बुद्धुक सरदार असल्यानें पेशव्यांची तरुण पिढी आपणास पूज्य समजते, ही गोष्ट विचारांत घेऊन आपणहि या बाबतींत आपलें स्पष्ट मत मला द्या, अशी मी आपणांस विनंति करतो.

होळकरः—(उठून) सरकार, शास्त्रदृष्ट्या वारसदारांचा हक्क वडील घराण्याकडेसच चालत येण्याची परंपरा लक्षांत घेतां न्यायानें आपणच हक्कदार पेशवे आहांत, ही गोष्ट मला मान्य आहे; पण व्यवहार दृष्ट्या वस्तुस्थिति आणि परिस्थिति लक्षांत घेऊन भावी आपत्तीला तोंड देण्याची तयारी करण्याऐवजीं सुरवातीलाच तशा आपत्ति न उद्भवण्याची तजवीज करणें जास्त श्रेयस्कर होतें, असा माझा

अनुभव असल्याने दादासाहेबांना संतुष्ट न ठेवण्यांत दौलतीला खात्रीने धक्का बसेल या गोष्टीचा श्रीमंतांनी अवश्य विचार करावा, एवढीच प्रार्थना आहे. (बसतात.)

माधवः—सुभेदार, तुमच्या ह्या अशा दुटप्पी वागणुकीमुळेच पानपतची वाजू आमच्यावर उलटली ! यावेळीं मला तुम्ही उपदेश करतां, पण त्यावेळीं तुम्ही स्वतःच वस्तुस्थिति आणि परिस्थिति कितपत ध्यानांत घेऊन वागलांत ? ठीक आहे; दादासाहेबांना आमच्या मानेवर तरवार ठेवूं द्या; तुम्ही आणि बापू, भोंसले व निझाम यांना मिळवून घेऊन त्यांना मदत करा; आणि तेवढ्यानेहि नच भागलें तर हैसूरकराची आणि मुंबईकराचीहि मदत घ्या; पण-पण लक्षांत ठेवा, कीं पेशव्यानी हातांत बांगड्या भरल्या नाहींत !

होळकरः—श्रीमंतांनीं माझ्या म्हणण्याचा अर्थ विपरीत केला ! कुंभेरीच्या वेढ्यांत माझा खंडू मला सोडून गेल्या दिवसापासून मी सर्व सुखाला कायमचा अंतरलों आहे. नातू मालेराव वेडसर, माझी अहिल्या तर वोलून चालून बायको माणूस, आणि मी तर काय, आज उद्यां गळून पडणारें पिकलें पान ! तरी पण अशा स्थितींत सुद्धां निव्वळ श्रीमंतांनीं मला अंतर दिलें नाहीं, एवढेच समाधान मानून मी आजपर्यंत आपलें आयुष्य कंठीत आलों आहे, पण सरकारच्या तोंडचे हे शब्द ऐकून माझी हिंमत तर पार खचूनच गेली ! सरकार, खंडोबार्चा आण घेऊन सांगतो कीं, होळकराचें घराणें पेशवाईच्या खऱ्या हक्कदार वारसा-शिवाय त्या घराण्यांतील इतर कोणालाहि पेशवा होण्याला मदत करणार नाहीं.

माधवः—माफ करा, होळकर, मला माफ करा; हल्लींची वस्तुस्थिति आणि परिस्थितीच खरोखर इतकी नाजुक झाली आहे कीं, मला स्वतःलाच माझ्या इच्छेविरुद्ध पुष्कळ वेळां वागणें भाग पडतें; पण त्याच्या मुळाशीं स्वतःच्या स्वार्थाची बुद्धि, किंवा हुकमतीचा ताठा, हीं कारणें नसून साम्राज्याच्या दालतीची काळजी व इभ्रतीचा अभिमान हीं कारणें आहेत. मला मराठ्यांच्या जुटीचें बळ पुन्हां घट्ट करावयाचें आहे—साम्राज्याचा दरारा पुन्हां कायम करावयाचा आहे—मराठ्यांच्या कपाळीं दुर्दैवानें पानपत येथें आलेलें अपयश धुवून काढावयाचें आहे—पेशव्यांच्या नशिबीं आलेल्या घरांतल्या घरांतीलच भाऊबंदकीच्या आगलावी चाळ्यांना मला आळा घालावयाचा आहे—आमच्या आपत्तीचा फायदा घेऊन आम्हास पायबंद लावूं पाहणाऱ्या म्हैसूरकराला मला नरम करावयाचें

आहे; आमच्याशीं नेहमीं दुटप्पी वागणूक ठेवणाऱ्या निझामाचा मला नकशा उतरावयाचा आहे; आणि—आणि मुंबईवाल्याचा चंचूप्रवेश मराठा दरबारांत न होण्याला आवश्यक असलेल्या तजविर्जींचीहि मला आज पासूनच तरतूद करून ठेवावयाची आहे; पण ह्या माझ्या सर्व इच्छा मला तुम्हा सर्वांच्या मदतीचें पूर्ण पाठवळ मिळेल तरच फलद्रूप होणार !

नानाः—पानपतच्या युद्धांत “ दोन मोतीं गळून पडलीं, सत्तावीस मोहोरा हरपल्या, आणि रुपये व खुर्दा किती नाहींसा झाला याची तर गणतीच नाहीं ! ” ही अनर्थकारक बातमी श्रीमंत नानासाहेब पेशव्यांना समजतांच त्यांचे मनास धक्का बसला ! आपण मारलेली राजकारणाची मूठ आपणावरच उलटली, आपल्या इभ्रतीच्या वर्मीं घाव बसला, आणि आपण संसारसुखांसहि कायमचे अंतरलों, ह्या भावनेनें होणाऱ्या दुःखांतच त्यांचा अंत झाला ! आणि मुत्सद्दी व राजकार्य-धुरंधर पंतप्रधानाच्या अभावीं पेशवाईची तळी आतां लवकरच उचलली जाऊन तिला उचलतांना होणाऱ्या येळकोटाच्या जयघोषांत आपणासहि भाग घेतां येईल, या आशेनें साम्राज्याचे हितशत्रु आणि पेशवाईचे पक्के हाडवैरी आनंदानें नाचूं वागडूं लागले; तथापि, मराठा साम्राज्य, औट घटका कां होईना, पण जिवंत राहून मराठ्यांनीं अजूनहि पंतप्रधानाच्या प्रमुखत्वाखालीं, आपली मर्दुमकी व करामत जगाच्या निदर्शनास आणि आमच्या हितशत्रु व हाडवैऱ्यांच्या पडताळ्यास आणून द्यावी, अशीच ईश्वरी इच्छा असल्यानें श्रीमंतासारखी विभूति पेशव्याच्या रूपानें पुण्याच्या गादीवर विराजमान झाली. सरकार, आपणासारखा करारी, करामती व कर्तवगार मोहरा साम्राज्याच्या नशिवानें दीर्घकाल जिवंत मात्र रहावा, म्हणजे मराठ्यांच्या अंगांत किती धमक व चिकाटी आहे, हें जगाचे निदर्शनास ते लवकरच आणून दिल्याशिवाय रहावयाचे नाहींत.

माधवः—नाना, आयुष्याचा सौदा मानवाधीन नाहीं, पण आयुष्यांतील कृतीची दिशा ठरवून त्याप्रमाणें कीर्ति मिळविण्याचा सौदा मात्र मानवाधीन आहे. कृतकर्माचीं फळे ज्याचीं त्यालाच भोगावीं लागतात; पण पापाचें प्रायश्चित्त पिढ्या-नपिढ्या भोगावें लागतें, ही गोष्ट लक्षांत घेऊन, आपल्या आयुष्यक्रमांत ईश्वराची भीति व नीतीची चाड बाळगून, जर मनुष्यप्राणी या नश्वर जगांत आपलें आचरण ठेवील, तर, तो अल्पायुषी असला तरीहि त्याचा आयुष्यक्रम सुरळीत व सुखाचा

झाल्याशिवाय सहसा राहणार नाही, असा सिद्धांत आहे. आपल्या प्रत्येक कृतीला जग काय म्हणेल, आणि आपल्या प्रत्येक आचरणाचा जगाच्या मनावर काय परिणाम होईल, या दोन गोष्टींबद्दल विचार करीत जा, म्हणून आमचे नानासाहेब आम्हांस नेहमीं उपदेश करीत असत; आणि, काय सांगू फडणीवीस, ईश्वर साक्षी आहे, पेशव्याच्या वडील घराण्यानें धाकट्या घराण्यास कधींहि “ चुलत ” या भेदभावाने वागविलें नसूनहि, सख्या भावास घरीं ठेवून चुलत भावास लढाईच्या तोंडीं देऊन यमसदनाची वाट दाखविली, आणि अशा रीतीने पाव्हण्याच्या हातून सांप मारविण्याप्रमाणें परभारेच कांट्यानें कांटा काढला, हा जनापवाद टाळवा म्हणूनच मुद्दाम आमच्या नानासाहेबांनीं आपला सर्वांत वडीलछावा-माझा विश्वास-देव भाऊसाहेबांच्या हवालीं केला, ही गोष्ट माझ्या लक्षांत असूनहि, मी होऊन आगळीक करून, दादासाहेबांचा उपमर्द होईल, अथवा त्यांच्या इतमामांत कमीपणा पडेल, असें अयोग्य वर्तन चुकून सुद्धां कधीं तरी करीन, असें तुम्हां सर्व दौलतीच्या हितचिंतक मंडळाला तरी निदान खास वाटणार नाही. बापू, ऐकलेंत का माझे म्हणणें ?

बापूः—श्रीमंतांची ही राजकारणांतील दूरदृष्टि खरोखरीच अभिनंदनीय आहे. श्रीमंतांची मी तोंडापुरती स्तुति करतो अशांतला भाग नव्हे, पण हिंदुस्थानांतील साडेतीन शहाण्यांचें एकवटलेलें शहाणपणहि सरकारच्या मुत्सद्दीगिरी पुढें फिकेंच पडेल. मी काय करावें अशी श्रीमंतांची इच्छा आहे ?

माधवः—बापू, दादासाहेबांनीं संतुष्ट रहावें, आणि आमच्याविरुद्ध कारस्थानें करूं नयेत, म्हणून आम्ही आपल्यापरीं आजपर्यंत अगदीं शिकस्त केली आहे; इतकेंच नव्हे, तर प्रत्येक वेळीं त्या बाबतींत आमची निराशाच होत गेली, असा आमचा अनुभव आहे. तरी पण आजपर्यंतचे आमचे सर्व प्रयत्न तुमच्या मदतीच्या अभावीं फसले, असें मानून, आणि, यावेळीं तुमची मदत घेऊन, कडक उपाय योजण्यापूर्वीं, पुन्हां एकवार शेवटचा प्रयत्न करून पहावा, अशी माझी इच्छा आहे. नाना, तुम्ही व बापू दादासाहेबांकडे जा. हल्लींची एकंदर वस्तुस्थिति आणि माझीं कळकळीची नम्र विनंति त्यांना कळवा; आणि माझ्यासंबंधीं त्यांची दिलसफाई, व खातरजमा करून हे भाऊवंदकीचे धिडवेडे आतां तरी थांबतील अशाबद्दल प्रयत्न करा. बापू, दादासाहेबांच्या या आसुरी महत्त्वाकांक्षेनें साम्रा-

ज्याच्या व पेशव्याच्या अब्रूचें सर्व जगांत झालें तेवढें प्रदर्शन पुरे, अशी त्यांना तुम्ही माझ्या वतीने प्रार्थना करा. नाना, अन्यायानें पापी इच्छेच्या जोरावर उठावणीने हुराकून जाऊन उभारलेल्या इमारतीचा पाया, हा नेहमीं डळमळीतच रहाणार, हें तत्त्व त्यांना स्पष्ट समजावून सांगा. तुम्हांस भिऊन म्हणून नव्हे, पण पेशव्यांच्या घराण्यांत झालेल्या वेकीची पुन्हां एकी व्हावी, याच पवित्र हेतूने, तुमचा दिवसाढवळ्या चाललेला नंगानाच बंद व्हावा म्हणून मी हा अखेरचा प्रयत्न करीत आहे, अशी तुम्ही त्यांना माझ्यातर्फे विनंति करा; आणि इतक्यावर-हि जर दादासाहेब आपला हेंका सोडण्यास तयार नसतील तर अखेर काय परिणाम व्हावयाचा असेल तो होवो, अथवा मला जग काय म्हणावायाचें असेल तें म्हणो, पण कोणाचीहि भीडमुर्वत न ठेवतां अगर त्यांच्या वडिलकीच्या माना-संबंधानें कोणतीहि दरकार न बाळगतां नीतीच्या दृष्टीनें आणि साम्राज्याच्या सुरक्षिततेस आवश्यक अशा न्यायाच्या धोरणानें जरूरीचे असे कोणतेहि सख्तीचे उपाय योजण्यास मी केव्हांहि यत्किंचित्सुद्धां माघार घेणार नाहीं, असें त्यांना माझ्यातर्फे खडखडीत वजावून सांगा.

नानाः—सरकारच्या आज्ञेप्रमाणें दादासाहेबांकडे मी व वापू जाऊन वेकीची एकी व्हावी म्हणून आपली पराकाष्ठा करतो.

माधवः—तुम्हा उभयतांच्या प्रयत्नांना यश येवो, असें माझे परमेश्वराजवळ हात जोडून मागणें आहे. नाना, आजच्या दरवारांत आणखी कांहीं महत्त्वाच्या कामाची वाटाघाट होणें अजून बाकी आहे काय ?

नानाः—सरकार, शिंदे, होळकर व कानडे उत्तरेकडेस शह देणार आहेत, पण हैद्राबादकरावर व म्हैसूरकरावर मोहीम पाठविण्याची दिरंगाई केल्यास दौलतीच्या दृष्टीनें ती अपायकारक होण्याचा संभव असल्यानें त्या वावर्तींत काय तजवीज करावयाची याबद्दलचे अखेरचे हुकुम देणें अजून बाकी आहेत; तसेंच नागपूरकर भोंसले दादासाहेबांच्या पक्षाकडे न वळतील अशाबद्दल काय उपाय योजावे, या विषयींचा निर्णय होणें बाकी राहिलेला आहे; या दोन महत्त्वाच्या गोष्टींबद्दल श्रीमंतांच्या मर्जीनुरूप आज्ञा झाली म्हणजे आजच्या दरवारचें काम खलास झालें.

माधवः—ठीक आहे; निझामच्या व भोंसल्यांच्या दरवारीं एक एक शहाणा आहेच; नाना, विठ्ठल सुंदर व देवाजीपंत चोरवडे यांनां पत्रें लिहा; शिवाय दरवार तर्फेचे खलितेहि आजच्या आजच रवाना करा. फडके, तुम्ही हैदरवर चाल करून जाण्याची तांतडीनें तयारी करा; निझाम बाहेरचा म्हणून आत्तांच्या आत्ता त्याचे बरोबरील लढाईच्या तयारीस लाग. मी स्वतः हैद्रावादकरावर चाल करून जाणार आहे; पण नाना, लक्षांत ठेवा कीं, भोंसले हे आपले असल्यानें हरप्रयत्न करून युक्तीनेंच त्यांच्याशीं आपणाला सलोखा करून घेऊन, साम्राज्याचीं महत्त्वाचीं कामें त्यांच्यावर सोंपवून, तीं पूर्णतेस न्यावयाचीं आहेत. घोरपड्यांशिवाय हैद्राबाद, कर्नाटक, म्हैसूर आणि मद्रास या व्यापक प्रदेशांतील आमच्या विरुद्धच्या हालचाली व कारस्थानें यांनां दडपण म्हणून आम्ही निर्माण केलेल्या पटवर्धन सरदार मंडळाला हल्लींची वस्तुस्थिति कळवून तयारीनें राहण्यास हुकूम द्या, आणि पुण्यांतील व बाहेरच्या आपल्या इतर सर्व सरदार दरकदारांनां आजच्या दरवारची ही हकीकत कळवून दिग्विजयाच्या व्यापक मनसुब्यांत झाडून सर्वांनीं सामील होण्याकरितां ताबडतोब पुण्यास येऊन हजर व्हावें, अशाबद्दल आजच्या आज चोहोंकडे सांडणीस्वार रवाना करा. (बापूकडे वळून) बापू, आजचा दरवार खलास होण्यापूर्वीं मी पुन्हां विनंति करतो कीं, तुम्ही दादासाहेबांना माझा निरोप स्पष्ट शब्दांनीं कळवा, आणि इतक्यावरहि पेशवाईवर भाऊबंदकीचे निखारेच फेंकावयाचे, असा त्यांचा हट्ट दिसल्यास तुमच्या प्रत्येक आगलावीच्या आगळिकीस तोंड देऊन तुम्हांस पेशव्याचा कैदी करण्याइतकी धमक या माधवांत आहे, असें त्यांनां खडखडित रीतीनें त्रिवार बजावा. नाना, आटोपलें का दरवारचें काम ?

नानाः—होय सरकार !

(पडदा पडतो.)

प्रवेश] अंक पहिला. [दुसरा.

स्थळ—दादासाहेबांचा उपाध्या विठ्ठलशास्त्री यांचे घर.

विठ्ठलः—काय करावें बुवा ! मोठ्या लोकांचें अनुकरण गरीब लोक करतात अशी एक आपल्यांत म्हण आहे, पण मोठ्या लोकांच्या बायकांचें अनुकरण गरीब लोकांच्या बायका करीत असतात, अशी ह्या म्हणीची सुधारलेली आवृत्ति काढल्या शिवाय आतां अगदीं कसें गत्यंतरच नाहीसं झालें आहे बेटें ! आमची हीच पहाना, पूर्वी कित्ती पण गोगलगाय होती हो ! पण ह्या दादासाहेबांचा आश्रय घेतल्या-पासून आमची ही “ अग ” तर आतां कशीं अगदीं आनंदीवाईसारखी दुसरी “ आग ” च वनून गेली आहे न काय ! पण म्हणावें, याद राखून ठेव या विठ्ठल शास्त्र्याशीं गांठ आहे. (पडद्याकडे पाहून) अरे, इतका नटपट्टा करून ही धिंडका आतां निघाली कोठें ? (हांक मारून) अग ए—(तीन वेळां पहिल्याहून मोठ्यानें अशा हांका मारतो, त्याची नटलेली बायको बाहेर येते. तिच्याकडे पाहून रागाचा अविर्भाव आणून) कान फुटले वाटतें.

रखमाः—काय झालें आहे काय माझ्या नांवानें सारखें कोंकलायला ? एखादी हडळविडळ मानगुटीवर बसली होती कीं काय ?

विठ्ठलः—अग तूं एक हडळ माझ्या घरांत शिरलीस तर माझ्या संसाराला ह्या रंग आला; आणखी दुसरी एखादी मानेवर बसली कीं, मग काय कडेलोटच होणार !

रखमाः—कुणाला-कुणाला हडळ म्हणतां ? कुणाचा-कुणाचा होणार कडेलोट ? तुमचा का तिचा ? का माझा कडेलोट करणार तुम्ही ! कडेलोट करणारांचें तोंड तर पहा काय लागून गेलें आहे तें ! लाज नाही वाटत मला हडळ म्हणाय-याला ! कडेलोट करतात म्हणे कडेलोट !

विठ्ठलः—वाऱ्यावरोबर सुद्धां भांडण्याची तुला संवयच होऊन गेली आहे; पण हें पहा, हें असें काहीं बुवा फार दिवस निभणार नाहीं.

रखमाः—असें म्हणजे कसें ? निधूं द्या कीं, मुखसांतून एकदाचीं काय तीं स्पष्ट वाकसें ! चावत असते कीं काय मी तुम्हाला ?

विठ्ठलः—अग तुला जर तशी दररोज एक दोन वेळां नियमितपणे मला चाव-
प्याची खरोखरीच संवय असती, तर किती तरी वरें झालें असतें. तुझी ही संवय
चांगली म्हणून तुला उत्तेजन देण्याकरितां मी होऊन सुद्धां कदाचित् तिसऱ्यानें
तुझ्याकडे येऊन मला चाव, म्हणून विनंति केली असती; पण बाबा, एकदां
का हा तुझ्या तोंडचा पट्टा सुरू झाला—(तोंड वेडें वांकडें करीत आणि भीतीचा
अविर्भाव दाखवीत) आणि तुझ्या ह्या मुखमैदान तोफेंतून एकदां का गोळे
सुद्धं लागून त्यांचा सारखा भडीमार सुरू झाला, कीं हें माझे घर कसे सारखें हादरूं
लागतें, आणि त्याचा धक्का पेशव्यांच्या वाड्यांतील दादासाहेबांच्या निवास-
स्थानालाही लागेल कीं काय अशी भीति वाटूं लागते.

रखमा—हो, हो, हो, तर, तर, हदरेल तर; भीति वाटायचीच ! अहाहा,
काय मेला बोलावयाला जसा ताळच नाहीं कांहीं ! तोंडांत येईल तें सारखें भर-
कटत सुटण्याची संवय लागली आहे नू काय ! पण काहो, हें आपलें घर आणि तें
दादासाहेबांचें निवासस्थान अजून जमीनदोस्त होत नाहीं; याला कारण मला
वाटतें आपल्यासारख्या सिद्ध पुरुषाच्या कृपादृष्टीचा फेरा, हेंच असेल; नाहीं वरें ?

विठ्ठलः—नाहीं, त्याला दुसरेंच कारण आहे आणि तें पूर्वपरंपरेचे ठोकताळे
व ठरीव अनुभव यांनीं अगदीं निश्चित झालेले आहेत.

रखमाः—आपल्या डोंबल्याचें आलें आहेत ठोकताळे आणि अनुभव !

विठ्ठलः—आतां कसें अगदीं बरोबर बोललीस; आपलें डोकें शांत असतांना
मी ज्या ठोकतोळ्यांची व पूर्वानुभवाची तोंडमिळवणी केली, त्यावरून मला वाटतें,
हें आपलें चंद्रमोळी घर, दादासाहेबांचें निवासस्थान, आणि मराठा साम्राज्याच्या
पेशवाईची इमारत केव्हां जमीनदोस्त होणार, हें अगदीं ठरून चुकल्यासारखेंच आहे.

रखमाः—(वांकडें तोंड करीत व माना हलवीत) केव्हां ? केव्हां ?

विठ्ठलः—एक; एकदां तूं निर्वाणीनें तुझ्या तोंडाची तोफ डागून तिचा सारखा
भडीमार सुरू केलास कीं हें आपलें चंद्रमोळी घर, खास जमीनदोस्त होणार.
त्या नंतर तिचें तोंड फिरून तिची दृष्टि दादासाहेबांच्या निवास-स्थानाकडे निःसंशय
वळणार; आणि पुढें, तुझ्या तोंडचा तोडा शिलगत असतांनाच त्याच्या मदतीनें
आनंदीवाईनें आपली महाकाली तोफ डागली कीं, दादासाहेबांचें निवासस्थान आणि
त्यावरोबर मराठा साम्राज्याची आणि पेशवाईची इमारत पार जमीन दोस्त होणार !

रखमाः—वाहवा, वाहवा, काय पण सुतानें स्वर्गाला जाण्याची दूरदृष्टि ही ! दिवे ओंवाळा दिवे तोंडावरून !

विठ्ठलः—हें पहा, तुझ्या तोंडावरून दिवे ओंवाळले जाण्याला अजून थोडासा अवकाश आहे. आनंदीवाईनें एकदां दिवे पाजळले कीं, तुझ्याहि तोंडावरून तेंच ओंवाळलें जावयाचे आहेत. जरा थांब, अशी फारशी उतावीळ होऊं नकोस.

रखमाः—मेला, जिभेला हाड ना शेंडा ! इतके अकलेचे बृहस्पति असतां तर दादासाहेवांच्या देवघरांत कां माशा मारीत वसला असतां ?

विठ्ठलः—मग आपल्या घरांत तुलाच मारीत वसूं वाटतें ? वेडी रे वेडी !

रखमाः—(अंगावर उसळल्यासारखें करून) मारा बघूं—मारा बघूं—काय ताप लागली आहे माझ्या अंगावर हात टाकण्याची; कुणाला—कुणाला वेडी म्हणतां ?

विठ्ठलः—तुला—तुला वेडी म्हणतो; वेडी नाहीं तर काय ? अग, अंगावर हात टाकण्याला ताप यावा लागत नाहीं, पण ताप व्हावा लागतो, एवढी साधी गो . ही तुला समजत नाहीं ?

रखमाः—नाहीं; नाहीं समजत मग ? काय पण मेले अकलेचे तारे तुटता-हेत जसे !

विठ्ठलः—पाहिलेंस; तुझ्या वेडेपणाचें हें दुसरें प्रत्यंतर; तारे अकलेंतूनं तुटत नाहीत पण आकाशांतून तुटतात, ही साधी गोष्टहि तुला समजत नाहीं ? काय म्हणावें तुझ्या ह्या अज्ञानपणाला !

रखमाः—पुरे कराहो तुमचें हें पुराण; अचरटपणाचा कळस होण्याला आतां कितीशी बाकी उरली आहे ?

विठ्ठलः—अग, अगदीं थोडी; फक्त एक दोन दिवसांची ! आज रावसाहेब पेशव्याकडून वापूसह नानाफडणवीस दादासाहेवाकडे येऊन पेशवाईतील ह्या गृह-कलहाचा शेंवट व्हावा म्हणून आपली पराकाष्ठा करणार आहेत, पण त्यांत त्यांना अपयश आलें कीं, झालाच बघ अचरटपणाचा कळस. (तिच्या जवळ जाऊन तिच्या अंगाला हात लावण्याचा प्रयत्न करतो.)

रखमाः—(त्याचा हात झिडकारून रागानें फणफणत) इश मेले ! मनाची नाहीं तर जनाची तरी थोडीशी ? बत्तिशीं हलण्याची वेळ येत चालली, तरी अजून कांहीं पांचटपणाची संवय जातच नाहीं मेली !

विठ्ठलः—अग नकोग अशी रागावून दूर उभी राहूंस; हें पहा, तुला ही अशी रागावलेली पाहिली कीं, मला वघ अगदीं कसेसेंच होऊं लागते. नकोग मला अशी दूर लोटूस; येग ये जवळ येग माझी मैना—(तिच्याजवळ जातो, व पुन्हां हात पुढे करतो. ती त्याला पुन्हां झिडकारते.) कां ? (रागानें) फारशा गमजा लावल्या आहेस नाहीं ? चवदाव्या रत्नाचा प्रयोग हवा आहे वाटते व्हायला !

रखमाः—(रागानें) अहो जा; माझे पाणिदान होऊन मी या घरांत आल्या दिवसांपासूनच ठाऊक झालें आहे मला आपल्यांत कितीसें पाणी आहे तें !

विठ्ठलः—(रागानें) मला कितीहि पाणी असो पण तुझ्या डोळ्यांतून पाणी काढण्या इतकें माझ्यांत पाणी आहे हें खास.

रखमाः—पण आनंदीवाईसाहेबांच्या घरचें पाणी पिऊं लागल्यापासून माझ्यांत किती पाणी आलें आहे, हें ओळखण्या इतकें पाणी आपणांत नाहीं हेही खास !

विठ्ठलः—वरें पण तुला थोडें पाणी पाजूं का ?

रखमाः—अहो जा; पाणी पाजणाऱ्यांची सुरत तर पहा काय लागून आहे ती ! आपण का मला पाणी पाजणार ? आतां म्हणूं नये एवढेंच; पण असा आपल्या सारख्या छपन्नांना मी पाणी पाजीन, समजलांत.

विठ्ठलः—पाहिलेंस, लागलीस ना पुन्हां वाऱ्या वरोवर भांडायला; माझ्या म्हणण्याचा अर्थ ध्यानांत घेत नाहींस, कांहीं नाहींस, आणि आपलें तोंडांत येईल तें भरकटत सुटतेस; हें काय वरें असें करावें ? (जवळ जात) जे आहेत माझ्या म्हणण्याचा भावार्थ असा आहे कीं, आपराणीसाहेबांची टक्की दोन तास सारखी सुरू असल्यानें आपल्या घशाला कोरड लागली असेल, म्हणून ह्या सेवेशीं निरंतर तत्पर असलेल्या आपल्या कृपाभिलाषी नम्र दासानें आणून दिलेलें पाणी पिऊन आपराणीसाहेबांनीं आपल्या घशाची नळी जे आहेत ओली करावी, आणि पुन्हां तकवा आल्यावर वाटल्यास ह्या चरणारविंदीं मिलिंदायमान असलेल्या दासावर आपल्या अमृततुल्य वाणीप्रसादाचा पुन्हां वर्षाव करावा.

रखमाः—हा कुठला हो मेला वाणीप्रसाद येथें मरायला आला ?

विठ्ठलः—पाहिलेंस तुझ्या वेडेपणाचें हें तिसरें उदाहरण; वाणीप्रसाद म्हणजे तुमच्या सारख्यांच्या मुखांतून जीं शेलकीं व वेंचक मुक्ताफळें बाहेर पडलीं तीं, पडतात तीं, आणि पडणार तीं.

रखमाः—बाहवा, बाहवा, काय पण सुतानें स्वर्गाला जाण्याची दूरदृष्टि ही ! दिवे ओंवाळा दिवे तोंडावरून !

विठ्ठलः—हें पहा, तुझ्या तोंडावरून दिवे ओंवाळले जाण्याला अजून थोडासा अवकाश आहे. आनंदीवाईनें एकदां दिवे पाजळले कीं, तुझ्याहि तोंडावरून तेंच ओंवाळलें जावयाचे आहेत. जरा थांब, अशी फारशी उतावीळ होऊं नकोस.

रखमाः—मेला, जिमेला हाड ना शेंडा ! इतके अकलेचे बृहस्पति असतां तर दादासाहेबांच्या देवघरांत कां माशा मारीत वसला असतां ?

विठ्ठलः—मग आपल्या घरांत तुलाच मारीत वसूं वाटतें ? वेडी रे वेडी !

रखमाः—(अंगावर उसळल्यासारखें करून) मारा बघूं—मारा बघूं—काय ताप लागली आहे माझ्या अंगावर हात टाकण्याची; कुणाला—कुणाला वेडी म्हणतां ?

विठ्ठलः—तुला—तुला वेडी म्हणतो; वेडी नाही तर काय ? अग, अंगावर हात टाकण्याला ताप यावा लागत नाही, पण ताप व्हावा लागतो, एवढी साधी गो . ही तुला समजत नाही ?

रखमाः—नाहीं; नाही समजत मग ? काय पण मेले अकलेचे तारे तुटता-हेत जसे !

विठ्ठलः—पाहिलेंस; तुझ्या वेडेपणाचें हें दुसरें प्रत्यंतर; तारे अकलेंतून तुटत नाहीत पण आकाशांतून तुटतात, ही साधी गोष्टहि तुला समजत नाही ? काय म्हणावें तुझ्या ह्या अज्ञानपणाला !

रखमाः—पुरे कराहो तुमचें हें पुराण; अचरटपणाचा कळस होण्याला आतां कितीशी बाकी उरली आहे ?

विठ्ठलः—अग, अगदीं थोडी; फक्त एक दोन दिवसांची ! आज रावसाहेब पेशव्याकडून वापूसह नानाफडणवीस दादासाहेबाकडे येऊन पेशवाईतील ह्या गृह-कलहाचा शेंवट व्हावा म्हणून आपली पराकाष्ठा करणार आहेत, पण त्यांत त्यांना अपयश आलें कीं, झालाच बघ अचरटपणाचा कळस. (तिच्या जवळ जाऊन तिच्या अंगाला हात लावण्याचा प्रयत्न करतो.)

रखमाः—(त्याचा हात झिडकारून रागानें फणफणत) इश मेले ! मनाची नाही तर जनाची तरी थोडीशी ? वत्तिशीं हलण्याची वेळ येत चालली, तरी अजून कांहीं पांचटपणाची संवय जातच नाही मेली !

विठ्ठलः—अग नकोग अशी रागावून दूर उभी राहंस; हें पहा, तुला ही अशी रागावेल्ली पाहिली कीं, मला वघ अगदीं कसेसेंच होऊं लागतें. नकोग मला अशी दूर लोटस; येग ये जवळ येग माझी मैना—(तिच्याजवळ जातो, व पुन्हां हात पुढें करतो. ती त्याला पुन्हां झिडकारते.) कां ? (रागानें) फारशा गमजा लावल्या आहेस नाहीं ? चवदाव्या रत्नाचा प्रयोग हवा आहे वाटतें व्हायला !

रखमाः—(रागानें) अहो जा; माझे पाणिदान होऊन मी या घरांत आल्या दिवसांपासूनच ठाऊक झालें आहे मला आपल्यांत कितीसें पाणी आहे तें !

विठ्ठलः—(रागानें) मला कितीहि पाणी असो पण तुझ्या डोळ्यांतून पाणी काढण्या इतकें माझ्यांत पाणी आहे हें खास.

रखमाः—पण आनंदीबाईसाहेवांच्या घरचें पाणी पिऊं लागल्यापासून माझ्यांत किती पाणी आलें आहे, हें ओळखण्या इतकें पाणी आपणांत नाहीं हेही खास !

विठ्ठलः—वरें पण तुला थोडें पाणी पाजूं का ?

रखमाः—अहो जा; पाणी पाजणाऱ्यांची सुरत तर पहा काय लागून आहे ती ! आपण का मला पाणी पाजणार ? आतां म्हणूं नये एवढेंच; पण आपल्या सारख्या छपनांना मी पाणी पाजीन, समजलांत.

विठ्ठलः—पाहिलेंस, लागलीस ना पुन्हां वाऱ्या बरोबर भांडायला; माझ्या म्हणण्याचा अर्थ ध्यानांत घेत नाहींस, कांहीं नाहींस, आणि आपलें तोंडांत येईल तें भरकटत सुटतेस; हें काय वरें असें करावें ? (जवळ जात) जे आहेत माझ्या म्हणण्याचा भावार्थ असा आहे कीं, आपराणीसाहेवांची टक्की दोन तास सारखी सुरू असल्यानें आपल्या घशाला कोरड लागली असेल, म्हणून ह्या सेवेशीं निरंतर तत्पर असलेल्या आपल्या कृपाभिलाषी नम्र दासानें आणून दिलेलें पाणी पिऊन आपराणीसाहेवांनीं आपल्या घशाची नळी जे आहेत ओली करावी, आणि पुन्हां तकवा आल्यावर वाटल्यास ह्या चरणारविंदीं मिलिंदायमान असलेल्या दासावर आपल्या अमृततुल्य वाणीप्रसादाचा पुन्हां वर्षाव करावा.

रखमाः—हा कुठला हो मेला वाणीप्रसाद येथें मरायाला आला ?

विठ्ठलः—पाहिलेंस तुझ्या वेडेपणाचें हें तिसरें उदाहरण; वाणीप्रसाद म्हणजे तुमच्या सारख्यांच्या मुखांतून जीं शेलकीं व वेंचक मुक्ताफळें बाहेर पडलीं तीं, पडतात तीं, आणि पडणार तीं.

रखमाः—लागलां वरें का तुम्ही पुन्हां रंगांत येऊं; फळें झाडावेलाला लागतात कां माणसाच्या तोंडांतून बाहेर पडतात ?

विठ्ठलः—तूच अकलेची खंदक आहेस नी काय ? अग, तुझ्या तोंडांतून पडलेलीं मुक्ताफळें म्हणजे तूं आतांपर्यंत जें बोललीस तें; अगदींच मूर्ख आहे हो शिंची !

रखमाः—खबरदार वेंडें वांकडें बोललांत तर ! आहाहाहा ! कायहो पण आपल्या अंगीं शहाणपण भरलें आहे हें; रत्नाच्याच पदरीं पडलें आहे न काय मी !

विठ्ठलः—वरें पण त्या वरोवर चवदावें रत्नहि तुझ्या पदरीं पडावें अशी तुझी इच्छा आहे काय ? राणीसाहेवांची ही मनकामना तृप्त करण्यास जे आहेत ते कालाचे ठायीं ही आपराणीसाहेवांचा बंदा तावेदार नेहमीं तयार आहे.

रखमाः—नका नका इतकी नका तसदी घेऊं; असाल तर काय झालें तरवारलेले ! अहांतच तुम्ही तसे घरांतले राऊत. पुरे झाली मेली आतां तुमची ही दरवारी भाषा.

विठ्ठलः—पाहिलेंस किती वेडी आहेस तूं ती; अग, ही दरवारी भाषा नाही पण दरवारांतील वड्या लोकांच्या अंतर्गृहांतील ही भाषेची लकव आहे, एवढें समजण्याची ही तुला अकल नाही ?

रखमाः—छे, छे, मला कशाची आली आहे अकल; अकलेचा सगळा गड्डा ब्रह्मदेवानें काय तो तुमच्या एकट्याच्याच हवालीं केला असेल जसा कांहीं, नाही ?

विठ्ठलः—(लडिवाळपणानें) अग जाऊं देग; अकलेचा नसला तरी ह्या तुझ्यासारख्या अप्सरेचा गड्डा तर ब्रह्मदेवानें माझ्या हवालीं केला आहे कां नाही ? (तिच्याजवळ जात जात) ओहोरे माझी छवुकडी ! आहोरे माझी मैना ! (ती मान फिरविते. तिच्याकडे पहात स्वगत) दादासाहेवांचें अनुकरण केल्या-शिवाय कांहीं आतां हें गाडें ठिकाणावर येईल असें दिसत नाही वेटें ! (उघड) हे सुंदरी, विवाहग्रंथीकेनें आपण उभयतां वद्ध झाल्याला अजमासें तपा दीड तपा-पर्यंत काळ लोटलेला असूनही तुला अद्याप तुझ्यावरील माझ्या खऱ्या प्रेमाची पारख झालेली नाही, हें माझेच दुर्भाग्य आहे, असें मी समजतो. लाडके, तुला अशी रागवलेली पाहिली म्हणजे माझ्या मनोवृत्तीचा कसा हलकल्लोळ उडून जातो; (तिच्या जवळ जात) नकोग माझा हा असा अंत पाहूं ! घेग मला आतां एकदांचें आपल्या पदरांत ! (तिला आलिंगन देण्यास जातो.)

रखमाः—(त्याला रागानें झिडकारून) अरे हड, हद् झाली वाई लघळ-
पणाची ! मेलें बाहेरचें दार फाटक उघडें आहे, त्याची तरी कांहीं खंत बाळगा.

विठ्ठलः—माझ्यापेक्षां तुला त्या उघड्या दाराची खंत अधिक वाटते होय ?
तुझ्या ह्या असल्या लपंडावाला आणि चाळवाचाळवाला मी आतां अगदीं सुद्धां भीक
घालणार नाहीं, समजलीस; अग, आपल्या घरांत आतां येतें आहे कोण मरायला?
(इतक्यांत दादासाहेवांच्या घरची, परिजनांपैकीं सुंदरी या नांवाची दासी एकदम
घरांत येते, व हा प्रकार पाहून हळूच एकीकडे उभी राहते.) लाडके, नाहीना तूं
माझे ऐकत ? (मनाशीं) छे, एवढ्यानें नाहीं ही वदणार ! दादासाहेवांच्या दुसऱ्या
अस्त्राचा आतां उपयोग करून पाहिला पाहिजे; (उघड) लाडके, असें काय बरें
माझ्यावर रागवावें; अगदीं थोडक्यांत म्हणजे हा वध मी आतां तुला ह्या
जोडतो. (हात जोडतो; सुंदरी हें सर्व हळूच पाहते.)

सुंदरीः—(स्वगत) आव माझ्या बया; इठ्ठल सासत्रीच नव्हो का ह्यो !
म्हातारा अक्शी जनु लई रंगांतच येवनशनी ग्येला है न काय ! वधु तर खरी वांइच
काय गमुत अक्शी म्होर व्हातीया ती.

विठ्ठलः—हर हर लाडके, नाहीच ना तुला या पामराची दया येत ! (स्वगत)
छे ! तसें नाहीं आतां उपयोगीं; दादासाहेवांच्या निर्वाणीच्या अस्त्राचाच आतां
प्रयोग केला पाहिजे. (तिच्यापुढें जाऊन उघड) हे चारुगात्रि ! आतां मात्र
तूं माझी अवहेलना केलीस तर मी खास ह्या जगांतून कायमचा नष्ट होणार; घे
लाडके घे; माझी शरणचिठी घे; हा पहा मी तुला साष्टांग नमस्कार घालतो, आतां
तरी मला आपल्या पदरांत घे. (तिला नमस्कार घालावयास जातो, ती त्याला
आवरते, व उभयतां एकमेकांस आलिंगतात.)

सुंदरीः—(हें पाहून) पाहिला का ह्यो भटाचा खेल; इठ्ठल सासत्रीच नव्हो का
ह्यो; मरतुया जनु अक्शी अस्तुरी पार्यां ! (थोडी मागें होते. विठ्ठलशास्त्री मुका
घेण्यास रखमावाईच्या अगदीं गालाजवळ तोंड नेतो, इतक्यांत सुंदरी खांकरते.)

विठ्ठलः—(दचकून इकडे तिकडे पहात) अरे हें खाकरलें कोण ? भूतवीत
तर नाहीना माझ्या घरांत ! (विचार करून) पण छे, आमच्या घरांत भाऊवंद-
कीच नाहीं तर भुतें कोठलीं उत्पन्न होणार ? (पुन्हां वायकोचा मुका घेण्यास तोंड
तिच्या गालाजवळ नेतो; सुंदरी पुन्हां खांकरते; विठ्ठलशास्त्री दचकतो; रखमावाई

त्याला झिडकारून लांब उभी राहते.) छे: ! आतां विलकुल उपेक्षा करून चालावयाचें नाही. हें काय गौडवंगाल आहे, याचा शहानिशा आत्तांच्या आत्तांच केला पाहिजे. (दाराकडे जाऊं लागतो. इतक्यांत सुंदरी पुढें येऊन उभी राहते; विठ्ठलशास्त्री तिच्याकडे पहात) ह्याच चटकभवानीचे हे चाळे असतील; कोण ग तूं? कशाला आलीस येथें? घरांत येतांना पहिल्यानें हांक मारण्याची अक्कल नाही वाटते ?

सुंदरी:—(मनांत) सासतरी वावास्नी अस्तुरी म्होरे गोंडा घोलाया न तिशीं विलगाया व्होव विलगाया; कसा कुत्र्यावानीं खेंकसतूया अंगावरी ? अक्शी तिलपापड झालाय न काय जनु येहाचा ! (उघड) सासस्त्रीवावा, दादासावांकडे तुम्हास्नी विगी विगी बलावलाया अक्शी; येवाची पुजा विजा करत व्हता व्हय ?

विठ्ठल:—(तिच्या अंगावर खेंकसून) अग टवळे, तूं फारच फाजील दिसतेस ग; तुला काय करायचें आहे मी कांहींही करीत असलों तरी ? जा; येतो म्हणून सांग; निघ माझ्या घरांतून, चल; नीघ—(तिला पुढें ढकलीत चालतो; ती “आवो भटजी, आवो सास्त्रीवावा, आवो इठ्ठल सासत्री” असें म्हणत व तो “चल, चल, निघ, निघ, पुढें हो-पुढें हो,” म्हणत तिला वाहेर घालवितो व परत आल्यावर) तुला अगदीं सुद्धां यावद्दल ओशाळल्यासारखें वाटायला नको वरें का ? (तिच्याजवळ जाऊन पाठीवर हात फिरवितो.)

खरमा:—(रागानें त्याचा हात झिडकारून) वाहेरचें दार सत्ताड उघडें अहि म्हणून सांगत होतें, पण त्यावेळीं कान जसे कांहीं फुटले होते. म्हातारचळ लागणार वरें का तुम्हाला म्हातारचळ ! आतां इतकी शोभा झाली तरी आपला पुन्हां लेंचटपणा आहेच. इश; शिकस्त झाली वाई कोडगेपणाची ! खवरदार माझ्या अंगाला आतां हात लावाल तर. सारखा भोंवतीं भोंवतीं गोंडा घोळीत राहतां त्याची लाज नाही वाटत तुम्हाला ?

विठ्ठल:—(लघळपणानें) अग, जाऊंदे ग ती गोष्ट ! (तिच्याजवळ जात जात) ओहोग माझी मैना; ओहोग माझी छवकडी; (असें म्हणत तिचा मुका घेण्याचा प्रयत्न करतो. इतक्यांत पडद्यांत ‘आवो भटजी, आवो भटजी, आवो इठ्ठल सास्त्री, आवो इठ्ठल सासत्री,’ अशा हांका ऐकूं येतात; तो ‘अग, एकच मुका, फक्त एकच मुका’ असें म्हणत आणि ती ‘आतां नाही, आतां एकही नाही,’ असें म्हणून त्यास झिडकारीत असतांना पडदा पडतो.)

प्रवेश] अंक पहिला [तिसरा.

स्थळ—दादासाहेवांचें निवासस्थान.

(श्रीमंत रघुनाथराव दादासाहेब पेशवे व आनंदीबाई वसल्या आहेत असा पडदा उघडतो.)

आनंदी:—वस्स, तें कांहीं सुद्धां आतां नाहीं चालायचें समजलांत ! तुमची ही अशी मेषपात्रासारखी वागणुकच आपणाला भिकेला लावण्यास कारणीभूत होणार.

दादा०—आनंदी, नकोग तूं मला अशी नेहमीं छळीत राहूस, हें पहा-कसेंहि असलें आणि कांहींहि झालें तरी माधव हा अखेर माझाच—आपलाच आहे. म्हणून म्हणतो पेशवाईचीं सूत्रें त्याच्याकडेस असलीं काय किंवा माझ्याकडेस असलीं काय सारखींच !

आनंदी:—आग लावा तुमच्या ह्या वेदांताला; मेले झाडून सारे आपणाला वाइलबुद्ध आणि भोळा नंदी म्हणतात, त्याची तरी कांहीं लाज वाढगा. थांबा म्हणावं मेल्यानों, ह्या पुण्यावर नांगर फिरवीन तरच मी खरी नांवाची.

दादा०—आनंदी, अविचाराचे परिणाम कधींहि चांगले होत नाहींत वरें; स्वार्थी महत्त्वाकांक्षेनें मनुष्य प्राणी एकदा का झपाटला गेला, म्हणजे आपली असुरी इच्छा, आपली अविचारीं मते, आपली अन्यायी कृति, आपला अभिलाषी हांवरा स्वभाव आणि मनांत निरंतर घोळत असलेल्या पापी विचारांमुळे आपली हरहमेश साध्या व्यवहारांतहि होणारी बावरी वागणूक, ह्यां गोष्टी जनतेच्या कितपत पचनीं पडतील, हा विचार करण्याइतका सुद्धां सारासार विचार त्याच्यांत रहात नाहीं. जगाला तरी मी काय म्हणून दोष लावावा ? जगाला दिसतें तें जगानें बोलूं नये हा न्याय कोठचा ? आणि खरे दोष छपवून जगानें आमच्या असत्या नसत्या सद्गुणांचाच नेहमीं नगारा वाजवीत रहावें, असें म्हणण्याचा तरी आपणास काय हक्क ?

आनंदी:—(रागानें) तुम्हाला तरीं पेशव्यांच्या घराण्यांत जन्म घेण्याचा काय हक्क ?

दादा०—आनंदी! अशी रागावून त्रागा करूं नकोस. पूर्व कर्मातील पाप-पुण्या प्रमाणें इहलोकीं मनुष्य प्राणी जन्मास येऊन पूर्व संस्काराचाच त्याच्या इहलोकीच्या व्यवहारावर परिणाम झालेला असतो. जननिंदेची चाड वाळगणारांनीं आपलें वर्तनहि नको का तसेंच नीतीचें व न्यायाचें ठेवावयाला ? आनंदी, जग म्हणतें तें खोटें काय ? तुझ्या इच्छा, तुझ्या महत्त्वाकांक्षा, तुझी मर्जी गैरमर्जी अगर तुझी नाचरी मनोवृत्ति, ह्या पैकीं एकाहि वावर्तीत कोणाची काडीची सुद्धां दरकार न वाळगतां निव्वळ तुझे मन न दुखवावें म्हणून मी आजपर्यंत जी वागणूक ठेविली आणि हल्लीं ही ठेवीत आहे, त्यावरून जगानें मला बाइलबुद्ध व भोळा नंदी म्हटलें यांत कोठें चूक केली, हेंच मुळीं मला समजत नाहीं.

आनंदी:—मी इतकी आपल्या कानीं कपाळीं ओरडत असतें, पण आपणाला कोठें पटते आहे माझे वोलणें ? पुणें, पेशवे व पेशवाई, हें सर्व अजून आपणाला आपलेंच आहे असें वाटतें काय ?

दादा०—अग हो; हें सगळें आपलेंच आहे; आपलें नाहीं तर कोणाचें ?

आनंदी:—तें कसें ?

दादा०—त्र्यंबकरावमामाची व माझी खडाजंगी उडाल्यानंतर जगाची अटकळ साफ फसल्यासारखी मुत्सद्दीपणाची करामत दाखवून ज्यानें कमालीनें निव्वळ तुझ्या माझ्या मानाचें मातेरें करण्याच्या सर्वस्वीं हातीं आलेल्या आमच्यावरील अपमानास्पद प्रसंगाचा यत्किंचित्हि फायदा घेण्याची नुसती कल्पना सुद्धां मनांत न आणतां आपणाला अत्यंत उदारणानें वागविलें, तो दिलदार व दैवीसंपत्तिमान् माधव आपला नाहीं तर कोणाचा ?

आनंदी:—आणखीं ?

दादासा०—त्र्यंबकरावमामापेठे यानांच उलट दोप देऊन आणि मार्गें ठेवून, आणि आपल्या वावर्तीतील शिष्टाईत वापू व नाना यांनाच पुढें करून आमच्या सारखें तासांत तीन रंग, असें न वागतां ज्यानें आपल्या मनाचा थोरपणा कायम ठेवून आमची मर्जी सांभाळण्याकरितां कळकळीनें प्रयत्न सुरू केला, तो ऐश्वर्यमान् व ऐक्यप्रिय माधव आपला नाहीं तर कोणाचा ?

आनंदी:—आणखी काहीं ?

दादा०—वडिलकीच्या मनांत तुझेहि कोठें न्यून पडलें आहे ?

आनंदी:—माझे ?

दादा०—होय, तुझे-तुझेच ! पेशव्यांच्या घराण्यांतील वडिलकीच्या मानांत अग्रपुजेचा मान नेहमीं तुलाच मिळतो. तुझा मान ठेवावा म्हणूनच निव्वळ माझ्या माधवाने स्वतःच्या लग्नाच्या वेळीं प्रत्यक्ष मातोश्रीच्या-आमच्या गोपिकावहिनींच्या दर्शनास न जातां रमेसह पहिल्यानें इकडे येऊन तुझ्या पायावर उभयतांनीं लोटांगणें घातलीं आणि तुझा आशीर्वाद मागितला.

आनंदी:—एवढेंचना ?

दादा०—पर्वतीच्या दर्शनाला पेशव्यांच्या घराण्यांतील स्त्रिया जातात, त्यावेळीं माझी सत्त्वस्थ व साध्वी रमा-खुद्द मराठा साम्राज्याच्या पंतप्रधानाची वायको तुला निघण्याला वेळ असल्यास तुझ्या करितां तिष्ठत उभी राहते, आणि तुझीच स्वारी पहिल्यानें निघेल अशी नेहमीं खबरदारी घेत असते.

आनंदी:—मग ?

दादा०—नारायणाच्या लग्नांत तरी निदान आतां दुःखी, दुवळी व दुदैवी असलेल्या पार्वतीस पहिला मान द्यावा, अशी गोपिकावहिनींची इच्छा आहे, असें दिसतांच तुझी खप्पा मर्जी होऊ नये म्हणून-आणि फक्त म्हणूनच तो मान तुलाच मिळाला पाहिजे, असें माधवाने मुद्दाम निक्षून सांगून खुद्द आपल्या या पुण्यांतल्या पुण्यांतच निघालेल्या मिरवणूकींत आणि केलेल्या दीपोत्सवांत पहिल्या हत्तीवरून सर्व शहरभर तूच मोठ्या थाटामाटाने, तोऱ्यानें आणि ताठ्यानें मिरवलीस.

आनंदी:—मग काय ?

दादा०--सारांश, मानाच्या प्रत्येक वावतींत, हुकमतीच्या प्रत्येक संबंदांत, वडिलकीच्या प्रत्येक मानांत, आचरणाच्या प्रत्येक कृतींत, फार तर काय, पण बोलण्यांतील प्रत्येक शब्दांतहि तुझ्या मनोवृत्ति न दुखवल्या जातील, अशी काळजी प्रत्येक जण, आणि राज्यकर्ता पेशवा तर प्रत्यक्षपणे घेत असतां त्याच्याशीं आम्ही भिन्नभाव ठेविल्यास जगाच्या दृष्टीनें व मानाच्या लाजेनें आपणच दोषी ठरूं, हा गोष्टीचा तूं नीटसा विचार केला आहेस काय ?

आनंदी:—वडिलकीचें नातें, आणि न्यायाची वडिलकी, नीतीचा मान व अग्रुची चाड, लौकिकाची काळजी व अधिकाराची निरिच्छा, ह्या सर्व गोष्टींचा

विचार करूनच आपल्याशीं आपला माधव वागला काय ? आपल्या हातून राज्य-सूत्रें काढून तीं स्वतःच्या हातीं घेण्याच्या मूळाशीं त्याचा उद्देश काय आहे, याचा आपण कधीं विचार केला आहे काय ? निव्वळ सद्धेतूनेच प्रेरित होऊन त्यानें हें कृत्य केले असें आपलें म्हणणें आहे काय ?

दादा०—अग, पेशवाईचीं सूत्रें माझ्याच हातीं नेहमीं कां रहावीं, आणि मी तरी नेहमींच तीं कां चालविण्याची हांव बाळगावी, हाहि प्रश्न विचारांत घेण्यासारखा नाही काय ?

आनंदीः—पण मी म्हणतें, या माधवाला तरी पेशवाईची इतकी हांव कां सुटावी ? त्याचाच कां पेशव्यांच्या गादीवर हक्क चालावा ? आमचा कां चालूं नये ?

दादा०—आमचा कां चालूं नये ? पेशव्यांच्या घराण्यांत जन्मास येण्यामुळे जन्मा वरोवरच उत्पन्न होणारा पेशवाईचा हक्क माझ्या धाकट्या घराण्यांतील जन्मास येण्यानें मर्यादित झालेला असल्यामुळे, त्या घराण्यांतील कर्त्या पुरुषापेक्षां वडील घराण्यांतील कोंवळ्या पोरानाच वारसाईच्या दृष्टीनें पेशवाईवर अधिक हक्क पोहोचतो, म्हणून; आणि ही धडधडीत गोष्ट तुला माहित असूनहि तूं स्वतः अविचाराला प्रवृत्त होऊन मलाहि प्रवृत्त करतेस; काय म्हणावें बरें तुझ्या ह्या दुष्ट व दुराग्रही स्वभावाला !

आनंदीः—हें पहा साफ सांगतें; मला ह्या असल्या मिळमिळित सौभाग्याचा आतां अगदीं-अगदीं विट्ट येऊन गेला आहे ! हें मेलें भिजत घोंगडें फार दिवस तसेंच ठेवून आतां नाहीं चालायचें; करा वधूं आत्तांच्या आत्तां एक घाव नी दोन तुकडे कसे ते एकदांचे ! बोला, करतां कां नाहीं ?

दादा०—आनंदी, मी तुला हात जोडतो, म्हणशील तर तुझ्या पांयाहि पडतो, पण हा अविचार तूं सोडून दे; श्रीमंतींतील सर्व ऐषाराम आणि मानमरातक वसल्या जागीं आयते आपणास मिळत आहेत, तेवढ्यावरच तूं संतुष्ट कां रहात नाहीस ?

आनंदीः—कां राहूं ?

दादा०—माझ्या वडिलांच्या अग्रकरितां, बाजीरावसाहेबांच्या नांवदांकिाकरितां, आमच्या थोरल्या रावसाहेबांच्या दिगंत पसरलेल्या उज्वल कीर्ति-

करितां, ह्या दुर्दैवी पेशवाईकरितां, मराठा साम्राज्यांतील ह्या कमनशीब प्रजे-
करितां, मला अंतरलेल्या माझ्या दुःखी नानासाहेबाकरितां, माझ्या पोरक्या माधवा-
करितां, इतकेंच नाही तर प्रत्यक्ष या माझ्या पापमय मूर्तीकरितां, तुझ्या अंगांत
संचरलेल्या ह्या भाऊवंदकीच्या भुताला तूं गाडून टाक ! (गहिंवरून) आनंदी,
नकोग नको तूं माझ्यावर अशी निष्ठुर होऊंस; येऊंदेग येऊंदे, तुला माझी अभा-
ग्याची थोडीशी तरी द्या. अशी रागावतेसग काय पदोपदीं !

आनंदीः—रागाऊ नको तर काय करूं ? तुम्हीं कांहीं जरी म्हणालांत तरी
माझे मुळीं सुद्धां समाधान होणार नाही वरें; पेशव्यांच्या वाड्यांतील एखाद्या
आश्रितासारखें राहून दिल्या तुकड्याचे आणि मिळाल्या वस्त्राचे मालक आपण
राहणार, का शनिवार वाड्याचे, या पुण्याचे, व या संबंध पेशवाईचे आपण धनी
वनणार ? श्राद्ध पक्ष झोडून दांतावर मारण्याला मिळालेल्या रुपेरी तुकड्यानें संतुष्ट
होणाऱ्या, खांद्यावर पंचा आणि हातांत पंचपात्री असलेल्या भटाच्या पोटीं आपण
जन्मास आलां नसून दख्खनची पेशवाई मिळविणाऱ्या तरवार बहादूर श्रीवर्धनकर
भटाच्या कुळांत जन्मास आलेले आहांत, हें तुम्हीं विसरतां काय ? समजलें हो
समजलें माझ्यावर तुमचें कितीसें प्रेम आहे तें !

दादा०—आनंदी, तुझ्या प्रेमाचा आनंद मला नेहमीं मिळत असावा,
म्हणून मी आजपर्यंत आपली पराकाष्ठा केली; तुझ्या प्रेमानें वेडावून गेल्यामुळें मी
आजपर्यंत अहोरात्र तुझ्याकरितां सारखा झटत राहिलों; तुझ्या सुंदर स्वरूपाला
वळी पडून स्वतःच्या वर्तनाची दिशा तुझ्या इच्छेच्या अनुरोधानें मी आजपर्यंत
ठेवीत राहिलों; एखाद्या नाकांत वेसण घातलेल्या जनावराप्रमाणें तूं मला जिकडे
जिकडे फिरविशील, तिकडे तिकडे निव्वळ तुझ्या इच्छेला मान देण्याकरितांच मी
आजपर्यंत फिरत आलों; एखादा जादूगार आपल्या मंतरलेल्या काठीनें जसा
एखाद्या सैतानाला नाचवितो, तसेंच तुझ्या प्रेमाखातर तुझ्या प्रत्येक नेत्रकटाक्षा-
बरोबर तुझ्या सौंदर्यानें भारला जाऊन आजपर्यंत मी एकसारखा नाचत आलों.

आनंदीः—म्हणजे, आपण माझ्या करितां काय केलेंत ?

दादा०—स्वतःच्या इच्छा, स्वतःच्या आकांक्षा, स्वतःचा मानमरातब,
स्वतःची इश्रत-इज्जत, आचारविचार, आणि सुखशांति या सर्वांची, तुझ्या-
करितां--निव्वळ तुझी मर्जी सांभाळण्याकरितां, मी आजपर्यंत फारकत करीत

आलों; पण असें असूनहि त्याचा मोवदला मला तुझ्याकडून अशा तिरस्करणीय रीतीनेच मिळावा, असाच जर माझ्या नशिवाचा योगायोग असला तर त्याला तूं तरी काय करशील ?

आनंदी:—कशाला वरें ही असली साखर पेरतां ! तुमच्या ह्या अशा मानभावी वोलण्याला मी भीक घालीन असें तुम्हाला वाटतें काय ? आपल्या ह्या असल्या कांगाव्यानें मी माझा हेका सोडीन असें का तुमचें मत आहे ? एखाद्या मेषपात्राप्रमाणें आपण अश्रु ढाळीत माझ्या पाया पडलांत तरी मी आपला हेका सोडण्याइतकी भावडी आहे, असा का आपला समज आहे ? नाहीं, नाहीं, तें काहीं नाहीं. बोला, माधवाला कैद करून स्वतः पेशवे होण्याचा पुन्हां प्रयत्न करतां का नाहीं तें ?

दादा०—आनंदी, हें तूं शुद्धीवर वोलत आहेस, का पेशवाई मिळविण्याच्या धुंदीच्या दाखंत वडवडत आहेस ? एकदां ठेंच लागल्यावरहि शुद्धीवर न येतां पुन्हां कुमार्गाकडे धांव घेणें, हें माणुसकीचें लक्षण आहे काय ? आजपर्यंत तुझ्या नादानें झाली तेवढी शोभा कमीच का आहे ? मागचा पुढचा विचार कर, शुद्धीवर ये; उन्मादवायूंत हवें तें वरळत सुटूं नकोस; आज मन घट्ट करून त्याला सन्मार्गाकडे वळीव, म्हणजे उद्याचा दिवस आपोआपच हलका जाईल; आणि अशा रीतीनें सुबुद्धीनें सुविचार करण्याकडे तुझ्या मनाची प्रवृत्ति वाढत गेली म्हणजे असल्या क्षुद्र आणि स्वार्थी अविचारांना संचार करण्याला तुझ्या अंतःकरणांत मुळीं जागाच राहणार नाहीं.

आनंदी:—श्रीवर्धनकर भटाच्या घराण्यांत पुण्याची पेशवाई येण्याला असलाच आळणी वेदांत कारणीभूत झाला असेल नाहीं ? आपला प्रयत्न फसला म्हणून तो अजीवात सोडून देणें, हें दुवळेपणाचें लक्षण नाहीं काय ?

दादा०—अलवत आहे, पण केव्हां ?

आनंदी:—केव्हां ?

दादा०—सत्पक्ष असेल तेव्हां; आपला सत्पक्ष नाहीं, हें मला माहीत असूनहि मी तुझ्या उठावणीला वळी पडून नाइलाजानें माधवाच्या विरुद्ध भोंसले व निझाम यांचेकडेस कारस्थानें केलीं, पण तीं उलट माझ्याच अंगावर आलीं; इतकेंच नाहीं, पण त्या संबंधांचा सर्व पत्रव्यवहारहि माधवाच्या हातीं नुकताच

आला असून या सर्व भानगडी कायमच्या निकालांत आणाव्या, म्हणून त्यांच्या तर्फे नाना आणि बापू हे आजच आपणाशी वाटाघाट करण्याकरिता येणार आहेत. शिवाय, आपले सर्व अपराध विसरून तो आपला मानमरांतवहि पूर्वीसारखाच ठेवणार असल्याचे ऐकिवांत आहे. आनंदी ! पेशव्यांच्या वडील घराण्याने आमच्याशी वागतांना आपल्या मनाचा किती उदारपणा आजपर्यंत नेहमी दाखविलेला आहे, ह्याचा तरी निदान तू आपल्या मनाशी कधी शांतपणाने विचार केला आहेस काय ?

आनंदी:—मला विचार करण्याची इच्छा नाही, आणि जरीही नाही.

दादा०—असें म्हणूं नकोस; आनंदी असें म्हणूं नकोस. विचार कर; विचार कर. आनंदी, पुन्हा सांगतो, शांतपणे विचार कर आणि ह्या राक्षसी वासनेच्या घातक चक्रांतून आपली सुटका करून घे. अजूनहि आपण आनंदांत व सुखांत रहावे, अशी परमेश्वराची कृपेची इच्छा आहे. आनंदी, अग आनंदी, नकोग ह्या ईश्वरी इच्छेच्या आड येऊंस ! हें वध, एकदां का आभाळ फाटले म्हणजे नाही बरे त्याला ठिगळ देतां येणार; म्हणून म्हणतो आनंदी, विचार कर, विचार कर पुन्हां एकदां !

आनंदी:—मला विचार करण्याची इच्छा नाही आणि जरीही नाही.

दादा०—आनंदी, पुन्हां विचार कर अशी मी तुला विनंति करतो.

आनंदी:—केला आहे, केला आहे वरें मी सगळा विचार केला आहे; एकदांच काय तो करून ठेवला आहे कायमचा ! आम्ही या माधवाचे मुळीं अपराधच केले नाहीत, तर तो ते विसरतो कोठचे, आणि माफी करतो कशाची ? आम्ही आपला पक्ष प्रबळ करूं.

दादा—आपला पक्ष प्रबळ होणार नाही.

आनंदी:—शिंदे होळकर तर आपल्या पक्षाचे आहेत ना ?

दादा०—नाहीं.

आनंदी:—कानडे व फडके तरी ?

दादा०—नाहीं.

आनंदी:—रास्ते व पटवर्धन तरी निदान ?

दादा०—नाहीं.

आनंदी:—म्हणजे ?

दादा०—म्हणजे कोणी नाही. आपल्या पक्षाचें कोणी नाही, आणि आपल्या हक्काचें कोणी समर्थनहि करणार नाही. आनंदी, तुला मात्र निव्वळ भ्रम आहे वरें भ्रम ! आपल्या पक्षाचें कोणीहि नाही, आणि आपल्या पक्षाकडे कोणी वळणारहि नाही. माधवाच्या पक्षालाच सर्व चिकटून राहतील आणि दरेक प्रसंगीं सर्वजण त्यालाच मदत करतील.

आनंदीः—(रागानें) करा, करा म्हणावें मेल्यानों, त्यालाच मदत करा. उद्या हा माधव मेला म्हणजे तर यालना सर्वजण कुत्र्यासारखे जिभल्या चाटीत आमच्याच पायाशीं !

दादा०—आनंदी, माझ्या माधवासंबंधीं तूं कांग अशीं अभद्र भाषणें बोलतेस ?

आनंदीः—वोलेन.

दादा०—(रागानें) लाज नाही वाटत तुला थोडीशी सुद्धां असले अमंगळ-शब्द उच्चारण्याला ? तुझ्यासारख्या कुलकलंक आणि कुलांगार स्त्रीची कशाहि रीतीनें समजूत करूं म्हटलें तरी ती थोडीच होणार ? (ओरडून) माधवाच्या मृत्यूनंतर सुद्धां पेशवाईचा वारसा आपणाकडे येणार नाही, समजलीस ?

आनंदीः—(संतापानें) कां नाही येणार ? माधवाच्या मृत्यूनंतर पेशवाईच्या गादीवर हक्क सांगणाऱ्या त्या एकुलत्या एक वारसदार काट्यांचा—त्या संतानहिन नारायणाचा खून—खून करून सुद्धां पेशवाईचा वारसा आमच्याकडेस येणार नाही काय ?

दादा०—(दुःखानें पण रागांत) हरहर ! आनंदी, आग लागो तुझ्या ह्या तोंडाला ! पुरे—मला आतां या बाबतींत तुझा एक शब्दहि ऐकण्याची इच्छा नाही, आणि तूं आतां कांहींहि म्हणालीस तरी यापुढें मी माधवाच्या विरुद्ध विलकुल कारस्थान करणार नाही. समजलीस ?

आनंदीः—आपल्या—आपल्याकरितांच वरें माझी ही सारी धडपड; आणि त्या-बद्दल बक्षीस काय तर म्हणे ही अशी शोभा ! (रडूं लागते व लांब जाऊन उभी राहते.)

दादा०—(उठून तिच्या जवळ जाऊन) आनंदी, ये, अशी माझ्या जवळ येऊन बस. (उभयतां बसतात.) आनंदी, डोळे पूस; तुला हें असें

डोळ्यांतून पाणी काढतांना पाहिलें म्हणजे किं नाहीं, माझा निश्चय कसा पार डळमळं लागतो; तुला ही एखाद्या अनाथ अवलेसारखी अशी अश्रु डाळतांना पाहिली म्हणजे एखाद्या अट्टल दाखाजाप्रमाणें माझ्या मनोवृत्ति पुन्हां उचल खाऊं लागतात; तुझ्या डोळ्यांतून जोरानें वाहणाऱ्या धवधव्याच्या प्रचंड वेगानें माझें मन पुन्हां पुन्हां हेलकावे खाऊं लागतें; तुझ्यासारखी ही मूर्तिमंत प्रेमाची पुतळी दुःखी कष्टी झालेली मी पाहिली म्हणजे तुझ्या संबंधीच्या माझ्या वागणुकीतील हट्टीपणाच्या चुकीवद्दल मला पश्चात्ताप होऊं लागतो ! (तिच्या तोंडावरून हात फिरवीत) माझ्या ह्या सौंदर्यठेव्याकरितां, माझ्या ह्या प्रेममय मूर्तीकरितां, माझ्या ह्या अखंड आवडीच्या आणि अक्षय जिवाच्या आनंदीकरितां, माझ्या ह्या लाडक्या सौख्यनिधानाकरितां, आणि ह्या-ह्या माझ्या प्रिय पंचप्राणाकरितां मी-मी काय पाहिजे तें करण्यास तयार आहे, पण आनंदी—

आनंदी:—काय ?

दादा०—माझ्या भविष्य काळच्या श्रेष्ठ व श्रेयस्कर कर्तव्यापासून तूं मला पराङ्मुख करूं नकोस, एवढेंच माझें तुझ्याजवळ पदर पसरून मागणें आहे. माधवाला कैद करण्याची गोष्ट तर राहोच, पण त्याच्या केंसालाहि धक्का न लागतां तुझे उद्दिष्ट हेतु मला तडीस नेतां येतील, अशी एखादी युक्ति जुक्ती काढतां येईल का तुला आपल्या विशाल डोक्यांतून ?

आनंदी:—(विचार करून) बरें, असें केले तर नाहीं का चालणार ? मी म्हणतें, “पेशव्यांच्या गादीवर माधवानें रहावें, पण पेशवाईचीं अधिकारसूत्रें त्यानें प्रमुखत्वानें आपलेच मत व मदत घेऊन चालवावीं ” ही अट पुढें ठेवून, या अटीवरच मी पेशव्यांच्या वडील घराण्याशीं दिलजमाई करण्यास तयार आहे, असें निश्चून सांगून नाहीं कां आपणाला माझ्या मनासारखें करतां येणार !

दादा०—मला वाटतें हीहि गोष्टसुद्धां माधव ऐकणार नाहीं. तरी पण तुझ्या करितां मी एवढा हेका धरण्यास तयार आहे. मग तर झालें ना तुझ्या मना सारखें ? आनंदी, अग आनंदी, आतां तर गेलाना तुझा सगळा राग ?

आनंदी—पण नाना-बापूंशीं अथवा खुद्द माधवाशींहि बोलतांना प्रसंगीं नाइलाजानें हातांत शस्त्र घ्यावें लागलें तरी बेहेत्तर, पण अंगीकृत कार्यापासून मी केव्हांहि परावृत्त होणार नाहीं, असें त्यांच्या मनांत पूर्णपणें ठसवा.

दादा०—आणखी ?

आनंदी:—भाऊवंदांतील खाजगी वांटणीसारखा राज्याच्या वांटणीचा वांट्या-हिस्सा मी हक्क म्हणून मागत नाहीं, पण आजपर्यंत साम्राज्याच्या वाहतुकींत मी प्रमुखत्वानें मदत व मेहनत केली असल्यामुळें ओघा-ओघानेंच उत्पन्न होणारा वहिवाटीचा वांट्याहिस्सा मी हक्कइतसाफ म्हणून मागत आहे, अशी त्यांची स्पष्ट समजूत घाला.

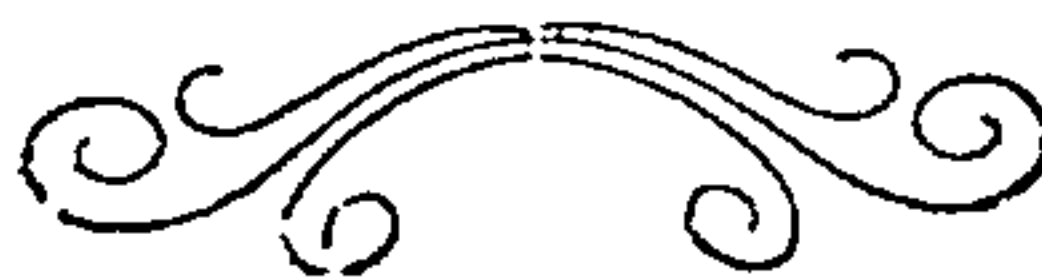
दादा०—आणखी कांहीं ?

आनंदी:—पानपतच्या ठोकरीनें कच खाऊन प्राण सोडणाऱ्या माजी पेशव्यानें सुद्धां अखेरच्या वेळीं “ मलाहि राज्याच्या वहिवाटींतलि हक्क मिळावा ” अशी इच्छा दर्शविली केली होती, या श्रद्धा उत्पन्न करणाऱ्या वेगडी कांगाव्याचें दुःखाच्या अविर्भावांत प्रदर्शन करा.

दादा०—आणखी कांहीं अधिक ?

आनंदी:—आणि-आणि इतकेंहि करून नच साधलें, तर तुम्हास नको असली तरी माझ्याकरितां, माझ्या भावी भरारीकरितां, आपल्या भावी माधवाकरितां, प्रसंगीं प्राणाचे वळी द्यावें लागले तरी देईन-आणि घ्यावे लागले तरी घेईन--पण अखेर पेशवाई मिळवनि, अशा दृढ निश्चयानें भावी प्रयत्नाची दिशा रेंखातून त्या प्रमाणें आपलें वर्तन ठेवण्यांत यत्किंचित्हि दया माया दाखवूं नका; आणि स्पष्टच बोलावयाचें म्हणजे मी पुन्हां पुन्हां आपणाला बजावून सांगतें, कीं साध्या नाहीं-तर सख्तीच्या रीतीनें आणि सोप्या नाहीं तर सायासाच्या मार्गानें हा माधव मेल्यावर पेशवाईच्या गादीवर हक्क सांगणाऱ्या त्या पोरसवदा कार्याचा-त्या निसंतान वारसदार नारायणाचा खून करून तरी निदान आम्ही या पुण्याचे पेशवे खास होणार, होणार, होणार ! (पडदा पडतो.)

अंक पहिला समाप्त.

प्रवेश] अंक दुसरा [पहिला.

—:0:—

(दादासाहेब मध्ये वसले आहेत व त्यांच्या डाव्या वाजूस नाना आणि उजव्या वाजूस बापू वसलेले आहेत असा पडदा उघडतो.)

दादा०—बापू, तुम्ही सुद्धा असेच म्हणावे, हे आश्चर्य नाही काय ? आपल्या म्हणण्याचा तुम्हींच पुन्हा एकदा शांतपणाने विचार कराल काय ?

बापू—आपण जर सर्व गोष्टींचा विचार करून पाहिला तर माझेच म्हणणे सयुक्तिक आहे अशी आपली खात्री होईल.

नाना—आपली खात्री होईल इतकेच नाही, पण आपला दुराग्रह सोडून आपण श्रीमंत रावसाहेबांच्या विनंतीस मानहि द्याल.

बापू—म्हणूनच दादासाहेब मी म्हणतो, आपण आपला दुराग्रह सोडा; पेशव्यांच्या घराण्यांतील एकंदर मंडळीवद्दल मला अभिमान असला तरीहि माझ्या मनाचा ओढा प्रथमपासून आपणाकडेसच विशेष आहे, हे मी वोलून दाखवावयास पाहिजे असे नाही; पण हल्लीच्या एकंदर वातावरणावरून आपण आपलाच दुराग्रह पुढे चालू ठेवणे इष्ट नाही, आणि तो तसाच हट्टाने पुढे चालू ठेवल्यास त्याचा परिणाम-सुद्धा केव्हांहि चांगला होणार नाही, अशी माझी पूर्ण खात्री आहे.

दादा०—बापू, माझ्यासंबंधींच्या तुमच्या वागणुकीवद्दल मला संशय आल्यामुळे मी तुम्हास दूषण दिले असे नका वरें समजू ? पण तुम्हींच सांगा, मी या माधवाचा असा कोणता घोर अपराध केला की, त्यामुळे दरबारस्थानाच्या भिंतीवरहि माझी सावली पडू नये, अशी त्याने तजवीज केली ? नाना, तुम्ही तरी दाखवू शकाल काय, माझे असे कोणते घोर अपराध आहेत ते ?

नाना—दादासाहेब, श्रीमंत माधवरावसाहेबांनी “ झाल्या गेल्या सर्व गोष्टी विसरून मी आपला इतमाम, व मानमरातव पूर्ववत् ठेवीत जाईन, ” अशी ज्या-अर्थी आपली खातरजमा केली आहे, त्याअर्थी आपणहि गतगोष्टीवद्दल वाटाघाट करण्याचे सोडून आपल्या इच्छेस मान द्यावा, एवढीच विनंती करण्या-करितां मी आपणाकडेस आलेलों आहे.

दादा०—नाना, माझ्या प्रश्नाचें सरळ उत्तर न देतां माधवाच्या इच्छेस मान तुकविण्यास तुम्ही मला सांगतां, हें वरोवर आहे काय ? मी माधवाचे—तुमच्या धाकट्या रावसाहेवाचे काय अपराध केले आहेत ते मला कळावें, त्या वाव-तीत माझी वाजू पुढें मांडण्याची मला पूर्ण संधी मिळावी, आणि त्यानंतर कोण-कोणत्या अटींवर पेशव्याच्या इच्छेस मान देण्यास मी तयार व्हावें, याची साधक-बाधक प्रमाणानें चर्चा व्हावी, हा सरळ मार्ग नाही काय ?

नानाः—ह्या वेळीं हा सरळ मार्ग नाही.

दादा०—कां नाही ? परस्परांमधील मतभेदानें व गैरसमजानें पडलेली मानापमानाची खोल जखम त्यांच्या कारणाची मीमांसा केल्याशिवाय नुसत्या “पंतप्रधानाच्या इच्छेस मान द्या,” ह्या चालचलाऊ पट्टीनें कशी भरून निघणार ? तुम्हाला तरी वाटतें काय नाना, भरून निघेल म्हणून ?

नानाः—नाहीं, मलाहि वाटत नाही; पण कोळसा कितीहि उगाळला तरी तो काळच राहणार; मग तो उगाळीत वसण्यांत तरी अर्थ कोणता ?

दादा०—भूतकालांतील गोष्टींची वरींवाईट फळे हल्लीं आपण भोगीत असून आपल्या वर्तमानकाळाच्या आचरणाचे परिणाम आपणास भविष्यकाळीं भोगावे लागतील, हें मनांत आणून त्यावर विचार करण्याची इच्छा होणें, हा फायदा नाही काय ? नाना, दाखवा, दाखवा माझे काय अपराध आहेत ते ?

नानाः—श्रीमंत माधवरावसाहेबांनीं आपणांकडून काढून घेतलेलीं राज्यसूत्रें पुन्हां आपल्या हातांत यावीं, याचदल आपण खुद्द पुण्यांतल्या पुण्यांतच दुफळी उत्पन्न करण्याची पराकाष्ठा केलीत; पण गादीशीं एकनिष्ठ असलेली घरंदाज मंडळी जेव्हां आपल्या पक्षाकडे वळत नाहीं, अशी आपली खात्री झाली, तेव्हां आपण पूर्वापार चालत आलेली परंपरा, जनसांप्रदाय आणि लौकिकआचरण, यांना झुगारून देऊन पुण्याच्या बाहेर कारस्थानें करण्यास सुरुवात केलीत; आणि नुकत्याच हातीं आलेल्या पत्रव्यवहारावरून असें सिद्ध झालें आहे कीं, भोंसले व निझाम या जोडगोळीची मदत घेऊन तिनें राज्यकर्त्या पेशव्याचा मस्तकभेद करावा, असा आपण घाट घातलांत; श्रीमंतांच्या आज्ञेवरून मी आपणांस विचारतों कीं, हे नाहीत का आपले अपराध ?

दादा०—नाना, माधवाच्या प्रेमानें आंधळे झाल्यामुळें दोन्हीं वाजूनीं समतोल विचार करण्याची तुमची बुद्धि साफ नष्ट झाली यांत आश्चर्य तें कसलें ? तुमच्या म्हणण्याप्रमाणेंच कां होईना, मी माधवाचे घोर अपराध केले आहेत, पण माझ्या हातून तसें वर्तन होण्याला त्याची तशी कृतीच कारणीभूत झाली नाही काय ?

नानाः—नाहीं, दादासाहेब नाही; आपली अन्यायी व अनिवार अधिकार-तृष्णाच कारणीभूत झाली.

दादा०—नाना, पेशवाईतील एकाहि जबाबदार व्यक्तीच्या सहानुभूतीचा दुजोरा मला मिळूं नये, म्हणून माधवाच्या हितचिंतकांनीं, तुम्ही व प्रत्यक्ष त्यानेंहि आजपर्यंत किती धडपड केली ? माझ्या पक्षाच्या व माझ्याकरितां झटणाऱ्या ह्या आमच्या बापूंना कांगावीकळवळा दाखवून माझ्या पक्षांतून कोणी फोडिलें ? माझा पक्ष पार नामशेष व्हावा, म्हणून पेशवाईतील प्रत्येक कर्त्या व्यक्तीवर कधीं लांचाचा, तर कधीं लाथाचा प्रयोग कोणी केला ? राघोवाच्या हातीं पेशवाईची अधिकारसूत्रे राहिल्यास दौलतीला अपाय होईल, असें लोकमत तयार करण्याकरितां भाडोत्री भुतांचें घोळकें कोणी उत्पन्न केलें ? “साम्राज्याचें संरक्षण ” ह्या सेजेवळ नांवाखालीं हवा तसा धुडगुस घालून पेशव्यांच्या घाकट्या घराण्यास आणि त्या घराण्याशीं घरोवा ठेवणाऱ्या व्यक्तीस पायबंद लावण्याचा अथवा नेस्तनाबूद करण्याचा मनसुबा कोणी घडवून आणला ? तुम्हीं तेवढे हवे तसे ढंग करावेत, आणि मी मात्र मूग गिळीत एखाद्या शिखंडीसारखें स्वस्थ बसावें, हाच ना तुमच्या म्हणण्याचा भावार्थ ?

नानाः—उभयतां श्रीमंतांमधील ह्या मतभेदाच्या भानगडींत भाग घेण्याच्या उद्देशानें मी आपणाकडेस आज आलेलों नसून श्रीमंत धाकट्या रावसाहेबांची इच्छा त्यांच्याच शब्दांत आपणांस कळवावी, ह्या विशिष्ट हेतूनें आलेलों आहे. दादासाहेब, मी पुन्हां आपणास विनंति करतो कीं, आपण श्रीमंत माधवराव साहेबांच्या इच्छेस मान द्या, आणि पेशवाईतील चालू गृहकलहाच्या ह्या लवचिक रोपाचा भविष्यकाळीं ताठर विषवृक्ष बनण्यापूर्वीच त्याची कायमची विल्हेवाट लावा.

दादा०—नाना, प्रत्येक गोष्टींत मौच का या माधवाच्या शब्दाला मान वांकवावी ? दरेक वावतींत त्याचाच का आमच्यावर शह असावा ? हरेक प्रसंगी त्याचाच का आम्हावर पगडा रहावा ? त्याच्या शब्दास मी नेहमीं मान द्यावा, त्यानें माझा मान लक्षांत न घेतां मला नेहमीं दावीत असावे, आणि तुमच्यासारख्या त्याच्या दोस्तभगतांनीं त्याच्या असल्या हीन व हिडिस कृतीवर विनंतीच्या नांवाखालीं सौजन्याचें गोजिरवाणें पांघरण घालावें, हे मुत्सद्गिरीचे डांबपेंच न समजण्यासारखा तुम्हा सर्वानां वाटतें, इतका कांहीं मी खरोखरीच भोळा नाहीं; समजलांत का नाना ?

नानाः—श्रीमंत माधवरावसाहेबांनीं आपणासंबंधीं आजपर्यंत योजिलेले सर्व उपाय जगाला वाटतें, अथवा जगाला कित्येक वेळां दाखवितां तितके खरोखरीच आपण भोळे नाहीं, अशी त्यांची खात्री झाल्यामुळेच त्यांनीं योजिलेले असून पुढेंहि प्रसंग पडल्यास याहून अधिक कडक उपाय योजण्याची त्यांची तयारी आहे.

दादासा०—नाना, फडणविशीच्या धुंदींत कोणाला धमकी देतां ? पेशवाईची सूत्रें तुमच्या हातीं आलीं नसूनहि औट घटकेंत अधिकारदारूच्या एकाच घोटानें आलेल्या उन्मादाच्या धुंदींत मर्मभेदक भाषणें कोणाला वोलतां ? माधवाच्या हांजी हांजीनें त्याला बदसल्ला देऊन मिळणाऱ्या तुकड्याच्या जोरावर पेशव्यांच्या—साम्राज्यांतील पंतप्रधानाच्या—धाकट्या घराण्याचा उपमर्द करण्यास तुम्ही नेहमीं चटावला आहांत, नाहीं ? ठीक आहे; पाहून घेईन तुम्हालाहि वेळ येईल तेव्हां !

बापूः—दादासाहेब, मी मधेंच वोलतो, यावद्दल माफी असावी. पण विचान्या नानांचा या वावतींत विलकुल दोष नाहीं, अशी माझी खात्री आहे. श्रीमंत माधवरावसाहेब पेशव्यांच्या आज्ञेवाहेर ते एक शब्दहि वोलले नाहींत, इतकेंच नाहीं तर दरवारांत मीं हजार होतो, त्यावरून सांगतो कीं, निव्वळ आपलें मन दुखवूं नये म्हणूनच त्यांनीं श्रीमंतांचा स्पष्ट निरोपहि आपणांस सांगितला नाहीं. दादासाहेब, सेवावृत्ति मोठी कठीण असते; इकडे रावसाहेबांची इच्छा स्पष्ट शब्दांनीं आपणांस सांगितल्याशिवाय गत्यंतर नाहीं; आणि तिकडे आपल्या मनोवृत्ति दुखावतील म्हणून स्पष्ट शब्दांत सांगण्याचीहि सोय नाहीं; अशा स्थितींत प्रत्यक्ष आपणहि नानाच्या जागीं असतां तर काय केले असतें ? नाना वोलतात

तें स्पष्ट शब्दांत बोलतात म्हणून रागावण्याऐवजीं ते बोलतात तें स्पष्ट शब्दांत बोलत नाहीत म्हणून आपण रागावल्यास आपलें तें रागावणें कांहीं सयुक्तिक तरी दिसेल. नाना, तुम्ही कां गप्प बसलांत ?

नानाः—(वापूकडे वळून) वापू, श्रीमंत दादासाहेवांचा अपमान करण्याच्या दुष्ट इच्छेनें मी येथें आलों नसून उभयतां श्रीमंतांमध्ये सलोखा घडवून आणण्याच्या सुष्ट हेतूनें आलेलों असल्यानें दादासाहेवांनीं केलेला अपमान सोसूनहि माझ्या इच्छेला गोड फळें आलीं तर मी आपणास खरोखर कृतार्थ झालों, असेंच समजेन ! (दादासाहेवाकडे वळून) दादासाहेव, ज्या मतभेदांमुळे पेशव्यांच्या घराण्यांत भाऊवंदकी उत्पन्न झाली, आणि ज्या गोष्टी आपसांतील वैरभाव वाढीस लावण्यास कारणीभूत झाल्या त्या सर्व मतभेदांनां व गोष्टींनां आर्गीचें खत न घालतां आळा घाला. झाल्या गेल्या सर्व गोष्टी विसरून जा. श्रीमंतांनीं आपणास ही जी शेवटची संधि दिली आहे, तिचा योग्य तो फायदा करून घ्या; आणि त्यांच्या इच्छेला मान देऊन, हा साम्राज्याचा गाडा सुरळीत चालण्यास आपणास मदत करावयाची नसेल तर करूं नका; पण तो मोडून पडावा म्हणून तरी निदान प्रयत्न करूं नका, अशी मी आपणाजवळ पदर पसरून भिक्षा मागतों.

दादा०—नाना, तुमच्या मदतीनें व वापूंच्या मध्यस्थीनें माधवाच्या इच्छेस मान देण्यास मी तयार आहे, परंतु मानापमानाच्या दृष्टीनें जर त्यामुळे मला कमीपणा येण्यासारखा असेल, तर मात्र मी त्याच्याच काय, पण प्रत्यक्ष माझ्या स्वतःच्याहि इच्छेप्रमाणें वर्तन करण्यास तयार नाहीं. नाना, चालूं द्या तुमची शिष्टाई; थांबलांत कां व कशाला ?

नानाः—श्रीमंतांची अशी इच्छा व विनंति आहे कीं, “आपण यापुढें दौलतीविरुद्ध कोणतेहि कारस्थान अगर फंदफितूरी करूं नये; पेशवाईचा अभिलाष धरूं नये, आणि तसा अभिलाष धरलांत तरीहि वाटेल ते होवो, आपल्या हातीं पेशवाईचीं राज्यसूत्रें मी केव्हांहि जाऊं देणार नाहीं, अथवा मी होऊन तीं तुमच्या हातीं देणारहि नाहीं, हें आपण पूर्णपणें लक्षांत ठेवावें. आपण सांभाल तितक्या योग्य रकमेची आपणास नेमणूक करून देण्यांत येईल, आणि आज्ञा कराल त्या ठिकाणीं आपली राहण्याची तजवीज करून आपले खाजगी संबंधांतील सर्व योग्य मानमरातव व इतमाम पूर्णपणें ठेवण्यांत येतील.” दादासाहेव,

या वावतींत वाटल्यास आपण वापूंचा सल्ला घ्या; आणि आपलें काय म्हणणें आहे, तें श्रीमंतांच्या चरणीं सादर करण्यास मला सरळ, स्पष्ट आणि सभ्य शब्दांनीं कळविण्याची मेहरवानीनें तसदी घ्या.

दादा०—नाना, हा माधव माझ्या मनोवृत्तीवर अपमानाची आणखीं किती पुटें चढविणार ? मानहानीची परमावधि होण्यांत आतां काय वाकी उरली आहे ? जगाच्या दृष्टीनें मला कोडगा, कमकुवत आणि नादान ठरविण्याची आपली पराकाष्ठा करण्यांत त्यानें आतां काय न्यून ठेविलें आहे ? अशा रीतीनें माझीं नखें काढून घेतल्यावर मानमरातवाच्या ह्या नेभळ्या आणि निस्तेज सुखाला चाटीत वसण्यानें माझे कसें समाधान होणार ? नाहीं; नाना नाहीं; माधवाची ही विनंति मला विलकुल मान्य नाहीं; वापू, ऐकलेंत का ह्या अर्ध्या शहाण्या नानांचें भाषण आणि कळला का त्या दीडशहाण्या माधवाचा कावा ?

वापू;—दादासाहेव, प्रसंग पाहून आपल्या वर्तनाची दिशा बदलण्यांत जरी पुष्कळ वेळां अपमान सोसावे लागतात, तरीहि त्यामुळेच बहुधा पुष्कळ वेळां अनर्थाच्या आपत्ति टळतात, असा अनुभव आहे. प्रसंग पाहून वागणारा मनुष्य नेहमींच शहाणा म्हणविला जातो; शारीरिक अथवा सांपत्तिक घस सोसावी न लागतां, हेकेखोर मनुष्याप्रमाणें पदोपदीं तोंडघशीं पडण्याचा त्यास प्रसंग येत नाही. हाडाचा हट्टी नसलेला मनुष्य केव्हांहि “क्षमस्व” म्हणून मोकळा होतो पण हट्टी हाडामासाचा मनुष्य नेहमींच हालआपत्ति भोगीत राहतो, आणि त्यामुळे अपमान सहन करण्याच्या सर्व्हेनें—मनाच्या दृष्टीनें आपण म्हणतां त्याप्रमाणें जरी कदाचित् कोडगेपणा वाटला तरी, शांतताप्रिय जनतेच्या दृष्टीनें तोच आदरणीय झाल्यावांचून रहात नाहीं, असा नियम आहे.

दादा०—म्हणजे ?

वापू:—म्हणजे, स्पष्टच सांगावयाचें तर, चालत्या गाड्याला खीळ घालणें हितावह नाहीं; तसें वागण्याचा हा काळ नाही, ही वेळ नाही, आणि ही परिस्थितिहि नाही. अधिकारप्राप्तिसंबंधीच्या आपल्या चालू खटपटींत व कारस्थानांत आपण माघार घेऊन “हरि हरि” म्हणत स्वस्थ वसा, असा आग्रह करण्यांत मी केव्हांहि सर्वांत अत्यंत शेवटचा मनुष्य आहे. पण रावसाहेव पेशव्यांच्या पक्षाला सत्तेचा आधार असून त्याला सहानुभूतीचा दुजोरा आहे; मराठा साम्राज्याच्या तखताला

तरवारीचा आधार असून त्याला जंगी तोफखान्याचें पाठवळ आहे, आणि साम्राज्यां-
तील, पेशवाईतील, अथवा पेशव्यांच्या खानगी तैनातींतील फुटकी कवडीहि आपल्या
कपाळीं मारण्यास न देतां आपणास “अन्न अन्न” करीत देशोधडीला लावण्याइतकी
धाकट्या रावसाहेवांची सद्दी आज जोरांत आहे, ही गोष्टहि त्यांवरोवरच विचा-
रांत घेणें भाग आहे; म्हणून म्हणतो, दादासाहेव, अर्धा सोडून सगळ्याच्या पाठी-
मागें धांवत सुटण्यांत फायदा काय? दररोज “नवा फांसा नवा डाव,” असे खेळ
करीत राहण्यांत अर्थ काय? आज मिळतें आहे, तें तर पदरांत पाडून घ्या आधीं.

दादा०—वापू, पेशवाईचें वैभव—

वापूः—पेशवाईचें वैभव कांटेरी असल्यानें तें आपणाला गिळतां येणार
नाहीं, कदाचित गिळलेंत तरी पचनीं पडणार नाहीं, आणि पचनीं पडलें असें
वाटलें, तरी तें फार वेळ न टिकतां आंतडीं फोडून वाहेर निघाल्याशिवाय
रहावयाचें नाहीं.

दादा०—मग ?

वापूः—मग आपल्या मनाचा थोरपणा न दाखवितां दुराग्रहाच्या दोरीला
भलत्याच वेळीं ताण देऊन उलट स्वतःलाच गळफांस लावून घेण्यांत फायदा
काय? दादासाहेव, दिव्यावर झडप घालण्याच्या ह्या अट्टहासानें आपलेंच आंग
भाजेल, आणि आपण कितीहि धडपड केलीत तरी हल्लींच्या पटाईत पंतप्रधाना-
पुढेंच आपणास वांकावें लागेल.

दादा०—नाहीं, वापू नाहीं; मी मोडेन पण वांकणार नाहीं.

वापूः—मी पुन्हां सांगतो, कीं, आपणास श्रीमंत रावसाहेव पेशव्यांपुढें
वांकावेंच लागेल.

दादा०—नाहीं. मी कधींहि वांकणार नाहीं. माधव हें कालचें पोर; तो
आपल्या मनांत काय समजतो आहे? पानपतच्या लडाईपर्यंत साम्राज्याचा
दरारा, दौलतीची अन्नू, आणि पेशव्यांची पेशवाई माझ्या—माझ्याच समशेरीनें
कायम ठेविली आहे. वापू !

वापूः—दादासाहेव !

दादा०—नानासाहेव, अदूरदर्शीपणानें न वागतां त्यांनीं योग्य धोरण
ठेवून जर मला पानपतच्या मुकाबल्याला पाठविलें असतें—उदगीरच्या एकाच

उथळ लढाईतील जयामुळे भुराळला जाऊन आकाशाशी टक्कर देऊं पाहणाऱ्या भाऊऐवजी पानपतच्या अस्मानी सुलतानी रणकंदनाची कामगिरी जर माजी पेशव्यानें माझ्यावरच सोंपविली असती, तर झाला त्याहून पुष्कळच निराळा परिणाम झाला असता; निदान सांपडली तितकी भुसभुशीत जमीन तरी इराणी-दुराणीस कोंपराने खणण्यास सांपडली नसतीच नसती हें खास. वापू, मी कोणाच्या नशिवावर उड्या मारीत नाहीं; पण माझ्या समशेरीच्या जोरावर वजावतो, कीं, माझ्यांतहि या माधवास पुरून उरण्या इतकी-इतकेच नव्हे तर त्याला पुरून टाकण्या इतकी-धमक आहे; कर म्हणावें तुला काय करावयाचें असेल तें. आतां तर मी नाहींच ऐकणार त्याचें. नाहीं, नाहीं, वापू नाहीं; मी मोडेन पण वांकणार नाहीं.

वापूः—दादासाहेव, असा अविचार करूं नका; मी आपल्या पक्षाचा आहे, हें लक्षांत आणा आणि ह्या आणीवाणीच्या वेळीं तरी निदान पडती घेऊन आपली पत ठेवून घ्या. आजपर्यंत कधींहि अनुभविलेलीं नाहींत, अशीं दुःखें आणि अपमानास्पद स्थिति भोगण्याचा प्रसंग नशिवां न यावा, म्हणून मी आपणास हात जोडून, पदर पसरून-नव्हे पाया पडून-अशी विनंति करतो, कीं, आपण ह्या दुराग्रहांत पडून विषाची परीक्षा पाहूं नका.

दादा०—विषाचा जालिम उतारा माझे पोतडींत आहे; वस्स तें कांहीं नाही. पाहूंच तर आतां विष मला बाधतें का मी विषाला बाधतो हें; वापू, या बावतींत तुम्ही आतां एक अक्षरहि काढूं नका, माझ्या पुढें ! वस्स, यापुढें मी तुमचा एक शब्दहि ऐकूं इच्छित नाहीं. या बावतींत. नाना, संपली का तुमची रडकथा ?

नानाः—दादासाहेव, पुन्हां विचार करा; मीहि वापूप्रमाणेंच आपल्या पाया पडूं काय ? वापू म्हणतात त्याप्रमाणें आपण कां विचार करीत नाहीं ?

दादा०—नाही, नाही, मला पुन्हां विचार करण्याची विलकुल जरूरी राहिलेली नाही; आणि मी तुम्हास आतां अगदीं अखेरचें स्पष्ट सांगतो, कीं, मी माझा हट्ट कधींहि सोडणार नाहीं. नाना, आणखी आहे का कांहीं तुमच्या माधवाची धमकीची विनंति ?

नानाः—दादासाहेव, ही धमकीची विनंती आहे काय ?

दादा०—विनंतीची धमकी असेल. बोला, स्पष्ट बोला; माधवाची धमकीची विनंति काय आहे ? त्याची विनंतीची धमकी कोणती आहे ? बोला, बोला लौकर; स्पष्ट बोला.

नानाः—ठीक आहे दादासाहेब. एका तर मग. श्रीमंतांच्या आज्ञेने मी आपणास त्रिवार असें खडखडीत वजावतो कीं, “ इतक्यावरहि दुराग्रहानें आपणाला आपलाच हेका चालवावयाचा असेल, आणि पेशवाईवर भाऊवंदकीचे निखारेच फेंकावयाचे, असा हट्ट धरावयाचा असेल तर लक्षांत ठेवा कीं, आपल्या प्रत्येक आगलावीच्या आगळिकीस तोंड देऊन आपणाला पेशव्यांचा कैदी करण्या-इतकी धमक श्रीमंतांत आहे—”

आनंदीः—(प्रवेश करून रागानें) कुणाला, कुणाला करतां पेशव्यांचे कैदी ? (दादासाहेबांकडे वळून) आपणाला हे सगळे आपलेच आहेत असें वाटतें ना ? घ्या आतां; आंला का अनुभव ह्या तुमच्या माधवाचा आणि तुमच्याच पुण्याच्या लोकांचा. म्हणे माधव माझा, पुणें माझें आणि पेशवाईहि माझी ! ठीक झालें ! असेंच व्हायला हवें होतें हो तुम्हाला. कसें पण अगदीं-अगदीं मनाजोगतें झालें माझ्या. अहो, सख्खें असलें तरी अडवें आल्यावर कापून काढावें लागतें, मग मेला माधव तर काय वोलून चालून चुलत ! म्हणून म्हणतें, आतां तरी अनुभवानें शहाणे व्हा; माझें एका आणि स्वतःकरितां व आपल्या पुढील घराण्याकरितां राज्यकर्त्या पेशव्यांचे लागोपाठ खून—

दादा०—आनंदी, आनंदी—

आनंदीः—राजकर्त्या पेशव्यांचे लागोपाठ खून करावे लागले तरी करीन, पण पेशवाई मिळवीन अशी प्रतिज्ञा करा. नाना, तुम्ही जसें माधवाच्या तर्फे आम्हास त्रिवार वजावून सांगितलेंत, तसेंच मीहि आतां (दादासाहेबांकडे पाहून) ह्यांच्या-तर्फे तुम्हांसहि त्रिवार वजावून सांगतें कीं—

दादा०—आनंदी, आनंदी—

आनंदीः—हा क्षयी माधव मेल्यावर पेशवाईच्या गादीवर हक्क सांगणाऱ्या त्या एकुलत्या एक संतानहिन कार्यांचा-त्या वारसदार नारायणाचा खून-खून करून तरी निदान आम्ही पुण्याचे पेशवे आज नाहीं तर उद्या पण खास होणार, होणार, होणार !
(पडदा पडतो.)

प्रवेश] अंक दुसरा. [दुसरा.

(विठ्ठलशाह्याकडे रवमावाई रागानें पहात आहे असा पडदा उघडतो.)

विठ्ठलः—काय लेकाची ही व्याद हात धुवून माझ्या पाठीस लागली आहे. पहा. आताशीं जेव्हां पहावें तेव्हां थोवाड आपलें तोवच्यासारखें फुगलेलेंच ! कांहीं करा आणि कसेंहि वागा; पण आपली दुर्मुखलेली ती दुर्मुखलेलीच ! वेडीरे वेडी !

रवमाः—वेडीच आहे हो तशी मी; काय पण मेला कागावेखोरपणा; कुणाला वाटेल कीं, जसें कांहीं मला अगदीं फुलांतच ठेविलें आहे.

विठ्ठलः—अग कुणाला सुद्धां असें वाटणार नाहीं वरें; जिवंतपणीं कुणाला फुलांत ठेवतांना तूं पाहिलें आहेस काय एकादे वेळीं तरी ? फुलवितांनां मात्र पाहिलें असशील हजारोवेळां.

रवमाः—हं; येत चाललांत वरें का तुम्ही पुन्हां रंगांत; बोलायला कशाला येतां माझ्याशीं आपण होऊन पुन्हां पुन्हां ?

विठ्ठलः—मोठाच चमत्कार आहे न काय ह्या तुझ्या बोलण्याचा ! अग, लग्नाच्या वायकोला 'मी तुझ्यावरील नवरेपणाचा हक्क सोडला,' अशी फारकत देऊन चालत नाहीं, आणि घरांत असल्यावर तर बोलल्या चालल्याशिवाय बिलकुल गत्यंतर रहात नाहीं; अशा स्थितींत लौकिकाकरितां तरी निदान आपण होऊन बोलावें लागतें; समजलीस ?

रवमाः—मग मला आपली मेली माहेरीं तरी जाऊ द्या कशी एकदाची ! पुरे झालें मेलें हें संसारसुख !

विठ्ठलः—नाहीं; तसेंहि करतां येणार नाहीं; मला जशी तुला फारकत देतां येत नाहीं, तशीच तुलाहि माझ्यापासून संसारसुख मिळत नाहीं, म्हणून माहेरी जाऊन मला फारकत देतां येणार नाहीं; समजलीस ?

रवमाः—मग असेंच छळून छळून मला मारणार वाटतें ?

विठ्ठलः—काय चोराच्या उलट्या वोंवा आहेत पहा. (उघड) अग, तूं हें

आरंभलें आहेस तरी काय, सांग पाहूं? शेजारचे लोक सुद्धां तुझ्या त्रासानें घरें सोडून जाऊं लागले, त्याची तरी थोडीशी खंती वाटते का तुझ्या मनाला ?

रखमाः—छे, छे, मला कशाची आली आहे खंतीन् विंती ? आई, आई, आपण मात्र खंत करून दिवसेंदिवस अगदीं रोडावत चालला कीं हो !

विठ्ठलः—(गर्हीवरून) नको ग नको अशी माझ्याकरितां हळहळून दुःख करून घेऊस; अग, शेजाऱ्यांनीं घरें सोडलीं म्हणून मला का कोठें वायको सोडतां येईल ? (तिच्या जवळ जातो, ती झिडकारते.)

रखमाः—(रागानें) अरे वारेवा ! दुरून नाहीं वाटतें बोलतां येत ? असें एखाद्या वाचळल्यासारखें काय आरंभलें आहे हें ? भांगविंग तर नाहींना झोंकलीत ?

विठ्ठलः—आला वरेंका तुला पुन्हां वेडाचा झटका; अग भांग झोंकली नसेल तरच प्रेमाची भांग झोंकतां येते, हें समजण्याइतकी सुद्धां शिंचे तुला अकल नाहीं; वेडीरे वेडी !

रखमाः—मला काय जाळावयाची आहे जळी मेली असली पांचट अकल शिकून; मला आपलें चुलीजवळचें शहाणपण आहे तेवढेंच पुरे.

विठ्ठलः—अग नाहीं ग नाहीं; त्यांतहि तूं कच्ची आहेस आणि त्यामुळें जशी तुझ्यापासून माझी सुटका होत नाहीं, तशीच तूं शिजविलेल्या कच्या अन्ना-पासूनहि होत नाहीं.

रखमाः—आपला सुमार पाहून बोला वरेंका आपण; लघळपणा करायलाहि उशीर नाहीं; आणि लाथा मारायलाहि उशीर नाहीं; शर्थ झाली मेली वागण्याची.

विठ्ठलः—वरें पण मी सांगतो ती शर्त तूं ऐकशील काय ?

रखमाः—मला कांहीं सुद्धां आपलें बोलणें ऐकण्याची इच्छा नाहीं. आपलें प्रत्येक काम करण्याला व आपली दरेक मर्जी सांभाळण्याला मी नेहमीं एका पायावर तयार असूनहि आपल्या कांही सुद्धां मनास येत नाहीं, मग करावयाचें तरी काय ?

विठ्ठलः—बरोबर, अगदीं बरोबर; जे आहेत अगदीं बरोबर बोललीस; आलें.

माझ्या आतां सगळें लकन ध्यानांत. अरे हो पण काग, तूं नेहमीं एका पायावर उभी असल्याचें म्हणतेस हें खरें आहे काग ?

रखमाः—जिभेला हाड नाहीं म्हणतात हेंच खरें.

विठ्ठलः—अग म्हणूनच तर जे आहेत आपल्या संसाराचा हा असा बोजवारा उडत आहे; नाहीं तर आपला संसार वध कधींच थाटला गेला असता.

रखमाः—चोहोंकडून अडवायचें होतें आहेत काय; सगळी अक्कलहुषारी काय ती माझ्याशींच बोलण्यांत खर्च व्हायची.

विठ्ठलः—अग वाहवाग वाहवा; माझी सर्व अक्कलहुषारी जर मी तुझ्याशीं बोलण्यांत खर्च करून टाकली, तर माझे डोकें पोकळ नाहीं का होणार? (रागाचा अविर्भाव आणून) हेंच का तुझे माझ्यावरील प्रेम आणि हीच का तुझी माझ्यावरील मायाममता ? वरें झालें कीं, मी तुझ्या गोड गोड भाषणाला भुलून माझी सर्व अक्कलहुषारी खर्च करून टाकली नाहीं. असा लडिवाळपणा दाखवून केंसांनीं गळा कापणार होतीस माझा, पण देवानें वाचविलें म्हणूनच वांचलों; (आकाशाकडे पहात) हे दयाघन परमेश्वरा, हे दीनदयाळा दयाघना, हे अक्कलदेवते सरस्वती, तुम्ही सर्वांनीं मिळून मला आज या “ अक्कलगयी ” च्या गंडांतरांतून वांचविलेंत म्हणून मी आतां लवकरच हे देवा सत्यनारायणा, तुझी मनोभावेकरून जे आहेत पूजा करीन.

रखमाः—अहो, “ याचना एकाची आणि पूजा भलत्याची ” असें होतें आहे वरें का हें.

विठ्ठलः—होऊदे, होऊदे, अग “ सर्व देवता मिळून तारी त्याला कोण मारी ” ह्या म्हणीची आली का नाहीं अजून तुला प्रचीति ? (हात उडवीत) देवास्नी कौल दिला आहे कौल. उगाच नाहीं समजलीस; उघडले का तुझे डोळे ?

रखमाः—नसतीं भुतें जागवतां आहांत वरें का तुम्ही; माझ्या जवळच ह्या आपल्या गमजा चालत्या आहेत, समजलांत ? माझे डोळे मिटले म्हणजे मग कळेल काय सुख आहे तें; दुसरे कोणी खेंटर सुद्धां ऐकून घ्यायला अडलें नाहीं आपलें हें असलें तारगट बोलणें; समजेल वरें, सगळें सुख समजेल माझ्यामागे.

विठ्ठलः—शफरी फरफरायते !

रखमाः—जन्माचीच मेली फरफर लागली आहे माझ्या नशिवां.

विठ्ठलः—अग तसें नव्हे; शफरी ही एक माशाची जात आहे; आणि मासा जसा पाण्यावांचून तरफडतो तशीच माझी गत होईल तुझ्या वांचून आणि तुझ्या मार्गे, असा माझ्या म्हणण्याचा भावार्थ आहे. समजलीस? (स्वगत) चलाव, चलाव, दादासावकी नकल फेरसे चलाव; (उघड) नाहींग नाही, तूं गेल्यावर मला चांगलें ही वाटणार नाही आणि सूख ही होणार नाही; लाडके, तूं आहेस तोंपर्यंतच माझा संसार आहे वरें. हें पहा तुझ्या विरहानें माझे पंचप्राण कसे व्याकूळ होत चालले आहेत ते! लाडके, एकदां तरी प्रेमकटाक्ष फेंकगं ह्या पामरा-वर; (तिच्याकडे पहात) लागलें मेण पाघळूं; आहेच माझी शालुंकी तशा कोमल अंतःकरणाची; आहेच माझी हरिणाक्षी तशी साध्या मिजासाची; येग ये माझी मैना; किती नखरेवाज दिसतेसग तूं अलीकडे; (जवळ जात) काय पण खुमारी आहेग लाडके तुझ्या ह्या मोहक मुखड्यांत? चेहरा पण चेहरा; खुलून राहिला आहे जसा कांहीं.

रखमा—खबरदार, जवळ याल तर!

विठ्ठलः—अरे वाह्वारे वाहवा, खासा न्याय आहे न काय; लाडके, हे शब्द तुझ्याच मुखांतून वाहेर पडले काय? छे! छे! असले कठोर शब्द तुझ्या-सारख्या कोमल मनाच्या स्त्रीच्या मुखांतून कधींहि वाहेर पडणें शक्य नाही. हे चारुगात्रि! तूं मन्मानसांत जे आहेत विहार करीत असतांना तुला प्रत्यक्ष अशी दूर उभी राहिलेली पाहून माझ्या जिवाला कशी वरें शांतता येईल? प्रलयकाल-च्या झंझावातानें दुभंग न होणारा हा माझा सर्व देह तुझ्या विरहदुःखानें कंपा-यमान होऊं लागला आहे, आणि तुझ्या शरीरयष्टीच्या आधारानेच, निव्वळ त्याचा तरणोपाय आहे; (लघळपणानें तिच्या गालास हात लावतो; ती तोंड फिरविते.) अग नको ग अशी निष्ठुर होऊंस; अग नकोग अशी माझ्यावरची माया पातळ करूस; असें काय वरें करावें? कोण आहे वरें दुसरें या जगांत मला तुझ्याशिवाय मायेचें? (जवळ जातो व हात पुढें करतो.)

रखमाः—(त्याचा हात झिडकारून) ईशी-शी-शी, विट्ट, विट्ट आला मला या पांचटपणाचा! जळळा कांहीं ताळमेळच राहिला नाही न काय जसा? कांहीं वेळ नू वखत; लोक सुद्धां हसतात वरें का आपणाला पाहून.

विठ्ठलः—लोक विचारे चांगले कीं, मला पाहिल्यावर हसतात; पण तूं मात्र अशी खमंग आहेस कीं, मघांपासून तुझी सारखी मनधरणी करीत असूनहि एकदां सुद्धां हसत नाहीस.

रखमाः—माझ्या अंगाचा कसा संताप होतो हो तुमच्या ह्या असल्या चाळ्यांनीं; मेलें हंसावें कां रडावें, हेंच समजत नाहीस झालें आहे मला आतांशा.

विठ्ठलः—अगदीं वरोवर, अगदीं वरोवर वोललीस; हसावें कां रडावें, हें समजणें सुद्धां मोठें कठीण आहे वरें कां; शिकल्याशिवाय देखादेखी अंगांत मुरण्यासारखें हें ग्यान सोपें नाही समजलीस ? पुष्कळांना तुझ्यासारखेंच हसावें कोठें आणि रडावें केव्हां हेंच मुळां समजत नाहीं; आणि त्यामुळें पुष्कळ वेळां चुकून हसण्याच्या जागीं रडणें, आणि रडण्याच्या जागीं हसणें, असे प्रकार घडून येतात; तुला शिकवूं काग हें गुरुग्यान ?

रखमाः—नका नका इतकी तसदी नका घेऊं; ही एक मोठी पंचाईतच झाली आहे न काय ?

विठ्ठलः—अरे वा, जे आहेत वेडी म्हणतां म्हणतां शहाणपणाचीहि लहर येतेग तुला एखादे वेळां अगदीं अक्षरशः वरोवर आहे जेहेते तुजें म्हणणें. ह्या रावसाहेबांच्या आणि दादासाहेबांच्या झुझांत हसावें तरी पंचाईत; आणि रडावें तरी पंचाईत. शिवाय आज श्रीमंत गोपिकावाईसाहेब गंगापूरला जाणार असल्यानें ह्या वावर्तीत त्यांचें आणि श्रीमंत रावसाहेबांचें वोलणें होऊन अखेर काय ठरतें, तें निराळेंच;—म्हणजे पंचाईतीत पंचाईत !

रखमाः—पण आपण तरी कशाला करतां ही पंचाईत ?

विठ्ठलः—कशाला म्हणजे दादासाहेबांचा उपाध्या म्हणून; पण काग तूं तर आनंदीवाईची अगदीं हुबेहुब नकलच वठवितेस न काय माझ्यापुढें !

रखमाः—आहांतच आपण दादासाहेबांसारखे भोळेसांव; मग मी कां नको करूं आनंदीवाईसाहेबांचें अनुकरण.

विठ्ठलः—कां नको करूं म्हणजे ? अनुकरण करतां येणार नाही म्हणून. आनंदीवाईसाहेबांना घरबसल्या कारागृहवास घडला, पण अनुकरणाच्या दृष्टीनेंहि

जरी कदाचित् वाटलें, तरी तो तुला तसा आपल्या घरीं वसून केव्हांहि घडणार नाहीं. कारागृहवास घडायलाही तसाच उद्योग करावा लागतो, समजलीस ?

रखमा:—पदोपदीं मेली पेशव्यांच्या घरची उठाठेव; लहान तोंडीं मोठा घांस घेण्याचा पोकळ आंव आणतां कशाला मेल्या नेहमीं कोण जाणें ?

विठ्ठल:—पाहिलेंस, तुला समजत नाहीं म्हणून मी जें नेहमीं म्हणत असतो तें हेंच; आपल्या सर्व आचारांत, विचारांत, व्यवहारांत आणि कृतींत मोठ्या लोकांचें अनुकरण करण्याचा आव घालावा, सहज नसला तरी ओढून ताणून संबंध आणून त्यांचा नेहमीं नामनिर्देश करीत जावा, आणि त्यांची प्रशंसा करण्याचे बहुतेक प्रसंग टाळून त्यांच्यावर टीकेची झोड उडविण्याची मात्र प्रत्येक संवी साधति जावी, हें हल्लींच्या काळीं तुटपुंज्या ज्ञानानेहि फार थोड्या अवधींत जगप्रसिद्ध होण्याचें एक अनुभवसिद्ध रामबाण साधन आहे, एवढें समजण्याइतकी सुद्धां तुला अकल नाहीं; वेडीरे वेडी !

रखमा:—लागलांत बरें का तुम्ही पुन्हां भरकटायला; मेलें काहीं डोकें विकें तर नाहींना फिरलें ?

विठ्ठल:—तूच मूर्ख आहेस झालें; अग माणसाचें डोकें कसें फिरेल ? डोक्याचा माणूस फिरतांना तुला नेहमीं दिसेल, पण माणसाचें डोकें फिरतांना मात्र नाहीं हो तुला कधीं—कधीं सुद्धां दिसायचें. दादासाहेवांच्या डोक्यांत भाऊवंदकीचें भूत उत्पन्न करणारी आनंदीबाई स्वतः स्वस्थ घोरत पडली आहे, पण डोक्याचा रघुनाथराव मात्र लागला आहे, सारखा इकडे तिकडे भ्रमंती करायला. समजलीस ?

रखमा:—अहो नाहीं हो नाहीं; आनंदीबाईसाहेवांनाहि स्वस्थ झोंप नाहीं येत बरें का आतांशीं; रात्रीच्या रात्रीं त्यांचा डोळ्याला डोळा लागत नाहीं कसा तो अलीकडे.

विठ्ठल:—महामूर्ख आहेस तू; डोळ्याला डोळा कधींच लागत नाहीं; पणीला पापणी लागते समजलीस. (डोळे वटारतो.)

रखमा:—समजलें समजलें; कशाला डोळे काढून पाहतां माझ्याकडे ?

विठ्ठल:—देऊ काग तुझ्या एक थोतरींत भडकावून; शिंचे, तुला अकल नाहीं तर मरण ही नाहीं एकदाचें ! डोळे काढून पाहतों का मी तुझ्याकडे ? माझे डोळे

काढल्यावर मी तुझ्याकडेस कसा पाहणारग आणि तुझे डोळे काढले तर मी तुझ्याकडे पाहतों हें तुला कसें दिसणारग ? अकलेची कमाल केलीस झालें; वेअकल, विलकुल वेअकल, एकदम विलकुल वेअकल !

रखमाः—वरें वरें; जेव्हां तेव्हां म्हणे वेअकल वेअकल ! नाहीं अकल माझ्यांत, मग ? आणायची होती अकलेची खाण दुसरी कोणी करून; मी म्हणूनच या घरांत अशीं खेदरें खात राहिलें आहे, आजपर्यंत समजलात ? दुसरीचा पायपोसहि अडला नाहीं असली ही आपली तिरसिंगरावी गाजवून घ्यायला.

विठ्ठलः—या जगांत एकाच मनुष्यास स्वतःच्या घरांत आणि आपल्याच असलेल्या माणसांचा सुद्धा निरनिराळ्या वेळीं निरनिराळा अनुभव येत असतो; लग्न झाल्यापासून पहिलीं पांच सहा वर्षे “नवरा दुसरे लग्न करील कीं काय” अशा वद्दल वायका साशंक राहून त्यांना नेहमीं भीति वाटत असते. नवऱ्याच्या तिशींत एक दोन मुलेंवाळें त्याच्या खांद्यावर वसूं वागडूं लागलीं कीं, ही भीति अंधुक होऊं लागून त्या जागीं “घरची मालकीण मी” असा मुग्ध अहंकार उत्पन्न होऊं लागतो. नवऱ्याच्या चाळिशींत तो “आतां दुसरे लग्न करणार नाहीं” अशा खात्रीनें निर्धास्थ झाल्यानें वायकांची प्रवृत्ति “तुम्हाला वाटल्यास दुसरी करून आणा” असें तोंडावर सडेतोड सांगण्यापर्यंत जाते आणि नवऱ्याच्या वयाच्या च्याळिशीचे डोळ्याच्या चाळसीवर गेलें म्हणजे त्या विचान्याचें नवरेपण पूर्णपणें संपुष्टांत येतें; (तिच्याकडे पाहून) कायग, आपलें लग्न झालें त्यावेळीं तर तूं कशी एखाद्या गोगलगाईसारखी निरुपद्रवी दिसत होतीस; त्यावेळीं “करतें मी दुसरे लग्न” एवढें नुसतें म्हणण्याचा अवकाश कीं, लागली सारखी पटापटा पाया पडायला “नका करूं दुसरे लग्न” म्हणून; आणि आतां तर, थोडेसें “हं” म्हटलें पुरे कीं, उलट तूं होऊनच “आणा पाहिजे तर दुसरी करून—आणा पाहिजे तर दुसरी करून” अशी सारखी धमकी देत असतेस, हें का आपल्या लग्नाला पुष्कळ वर्षे झालीं म्हणून, कां माझे आतां दुसरे लग्न होणार नाहीं, असें तुला वाटतें म्हणून ? सांग वधूं; शांतपणानें बोल; कुत्र्यासारखी एकदम अंगावर मात्र वसकन ओरडत येऊं नकोस.

रखमाः—आपणहि पण शांतपणानेंच ऐकून घेतलें पाहिजे आहे वरें का मी काय बोलेन तें; ऐकालना ? ऐकालना; हो म्हणा; हो म्हणा ?

विठ्ठलः—हो ऐकेन.

रखमाः—लग्न झाल्यानंतर, नवऱ्याला पहिलीं कांहीं थोडीं वर्षे “ वायको ” हेंच एक कायते श्रेष्ठ दैवत आहे, असें वाटत असते; पण जसजसा अधिक काळ लोटत जाईल, तसतसा त्यांतील श्रेष्ठपणा जात जाऊन उतरत उतरत हें वायकोचें दैवत कवडीहूनहि कमी किंमतीचे आहे, असें त्यांस वाटूं लागते; व वायकोचें कितीहि वय असो, कितीहि मोठालीं मुलें होवोत, घरांत कितींहि सुना येवोत, आणि अंगणांत कितींहि नातवंडे खेळत असोत, नवऱ्याला वेळीं अवेळीं आपला नवरेपणाचा हक्क नेहमीं तंतोतंत गाजवीत राहिलेंच पाहिजे, असें वाटत असते पण त्यावरोवरच इकडे स्वतःचे कर्ते मुलगे आणि संसारी मुली, व तिकडे कमावते भाऊ, कर्त्या वहिणी, व त्या सर्वांचा परिवार, अशा गजवलेल्या घरांत आपली वायको नांदत आहे, हें त्याला दिसत असल्यानें आपल्या कटकटीला त्रासून ती आपला नवरेपणाचा हक्क एखादेवेळीं अजिवात उधळून देईल कीं काय, अशीहि त्याला नेहमीं शंका येऊन त्याच्या भीतीच्या वडवडीची टकळी सारखी सुरू राहते; आणि अशा दुधारी कातरींत पुरुष सांपडला कीं मग हो तो दररोज-नव्हे क्षणोक्षणीं-ह्या आपल्या घरांतल्या सारखा फार्स !

विठ्ठलः—अग वाहवाग वाहवा; पुष्कळच भोळसर आहेस काँग तूं; वसस तें कांहीं नाहीं; ठरलें, खास-खास ठरलें; आजपासून मी तुला पुन्हां माझे दैवत म्हणून मानणार; माझे अगदीं सर्वस्व, माझे परब्रह्म आणि माझ्या नित्याच्या मानस पूजेचें आदिस्थान आतां काय तें तूंच ! हा पहा लाडके, आलोंच मी तुझा आश्रय घेण्याला. (जवळ जातो व “ अग नकोग अशी दूर लोटूं, अग नकोग असें करूं ” असें म्हणत, व ती, “ इश्र मेले हें काय, इश्र मेले हें काय, ” असें म्हणत, त्याला झिडकारीत आहे, असा पडदा पडतो.)

प्रवेश] अंक दुसरा [तिसरा.

(श्रीमंत गौपिकावाईसाहेब एका जाळीदार पडद्याच्या आंत वसलेल्या आहेत व बाहेरच्या वाजूस श्रीमंत रमावाई व पार्वतीवाई उभ्या आहेत असा पडदा उघडतो.)

पार्वती:—मग झालाचका आपला वेत कायम ?

गौपिका:—पार्वती, तूच जर अशी माझ्या जाण्याच्या वेतांत हरकती आणू लागलीस, तर माझी रमाहि तसाच हट्ट धरून वसल्यास त्यांत काय नवल आहे वरें ? तीं तर काय वोलून चालून पोरच आहे अजून !

पार्वती:—आपण गंगापूरला जाऊन राहणारहें मला कसें वरें चांगलें वाटेल ? माझे लग्न होऊन पेशव्यांच्या घरांत मी आल्या दिवसापासून आजपर्यंत आपण माझ्यावर धाकट्या वहिणीप्रमाणें प्रेम करीत आला, आणि माझे पाहिजे तसें कोड पुरविलें; म्हणून म्हणतें, एवढाहि माझा हट्ट आपण पुरवावाच गडे ! नाहीच का मग आपण ऐकणार ? मला किनई आपल्या शिवाय मायेचें असें दुसरें कोणी सुद्धां वडील मनुष्ये नाहीं राहिलें वरें या जगांत ! (रडूं लागते.)

गौपिका:—पारे, डोळे पूस वधूं आधीं; अग, तुला वेड तर नाहीं लागलें ? असें पदोपदीं डोळ्याला पाणीग काय आणतेस ? तूच जर नेहमीं अशी दुःखी कष्टी राहूं लागलीस, तर माझ्या रमेला तरी कसें वरें मुख होईल ? असें काय वरें करावें; प्राप्त स्थितींत समाधान मानून घेण्याशिवाय आहे का आपणाला दुसरें कांहीं गत्यंतर ?

पार्वती:—आपण हें असें कांहीं वाई वोललांत किनई म्हणजे माझे मन कसें अगदीं भडभडून येतें वरें ! मी सुद्धां नेहमीं सुखी आहे, असें आपल्याकडून दाखविण्याचा प्रयत्न करीत असतें, पण नाहीं हो माझ्यानें रहावत ! पूर्व सुखाची आठवण होऊन प्रत्यक्ष प्रभू श्री रामचंद्राच्या मुखांतूनहि “ ते हिनो दिवसागतः ” असे दुःखाचे उद्गार निघाल्याशिवाय राहिले नाहींत; मग मी तर काय वोलून

चालून मानवी सृष्टींत आणि त्यांत ही वायकोच्या जन्मास आलेली ! पूर्व सुखाची आठवण झाल्याशिवाय कशी हो राहिल वरें मला ?

गोपिका:—पार्वती, तुझे म्हणणें जरीं अक्षरशः खरें असलें, तरीहि विवेक करून दुःख नकोका विसरावयाला ? निदान आपण विसरलों आहोंत, असें तरी दाखवावयाला ? मनुष्याच्या पाठीमागें जसा जन्म मृत्यू, तसेंच सुख दुःख ही लागलेलेंच आहे; “ निचैर्गच्छत्युपरिचदशाचक्रनेमिक्रमेण ” या वचनाची सत्यता आपणास पदोपदीं पटत रहावी, म्हणून नशिवाचें चाक नेहमीं फिरत असते, आणि समुद्राप्रमाणेंच मनुष्याच्या नशिवासहि भरती ओहोटीचे प्रसंग येऊन “ कालाय तस्मै नमः ” असे म्हणत आयुष्याचे वरे वाईट दिवस कंठावे लागतात. पार्वती, हा सारा माझ्याच नशिवाचा खेळ आहे वरें ?

पार्वती:—नाहीं, आपल्या नशिवाचा नाहीं पण माझ्या पायगुणाचा आहे हा योगायोग. माझे पापीणांचे पांढरे पाय या घरांत शिरण्यापूर्वीं तें किती भरलेलें दिसत होतें. पण आतां काय राहिलें आहे हो त्यांत ! आमच्याचमुळें दादासाहेवाचें मन कळुषित झालें; आमच्याचमुळें आपणास पुत्रशोकाचा धक्का वसला ! आमच्याचमुळें कर्ते पेशवे-ज्यांच्या कारकीर्दींत मराठ्यांच्या साम्राज्यसत्तेचा व कीर्तीचा कळस झाला, ते राजकार्य धुरंधर नानासाहेब, ज्यांनीं साम्राज्याच्या जय-जयकाराच्या वेळींही भेदभाव न ठेविता आमच्यावर मुलासारखें प्रेम ठेवून स्वतःच्या हाडामासाच्या वडील गोळ्याला आम्हा कसावांच्या हवालीं केले, ते माझे पूज्य मोठे भावोजी-आमच्या नांवानें रडत आपणास कायमचे सोडून गेले, आणि विशेष हें कीं, इतकें सगळें झालें, तरी मी आपली अजून जिवंतच ! जन्मभर अश्रु ढाळीत वसण्या शिवाय आता मला काय वरें-वाकीं उरलें आहे ? (डोळे पुसते)

गोपिका --पार्वती, अग पार्वती, कसें ग होणार वाई तुझे ? अशानें कसें ग दिवस निघणार तुझे ? धड खाणें नाहीं धड झोंप नाहीं, असें करून कसें वरें चालेल ? सर्व गोष्टी ईश्वरा धीन असतात, आणि त्या त्याच्याच इच्छेप्रमाणें घडून येत असतात, ही गोष्ट आपणास माहीत असूनहि चांगल्याचें श्रेय परमेश्वरास, आणि वाईटाचे श्राप तेवढे एखाद्या व्यक्तीस देण्यांत आपला आपमतलवीपणा, आणि ईश्वरासंबंधीं आपला अविश्वास आपण दाखवितों, असें नाहीं का तुला वाटत ?

पार्वतीः--नाहीं हो नाहीं; ईश्वरानें आपमतलवीपणा करून माझ्यासंबंधीं मात्र जगांत पूर्ण अविश्वास उत्पन्न केला, असें नाहीं का आपणाला वाटत ?

गोपिकाः--नाहीं, मला तसें मुळीं सुद्धां वाटत नाहीं; गीतेंत भगवंतांनीं केलेल्या उपदेशांत “ माझ्यावर भरंवसा ठेवून तूं निर्धास्थ रहा ” असें अर्जुनास सांगितलें आहे, त्याचप्रमाणें आपणहि ईश्वरावर भरंवसा ठेवून निर्धास्थ का राहूं नये ? ईश्वर जें जें घडवून आणतो तें तें सर्व आपल्या वच्या करितांच असते, ही भावना आपल्या मनांत दृढ झाली, गीतेंतील कर्मयोग प्रधान समजून त्याप्रमाणें आचरण केलें तरी ईश्वराच्या सत्तेशिवाय एक पानहि हलत नाहीं, ही गोष्ट आपण लक्षांत आणली, आणि इतकें असूनहि भवितव्यतेपुढें, मानवी तर राहोच, पण ईश्वरी अगर दैवी शक्तीलाहि हात टेंकणें भाग पडतें, ह्या गोष्टीचें मनन केलें म्हणजे दुःखाच्या आळवणींतहि मनाच्या चंचल व चवचाल प्रवृत्तीवर विचाराचा व विवेकाचा दाव वसतो, आणि भावनेला श्रद्धेचें रूप येऊन या नश्वर जगांतील क्षणभंगुर सुखापेक्षां ब्रह्मानंदांतील चिरकालीन सुखासमाधानाची जोड मिळावी, म्हणून आपण धडपड करूं लागतो.

पार्वतीः--पण मानवी प्राणी संसाराच्या चिरगुटांत आणि आप-पर भेद-भावाच्या लकतऱ्यांत इतका गुंडाळला गेलेला असतो कीं, मरेपर्यंतही त्याची त्यांतून सुटका होत नाहीं, आणि त्यामुळें ब्रह्मानंदांतील चिरकालीन सुखाची त्याची धडपड पुष्कळ वेळां स्वतःच्या सुखाकरितां अथवा मनाच्या समाधाना-करितां नसून जगाच्या दृष्टीला ती तशी आहे, असें भासविण्याच्या वरपांगी उद्देशानें असते; प्रापंचिक मोह-पसान्याच्या दाढेंतून लोभी मानवी प्राणी कसचा सुटणार ?

गोपिकाः--कां नाहीं सुटणार ? जगांतील प्रत्येक मनुष्य आपापल्या सुखा-करितां धडपड करित असून त्या सुखाचीं साधनें मिळविण्याच्या प्रयत्नावरच जगाच्या इमारतीचा पाया रचलेला आहे; आई वाप, भाऊ वहीण, नवरा वायको व इष्टमित्र हे सर्व निरनिराळ्या इच्छेनें आणि आकांक्षेनें एकजीव झालेले असतात; आपल्या इच्छा-आकांक्षांच्या साध्यतेकरितां मायेच्या बाजारांत सौदा ठरवीत असतात, आणि इतकें असूनहि आत्मसुखाच्या विशिष्ट लालसेनें स्वतःच्या इच्छा-आकांक्षांस थोडीशीहि आंच लागते, असें दिसलें कीं, लागलांच ती टाळण्या-

करितां पूर्वी एकजीव झालेले असल्यासारखे वाटणारे धागे तोडून, पुन्हां नवा मायेचा बाजार व पुन्हां नवा ममत्वाचा सौदा, असें आयुष्याचें रहाटगाडगें सुरू होतें.

पार्वतीः—पण ब्रह्मानंदीं टाळी लागून प्रत्यक्ष स्वतःच्या देहाचा विसर पड-
ण्याइतकी ईश्वराच्या ठिकाणीं तन्मयवृत्ति होण्याला सोपा उपाय काय ?

गोपिकाः—मृत्यू-मृत्यूची कल्पना ! घटकेपूर्वी पुत्रप्रेमाचा पान्हा फुटलेली आई आपल्या मुलाला, व पतिप्रेमांत दंग असलेली बायको, आपल्या नवऱ्याला दुसऱ्याच घटकेस कुडींतून प्राण निघून गेल्यावर दूर लोटतांना होणाऱ्या दुःखांत जो उद्वेग उत्पन्न होतो, त्यानें मानवी अंतःकरणांत वैराग्याची जमीन तयार होते; आणि त्या उद्वेगांतच ईश्वरी इच्छा, म्हणून समाधान मानून घेण्याच्या प्रवृत्तीच्या मिळालेल्या खतानें मानवी अंतःकरणांत ब्रह्मानंदाचें बीज इतक्या जोरानें फोंफावतें कीं, काम-क्रोधादि षड्रिपूंना त्यांत उत्पन्न होऊन धुडगूस घालण्यास थाराहि मिळत नाहीं; पार्वती, मी म्हणतें त्या दृष्टीनें तूं कधीं विचार केला आहेस काय ?

पार्वतीः—होय; पण आपण म्हणतां तसा प्रत्येकानें संसारसुखाचा त्याग केला तर मानवी सृष्टीचे व्यवहार बंद नाहीं का पडणार ?

गोपिकाः—पार्वती, माझ्या म्हणण्याचा भावार्थ हा नाहीं. आपण ईश्वराशीं तादात्म्य होण्याला गिरिकंदरींच वास केला पाहिजे—अथवा संसारसुखाचा सर्वस्वी त्यागच केला पाहिजे—असें माझे म्हणणें नाहीं; इतकेंच नाहीं, तर असा मार्ग स्वीकारणें, हें चुकीचें व अविचाराचें आहे. आपण संसारांत कर्ममार्गानें राहून संसारगाडा चालवावा, पण किडे जसे खातेऱ्यांत वुजवुजत राहतात, तसें आपणहि ह्या संसाराच्या खातेऱ्यांसच आपलें आराध्यदैवत न समजतां ईश्वरास आपलें आराध्यदैवत समजून त्याचेकडेसच आपल्या मनाचा लय नेहमीं लावात जावा. कुडींतून प्राण हा कधीं ना कधीं तरी जाणारच ! पण आत्मा हा अविनाशी आणि अमर आहे, असें आपल्या मनास नेहमीं शिकवात जावें, आणि ईश्वरावरील अढळ भक्तीच्या जोरावर संसारांत सृष्टिक्रमानुसारें येणाऱ्या प्रत्येक संकटाला व आय-त्तीला हिंमतीनें तोंड देऊन जगाच्या दृष्टीनें हि वंद्य होण्याचा अहर्निश प्रयत्न करीत रहावा.

पार्वतीः—होय, तसा प्रयत्न करीत रहावा खराच, पण सद्हेतूनें केलेल्या प्रयत्नांतहि पुष्कळ वेळां अपयश येतें, आणि अंगिकृत सत्कार्यांचा विपर्यास होऊन मनुष्यप्राणी दुःखी कष्टी होतो, याचें कारण काय ? असें कां म्हणून व्हावें ?

गोपिकाः—कर्मयोगाच्या उदात्त ध्येयाची त्याची दृष्टि नसते म्हणून; कर्तव्याच्या दृष्टीनें कार्य करीत राहण्याची त्याची दानत नाहीं म्हणून; फलाच्या आशेनें केलेलें कोणतेंहि कार्य निष्फळ झाल्यास त्यापासून दुःखच होणार; मानवी-प्रपंच हा सगुणरूप मायेचा एक खेळ आहे, आणि त्यांतील सुखदुःखाच्या जात्यांत आपण भरडले जाऊं नये, अशी नुसती इच्छा असून चालत नाहीं; तर भवचक्रांतील ह्या सुखदुःखाच्या व आशानिराशेच्या फेऱ्यांतून मुक्त होण्याला अत्यावश्यक असलेली, कर्तव्याच्या दृष्टीनें कार्य करीत राहण्याच्या प्रवृत्तीची ही प्रधान वावद जोपर्यंत साध्य झाली नाहीं, तोपर्यंत त्या उद्देशानें केलेले कोणतेहि प्रयत्न हे केव्हांहि अपूर्णच राहतील, ह्या दृष्टीनें कार्य करीत राहण्याची संवय व्हावी लागते.

पार्वतीः—हें सगळें खरें, पण प्रेमाचा लोभ आड येतोना ?

गोपिकाः—अग नाहीं येत अशा दृष्टीनें विचार केला तर ! प्रेमाचा लोभ, आणि प्राप्तीचा लाभ, नाहींमा होण्याला आशेची निराशा, हा एक रामबाण तोडगा आहे. कसा तो पहा; आपल्या घरांतील कर्ते पुरुष गेले, त्या वद्दल आपण निराशेनें लोभ सोडला; पण तेंच मी आतां गंगापूरला जाऊन राहीन म्हणतें तर तुमचा लोभ सुटत नाहीं; न सुटो वापडा; पण मी आपली ही खास जाणारच; माझा जाण्याचा वेत आतां नक्की ठरला आहे बरें का रमा; पार्वती, माझ्या रमेला अंतर देऊं नकोस बरें का.

रमाः—धाकट्या सासुवाईच्या विनंतीला मान देऊन तरी म्हटलें राह्यचें होतें निदान आणखीं कांहीं दिवस तरी; जातां येईल म्हटलें दोन दिवसांनीं पुढें; नाहींच का मग ऐकायचें होत इकडून ?

गोपिकाः—मुली, तूं शहाणी आहेस; तुला सर्व समजतें आहे; मग माझ्या वेताच्या आड कशाला येतेस बरें ?

रमाः—(गर्हिवरून) आपण मला आजपर्यंत मुलीसारखें प्रेमानें वागविलेंत; कधीं एक शब्दानेंमुद्धां दुखविलें नाहीं; माझें कोड लडिवाळपणानें नेहमीं पुरवीत

आलांत, आणि आतां आपण जाऊं म्हणतां, हें कसें वरें मला चांगलें वाटेल ? नका वरें जाऊं आम्हाला टाकून; नकाहो असा आमचा कंटाळा करू; आईसुद्धां विसरलें वरें मी इकडच्या माये पुढें.

गोपिकाः—मुली, मी तुला आजपर्यंत प्रेमानें वागविलें, यांत कांहीं विशेष केलें, असें मला वाटत नाहीं; आपल्या सुनेला मुलीसारखी प्रेमानें वागविणें, हें प्रत्येक सासूचें कर्तव्यच आहे; सासूपणाचा सदान्कदा तोरा ठेवून दरसा गाज-विण्याकरितांच आपल्या घरांत लवकर सून यावी, अशी जिची इच्छा असेल, ती सासू या नात्याच्या पवित्र आसनावर वसण्यालाच मुळीं पात्र नाहीं; उलट, सुनेनें हि सासूला आपल्या आईप्रमाणें, पूज्य समजून तिला प्रेमानें योग्य मानसन्मान देत गेलें पाहिजे; परंतु असें न करतां योग्य नातें विसरून, घरांतील कावाडकष्ट करणारी व पोरासोरांच्या खस्ता खाणारी, एक बडबडी बाई, म्हणून जर सून सासूला तिरस्करणीय रीतीनें वागवूं लागली, तर तीं हि आपल्या भावी सुनांची सासू होण्याला अगदींच अपात्र आहे; मुली, तूं हि पण मला आजपर्यंत आईसारखाच मान देत आली आहेस, ह्याची मला नेहमीं आठवण होत जाईल वरें मी येथून गेलें तरीसुद्धां ?

रमाः—पण म्हटलें, नाहींच तूर्त जायचें झालें तर ? हीच विनंति करण्याकरितां धाकट्या भावोजीसह आतांच तिकडून जायचें होणार आहे; मग नाहींना जायचें ? नाहींना जायचें होणार ?

गोपिकाः—मुली, मी जाणार; आणि मला तूर्त तरी गेलेंच पाहिजे; तुम्ही कितीहि म्हणालांत, ह्या बावतींत माधवानें कितीहि आग्रह धरला, आणि नारायणानें कितीहि अश्रु आणले, तरीहि मी आपली जाणार हें खास ! मुली, तूं स्वतः शहाणी आहेस; आणि तुझें वय लहान असूनहि तुला सर्व कांहीं पूर्णपणें समजतें आहे; पण मेली माया वेडी, जाण्यापूर्वीं तुला तुझ्या हिताचे दोन शब्द सांगावेसे वाटतात; सांगू का ? ऐकशील का ?

रमाः—हें काय विचारायचें होते आहे ? इकडच्या आज्ञेबाहेर आजपर्यंत कधीं तरी वागलें आहे का मी ? इकडच्या इच्छेबाहेर कधीं तरी गेलें आहे का मी आजपर्यंत ? म्हटलें, काय आज्ञा करावयाची होते आहे मला ?

गोपिकाः—मुली, पार्वतीशीं माझे झालेले सर्व वोलणे तूं ऐकलेच आहेस; तूं अजून जगाचा अनुभव घेतला नाहीस; पण अनुभवाने शहाणपण शिकण्याचे तुला कारणहि नाही. तूं शहाणी आहेस; सुशील आहेस; आणि सौभाग्याच्या अब्रूकरतां प्राण देणारी सिंहीण आहेस; तरीहि पण मी आतां तुला जे दोन शब्द सांगणार आहे, ते नीट लक्षांत ठेवून त्याप्रमाणे नेहमीं वर्तन ठेव, म्हणजे तुझे कल्याण होईल, व तुझी कीर्ति होऊन पेशव्यांच्या घराण्यांतील स्त्रियांत तुझे नांव अजरामर होईल; मुली, तुझे लक्ष आहेना ?

रमाः—आहे वरें माझे लक्ष.

गोपिकाः—देह क्षणभंगूर आहे; सत्ता, संपत्ति, आणि सौख्य हा त्रिदोष घातक आहे; अखेरच्या वेळीं अंग झांकण्याला म्हणून मृत देहावर टाकलेला कापडाचा तुकडासुद्धां त्याच्या मालकीचा नाही; ज्या स्थितींत मनुष्य प्राणी जन्मास येतो, त्याच तंतोतंत स्थितींत तो मृत्युशय्येवर ठेविला जातो, ही गोष्ट विसरून चालावयाचे नाही; “जगां सर्व सुखी” अशी एकहि व्यक्ति आढळणार नाही. देहाची ओली माती जमीनीवर केव्हां पडेल याचा नियम नाही; मृत्यूच्या दारवारांत गरीब—श्रीमंत, आणि लहान—मोठा, हा भेदभाव नाही; यमाच्या लोखंडी पंज्यापुढे टिकाव धरण्यास हाडामासाचा लवचिक मनुष्य—प्राणी अमर नाही, आणि जित्या—जिवाची जोपासना त्यावेळीं—त्यावेळीं यत्किंचित्सुद्धां उपयोगी पडत नाही; मुली !

रमाः—एकतें आहे वरें मी नीट लक्ष देऊन.

गोपिकाः—मुली ऐक; तूं आपल्या आयुष्यक्रमांत अगदी पहिली गोष्ट ही लक्षांत ठेव कीं, तूं एका कर्तव्यगार, करारी व करामती पेशव्याची बायको आहेस; “छत्रपतीच्या मुख्य प्रधानाची स्त्री,” या नात्यानें तुझ्यावर केवढी जबाबदारी आहे, तुझ्या कृतीचा जनतेच्या आचरणावर केवढा परिणाम होणार आहे, आणि निव्वळ तुझ्या वागणुकीवरच राज्यकर्त्या पेशवे घराण्याची अब्रू सर्वस्वी कशी अवलंबून आहे, ह्याचा विचार कर; कसेहि प्रसंग आले, आणि कशाहि आपत्ति भोगाव्या लागल्या, तरी त्यावेळींहि पंत प्रधानाच्या घराण्यांतील स्त्रियांना साजेल असेंच

धाणीदारपणाचें वर्तन ठेव; घरांतील भाऊवंदकी जरी या थराला आली आहे, तरीहि तूं तुझ्या लौकिकाला व इभ्रतीला शोभेल, अशीच नेहमीं वागत जा.

रमाः—अक्षरशः पाळीन वरें इकडची आज्ञा.

गोपिकाः—आपल्या पातिव्रत्याचा अमोल ठेवा प्राणापलीकडे जतन कर; दया, क्षमा, आणि शांति, असेल, त्याच ठिकाणीं ईश्वराची वस्ती राहिल, हें महावाक्य विसरूं नकोस; पापपुण्य, सत्यासत्य, नीति-अनीति, व न्याय-अन्याय, यांची नेहमीं चाड वाळगीत जा; आपले आहार, विहार, आचरण, आणि प्रावरण, साधे व नियमित ठेव; मानापमानाच्या मोहाला सदोदित आळा घालीत जा; आणि, सदैव ईश्वराला स्मरून त्याची भीति वाळगीत जा.

रमाः—इकडच्या आज्ञेवाहेर मी नाहीं वरें केव्हांहि वागावयाची;

गोपिकाः—थोडक्यांत सांगावयाचें म्हणजे, एका वैभवशाली पेशव्याची सून, एका मुत्सद्दी व मानी पेशव्याची स्त्री, आणि एका भावी यशस्वी पेशव्याची माता, या दृष्टीनें तुझे आचार, तुझे विचार, तुझ्या इच्छा, व तुझी कृति, हीं सर्व, इतकीं उज्वल, इतकीं करारी, इतकीं उदात्त, इतकीं माननीय, आणि इतकीं पूज्य, असलीं पाहिजेत कीं, हिंदुस्थानांतील प्रत्येक भागांत, आणि महाराष्ट्रांतील प्रत्येक घरांत, “एक अद्वितीय स्त्रीरत्न ” म्हणून कुलस्त्रियांनीं तुझाच किंता गिरवावा. मुली !

रमाः—कधींहि विसरायची नाहीं वरें मी इकडची ही आज्ञा.

गोपिकाः—पार्वती, माझ्या माधवाला आणि नारायणाला अंतर देऊं नकोस; मुली, माझ्या नारायणाला सांभाळ; तुझ्याच ओटींत टाकून चाललें आहे वरें मी त्याला ! (डोळे पुसते.)

पार्वतीः—मग जाणारच का आपण आतां ?

रमाः—झालाच का मग इकडचा निश्चय कायम ?

गोपिकाः—होय; माधवाला आणि नारायणाला भेटून नंतर पार्वतीमातेचें दर्शन घेऊन आजचा मुक्काम पुण्याच्या बाहेर रामवाडी पलीकडे करावयाचा, असें मी ठरविलें आहे. पार्वती, रमे, येतें वरें का मी; कधीं काळीं माझ्याकडून एखादा कमी अधिक शब्द चुकून गेलों असल्यास त्याबद्दल कांहींसुद्धां मनांत आणूं नका वरें; माझी आठवण ठेवा; आनंदांत रहा; व नेहमीं इकडची हकीकत कळवीत जा;

माधवाला सांभाळा; नारायणाला जपा; नीट काळजीनें रहा; माधवाच्या प्रकृतीची हेळसांड करूं नका; येतें वरें मी आतां. कुणी पाहिलें आहे पुन्हां भेटी होतात कीं नाहींत हें ! पार्वती, रमे, आनंदांत रहा वरें. (इतक्यांत श्रीमंत माधवरावसाहेब श्री० नारायणरावासह प्रवेश करतात.)

माधवः—आईसाहेब, काय ठरलें मग आपलें ? जाणारच का आपण आम्हाला सोडून ?

गोपिकाः—माधवा, तुला हल्लींची एकंदर स्थिति माहीत असूनहि तूं मला येथेंच राहण्यावद्दल उगीच कां वरें आग्रह करतोस ? निदान कांहीं दिवस तरी मला-पुणें हें सोडलेंच पाहिजे; मग “ जा ” असें आनंदानेंच कां नाहीं सांगत वरें ?—नारायणा, तूंहि वरें का ?

नारा०—आई, असें कसें वरें तूं म्हणतेस ? आपणाला नानासाहेब सोडून गेले; आपल्या विश्वासदेवाचीहि तीच गत झाली; भाऊकाकांचा अजून पत्ता लागत नाहीं त्यामुळें पार्वतीकाकी आशेनें जाव धरून कसे तरी दिवस कंठीत आहेत; आणि मोठ्या वहिनी तर वोलून चालून माझ्याच वयाच्या ! अशा स्थितींत तुझ्याशिवाय आम्हाला कोणाचा वरें आधार आहे ?

गोपिकाः—वाळा, आपणा सर्वांना ईश्वराचा आधार आहे, आणि तोच आपलें नेहमीं संरक्षण करील; माधवा !

माधवः—आई !

गोपिकाः—तूं स्वतः शहाणा आहेस.

माधवः—असेन !

गोपिकाः—शूर, करारी व मानी आहेस.

माधवः—असेन !

गोपिकाः—मुत्सद्दी व कर्तव्यगार पेशवा म्हणून तूं कीर्ति मिळविशील अशी माझी खात्री आहे.

माधवः—असेल !

गोपिकाः—तुझ्या पूर्वीच्या लागोपाठच्या तिन्हीं पेशव्यांचे सर्व गुण तुझ्या एकट्यांत पूर्णपणें एकवटलेले आहेत.

माधवः—असतील कदाचित् !

गोपिकाः—पण आपला मुलगा कितीहि मोठा होवो, त्याच्यांत कितीहि शहाणपण असो, आणि तो जगाला कितीहि वंदनीय होवो, मातेचें निर्मळ प्रेमच इतकें आंधळें असते कीं, तिला आपल्या मुलाला उपदेशाचे धोन शब्द नेहमीं सांगावेसेच वाटतात.

माधवः—अक्षरशः खरें आहे.

गोपिकाः—वागशील ना मी सांगेन त्याप्रमाणें ?

माधवः—वागेन.

गोपिकाः—वागशील ?

माधवः—आई, हें काय ? असें पुन्हां पुन्हां कां विचारतेस ? तुला अशी शंका कशी आली ? आजपर्यंत मी तुझ्या आज्ञेवाहेर कधीं तरी वागलों आहे काय ?

गोपिकाः—नाहीं.

माधवः—मातापित्यासंबंधीं मुलाचें कर्तव्य काय असतें, हें आम्हाला तूच समजावून दिलें असून तें माझ्या पूर्ण लक्षांत आहे.

गोपिकाः—लक्षांत आहे ?

माधवः—आहे; सर्व ऋणें फिटतात पण मातृऋण कधींहि फिटत नाहीं, हें शास्त्रवचन अक्षरशः खरें आहे; आणि तुझ्या आज्ञेप्रमाणें व तुझ्याच इच्छेनुरूप वागण्यास मी नेहमीं तत्पर असूनहि मातेसंबंधींच्या पुत्र या नात्यानें करावयाच्या कर्तव्यांत कोठें चूक तर होत नाहींना ? अशी मनाला शंका येऊन त्या बाबतींत मी तुलाच नेहमीं विचारीत आलों आहे, हें नाहीं का तुझ्या ध्यानांत ?

गोपिकाः—माधवा, तूं आणि रमा नेहमीं माझ्या आज्ञेंत राहतां, ही गोष्ट खरी आहे; पण मुलगे; आणि सुना, कर्त्यासवरत्या झाल्यावर, वडील मनुष्यांनींच आपला मान ठेवून घेण्यांत शहाणपण असतें; आणि त्यांतूनहि माझ्यासारख्या निराधार स्त्रियांनीं तरी निदान आपला मान आपण होऊनच राखून घेण्यांत गोडी राहते. (गहिवरते.)

माधवः—आई, मी आणि नारायणासारखे तुझ्या आज्ञेंत नेहमीं तत्पर राहणारे मुलगे, आणि पेशवाईचें-मराठा साम्राज्याच्या सूत्रचालक पंतप्रधानकीचें-

सर्व ऐश्वर्य, तुझ्या पायाशीं लोळत असतांना तूं आपणाला निराधार, असें कां म्हणवून घेतेस ? आमच्यावर नाही का तुझी सत्ता ?

गोपिका:—नाहीं—आहे; पण ती तुम्हीहोऊन खुषीनें चालवून घ्याल तरच ! माधवा, माझ्या सत्तेचें माणूस जगांतून कायमचें नाहीसें झालें रे नाहीसें झालें ! (डोळे पुसते.)

माधव:—आई, हें कायग ? उगाच नाही त्या झाल्या गेल्या गोष्टी मनांत आणून दुःख करून घेतेस ? आई, नानासाहेब तर गेलेच, पण त्यांच्या पायांचें स्मरण करून सांगतो कीं, आम्ही तुझ्या आज्ञेबाहेर कालत्रयींहि जाणार नाही; इतकेंच नव्हे, पण तुझी आज्ञा होत असेल तर पेशवाईच्या ह्या वैभवावर पाणी सोडून गंगातीरीं तुझ्या सेवेत निरंतर कालक्रमणा करण्यासहि मी तयार आहे; आपला नारायण सांभाळील पेशवाई मी तुझ्यावरोवर तिकडे आलों तरीं ! येऊ का ? येऊ का मी ?

गोपिका:—नको; तुम्ही येथेंच राहून पतकरलेल्या व्यवसायाप्रमाणें आचरण करा; माधवा, तुम्ही जरी माझ्या आज्ञेप्रमाणें वागत असलांत तरीहि तुमच्यावर माझी वास्तवीक सत्ता नाही, हें माझे म्हणणेंच अगदीं खरें व ग्रथार्थ आहे ! माधवा, स्त्रियांची खरी सत्ता आपल्या पुत्रावर नसून आपल्या पतीवर असते. मुलाच्या राज्यांतील पंचपक्वान्नापेक्षां नवऱ्याच्या झोंपडींतील मीठभाकरीच त्यांना अधिक प्रिय असते, आणि वेळेला कापले तरी पण अखेर आपलें तें आपलेंच, या हक्काच्या प्रेमानें पतीमागून आपत्यें, अधिकार, आणि ऐश्वर्य, हीं असलीं तरीहि आपण निराधार झालों, आपल्या घरचें, आपल्या जन्माच्या संबंधाचें, सप्तपदीच्या सात गांठींनीं झालेलें आपल्या हक्काचें, माणूस गेलें, आणि—आणि आपणाला पोराच्या—म्हणजे परक्याच्याच—तोडाकडे पहात राहण्याचा दुःखद प्रसंग आला, असें मनांत येऊन कुलस्त्रियांना नेहमीं अतिशय दुःख होत असतें. माधवा, हे सारे सोहाळे माझ्या नशिबीं होते, म्हणूनच मी मागें जिवंत राहिलें बरें ? (डोळे पुसते.)

माधव:—आई, अशानें कांहीं तरी फायदा होईल काय ? म्हणून म्हणतो, आपल्याकडे पाहून, थोडेंतरी कां होईना, मनाचें समाधान करून घेत जा; आई,

आम्ही दोघे तरी अजून ह्यात आहोंत, हीच निदान ईश्वरी कृपा आहे, असें तूं कां मानीत नाहीस ? मी नानासाहेबांच्या लौकिकांत भर घालीन वरें आई !

गोपिका—माधवा ऐक; तिकडच्यांच्या लौकिकांत तूं भर घालावीस, आणि तुझी दिगंत कीर्ति व्हावी, म्हणून, मी तुला आतां एका समशेरबहादर पेशव्याची सून, एका राजकार्यधुरंधर पेशव्याची स्त्री, आणि एका शूर, मुत्सद्दी, करारी, व कर्तबगार, पेशव्याची माता, या नात्यानें उपदेश करीत आहे, तो नीट लक्षांत ठेवून वागत जा, म्हणजे तुझे कल्याण होईल, पेशवे घराण्याची कीर्ति दिगंत पसरेल, आणि साम्राज्याच्या दौलतीस वरकत चढेल; ठेवशीलना—ठेवशीलना लक्षांत ?

माधव:—होय ठेवीन.

गोपिका:—रावसाहेब मामंजीच्या वेळेपासून आपल्या आश्रयानें मोठे झालेल्या शिंदे, होळकर, वगैरे एकनिष्ठ व इमानी सरदारांनां न दुखवितां त्यांच्या साहाय्यानें दौलतीची कार्ये करून घे.

माधव:—घेईन.

गोपिका:—“साम्राज्याचा नेता” या दृष्टीनें आपल्या कर्तव्याची नेहमीं दिशा ठरवून त्याप्रमाणें वर्तनक्रम ठेव.

माधव:—ठेवीन.

गोपिका:—मराठा सरदारमंडळाच्या जुटीच्या वळांतील तूं एक आव-प्रवर्तक आहेस, आणि साम्राज्याचा मानमरातब, व इभ्रतइज्जत, आणि त्यांतील प्रजेचें सुखदुःख, हीं निव्वळ तुझ्या कृतीवरच अवलंबून आहेत, हें लक्षांत ठेवून त्याप्रमाणें वागत जा.

माधव:—वागत जाईन.

गोपिका:—ऐक, माधवा ऐक; तूं स्वतः शहाणा आहेस; राजकारणांतील तुझे ज्ञान माझ्याहून अधिक असेल; राजनीतींतील तुझी मुत्सद्दीगिरी थक करण्या-इतकी श्रेष्ठ असेल; तुझ्यांत साडेतीन शहाण्यांना पुरून उरण्याइतकी करडी करामत असेल; पण—पण माधवा, माझी तुला अशी निश्चून आणि कळकळीची आज्ञा आहे, कीं, तूं आपल्या घरांतील भाऊबंदकी मिटाविण्याचा पुन्हां एकदां प्रयत्न कर; बापूंना एकटेंच दादासाहेबांकडे पाठोव; पाठविशील ना ? पाठविशील ना ?

माधवः—होय; पाठवीन.

गोपिकाः—आणि इतकें करूनहि ते आपला आग्रह नच सोडतील—आपल्या घरांत पेशवाई यावी म्हणून निजाम व भोंसले यांचेकडेस मदत मागण्याचें व साम्राज्यांत फूट पाडण्याचे जसे त्यांनीं पूर्वी प्रयत्न केले, तशाच प्रकारच्या त्यांच्या भावी प्रयत्नांमुळे साम्राज्याच्या मुळावरच कुऱ्हाड पडण्याचा संभव आहे, अशी तुझी पूर्ण खात्री होईल—तर मराठा साम्राज्याच्या कल्याणाकरितां—आणि पेशवाई जिवंत रहावी म्हणून, तूं होऊनच पंत प्रधानाची पेशवाई, एखाद्या त्रय-स्थाच्या घशांत जाण्याऐवजीं, दादासाहेबांच्या घशांत घाल, आणि नारायणासह माझ्याजवळ गंगातीरीं येऊन ईश्वरचिंतनांत काळ घालीव.

माधवः—माझ्यांत धमक नाही काय ? आयत्या पिठावर रेघा ओढणारा मी दादासाहेब आहे काय ?

गोपिकाः—नाहीं.

माधवः—आमच्या बापदाद्यांनीं अत्यंत सायासानें मिळवून भावी पिढीच्या ताव्यांत तींत भर घालून देण्याकरितां—निदान आहे तशी तरी तिची सुरक्षितपणें जतणूक करून भावी वंशाच्या हक्कदार वारसाच्या हवालां करण्याकरितां, जीं अमोत्य ठेव आमच्या जिमेवर सोंपविली, तिच्यावर आपलीच मालकी असली पाहिजे, नाही तर तिचे तुकडे तुकडे झाले, अथवा ती तिऱ्हाईताच्या घशांत गेली, तरी बेहेत्तर, पण खऱ्या वारस असलेल्या आपल्या वडील घराण्याला ती केव्हांहि पचूं देणार नाहीं, असल्या क्षुद्र व वंशच्छेदी वृत्तीचा मी तो दादासाहेब नव्हे; दुसरी—दुसरी पेशवाई निर्माण करीन.

गोपिकाः—माधवा !

माधवः—आई !

गोपिकाः—माझ्यावर किनई एकामागून एक सारखे दुःखाचे डोंगर कोस-ळत आले आहेत वरें आजपर्यंत ! (डोळे पुसते.)

माधवः—(दुःख आंवरून तडफीनें) असतील; मग आतांच काय त्याचें ?

गोपिकाः—बाळा माधवा, मी किनई फार पोळलेली आहे वरें !

माधवः—असशील; मग आतांच कशाला त्याची आठवण !

गोपिका:—माधवा, बोलू का ? बोलू का ? (डोळे पुसते)

माधव:—असें काय वरें करावें आई !

गोपिका:—बोलू का, माधवा बोलू का ?

माधव:—म्हणजे ?

गोपिका:—माधवा, कसें बोलू रे ? माझ्या किनई आपलें काईनावाई भलतें-
सलतेंच मनांत येतें रे ! बोलू का; बाळा माधवा, बोलू का ?

माधव:—म्हणजे काय ?

गोपिका:—माधवा, तुझे एक एक गुण आठवूं लागले म्हणजे किनई माझ्या
पोटांत कसें अगदीं भडभडून येतें रे ! तुझे वय तें काय, पण तुझ्यांत किती तरी
अधिक शहाणपण आहेरे त्या मानानें ! माझ्या बाळाच्या गुणांचें मी किती
वर्णन करूं ?

माधव:—पण आत्तां काय करायचें आहे त्याच्याशीं ?

गोपिका:—बोलू का; माधवा बोलू का ?

माधव:—म्हणजे ? काय म्हणतेस ?

गोपिका:—अरे तसें नव्हेरे; मला आपले वाटतें—

माधव—काय, काय वाटतें ?

गोपिका:—माधवा—

माधव:—आई—

गोपिका:—कसें होईल रे वावा आमचें ? तुझ्यासारखें रत्न तरी आमच्या
नशिबीं लाभण्याचें आहे का ? तूं तरी माधवा—अगआई, देवा, काय करशील
तें खरें रे वावा ! माधवा, बाळामाधवा, अरे मला किनई—भेट तरी होईल का
पुन्हां तुझी; मी किनई काय सांगूं तुला—दिसेल का माझे बाळ मला पुन्हां—कशी
माझ्या बाळाला कीड—आईआई, नको, मला नकोच आतां येथें रहायला;
आणखी कांहीं भलतें सलतें माझ्या देखत.....

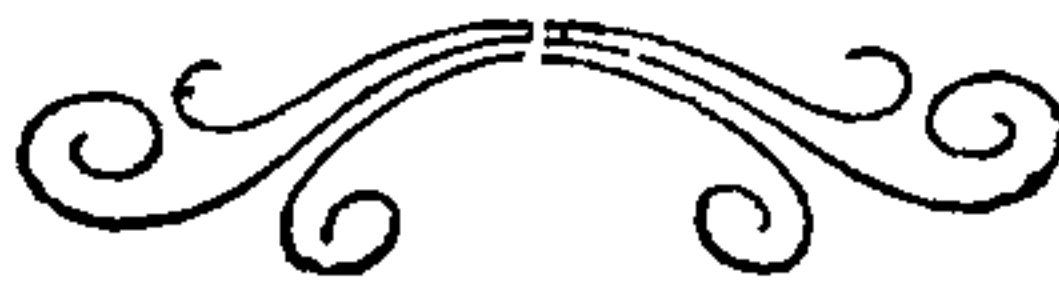
माधव:—आई, मग तूं काय ठरविलेंस ? जाणारच का मग तूं ?

गोपिका:—नाहीं;—हो,—होय, जाते, निघणारच आतां ! माधवा, मी सांगि-
तल्याप्रमाणें वागत जा; मुली, माझे सांगणें लक्षांत ठेव; पार्वती, ह्या सर्वांस नीट

सांभाळ; माधवा, रमेस अंतर देऊं नकोस; रमे, माधवाच्या प्रकृतीची विशेष काळजी घे; त्याला फार जपत जा; नारायणा, सर्वांची मर्जी सांभाळून वाग; माधवाला सुख द्या; रमे, आतां नारायणाची आई तूंच असं समजून त्याचा प्रतिपाळ कर; तुम्ही सर्वजण नारायणाला सांभाळा; अगदीं बजावून सांगते आहे वरें का मी हें तुम्हा सर्वांनां; आपल्या घरांत सर्वांत लहान म्हणून तिकडचाहि विशेष लळा असून त्याच्याबद्दल नेहमीं खंती वाटत असे, म्हणून म्हणते, त्याला कोणीहि अंतर देऊ नका वरें ? पार्वती, रमे, माधवा, नारायणा, येते वरें मी आतां ? (इतक्यांत एक दासी येते.)

दासी:—मेणा तयार आहे आईसाहेब.

गोपिका:—ठीक आहे, ही निघालेच मी; (दासी जाते) माझे सांगितलेलें विसरूं नका वरें तुम्ही ! माधवा, सांभाळ वरें सर्वांना ? रमा येते वरें मी आतां ! नारायणा, आनंदांत रहा वरें का ! पार्वती, विसरूं नकोस मी सांगितलेलें ! पुन्हां सांगतें, नारायणाला जपा वरें; पार्वती, रमे, माधवा, नारायणा, येतें वरें मी आतां ? (डोळे पुसते; सर्वजण तिच्या पाया पडतात; गोपिकावाई अनुक्रमें दोघांस “ अष्ट पुत्रा सौभाग्यवतीभव ” असा, आणि उभयतां मुलांस “ चिरंजीव भव ” असा आशीर्वाद देतात पडदा पडतो.)

प्रवेश] अंक तिसरा [पहिला.

(स्थळ:—पेशव्यांचा शनिवार वाडा; दरवार; एकावाजूस सखारामवापू, नानाफडणवीस, व कानडे, आणि दुसऱ्या वाजूस शिंदे, फडके, व रास्ते, वसलेले असून मध्ये श्रीमंत माधवरावसाहेब वसलेले आहेत, असा पडदा उघडतो.)

माधवः—सरदारहो, माझ्या हातीं पेशवाईची अधिकारसूत्रें आल्या वेळीं पाहिल्यानें ह्याच ठिकाणीं भरविण्यांत आलेल्या दरवाराचें आपणास स्मरण असेलच ! तथापि त्यानंतर पुन्हां इतक्या लवकर दुसऱ्यानें दरवार भरविण्याचा प्रसंग येईल, अशी माझी खात्री नसूनहि तो आला, यावद्दल मला फार आनंद वाटत आहे; आणि तत्कालीन परिस्थिति व सद्यस्थिति, यांची तोंड मिळवणी घेतां तसा आनंद वाटणेंहि स्वाभाविकच आहे; राजकीय रंगभूमीवर वर्चस्वाचें वक्षीस मिळविण्याकरितां आमच्या विरुद्ध जे जे प्रतिस्पर्धी सामन्याला पुढें आले, त्या त्या सर्व दुष्मनांना आम्ही आतां आमचे दोस्त बनविलेले आहेत; राजकीय चित्रपटावर आजच्या घटकेस मराठ्यांच्या भगव्या निशाणाची मोहरीं चोहों-कडे व प्रत्येक महत्वाच्या ठिकाणीं साम्राज्यशक्तीच्या आकर्षणाच्या दुजोऱ्यांत निर्घोस्थपणें प्रमुखत्वानें झळकत आहेत; आणि आज मराठ्यांचा चोहों-कडे जयजयकार झालेला आहे; तुमच्या सर्वांच्या मदतीनें राक्षस भुवन येथें निझामाचा पराभव झाल्यानंतर हैद्रावादकर आतां आमचे अत्यंत प्रवळ साह्यकारी व मदतगार इमानी दोस्त बनलेले आहेत; कर्नाटक प्रांतावरील स्वारीनें तिकडील प्रदेश हस्तगत होऊन आमचा महत्वाचा फायदा झालेला आहे; म्हैसूरकरावर केलेल्या लागोपाठच्या तीन स्वान्यांनीं हैदरनाईक नरम येऊन त्यानें आपणाशीं आपण होऊन तह केला आहे; उत्तरेकडील स्वारीनें रजपूत व जाट यांचेपासून आपले साम्राज्य हक्क वसूल होऊन, रोहिलखंड मराठ्यांच्या संरक्षक हक्काच्या कक्षेंत आलेले आहे; आणि दिल्ली काबीज होऊन व ताव्यांत ठेवून, तैय्यीत तख्तावर--दिल्लीपतीच्या वादशाही तख्तावर--शहाअलम यांस मराठ्यांच्या सैन्यानें

व शस्त्रानें प्रस्थापित करण्यांत आलें आहे. सरदारहो, साम्राज्याच्या अकल्पनातित भरभराटीचे व उत्कर्षाचे असे प्रसंग क्वचितच येत असल्याने--आणि विशेषतः पानपत येथें मराठ्यांना जवरदस्त ठोकर वसली असून त्या अनर्थकारक प्रसंगांतूनहि मराठ्यांनी पुन्हां वर डोकें काढून आपली कर्तवगारी मोठ्या शतीने त्यांच्या प्रतिस्पर्ध्यांच्या व जगाच्या निदर्शनास आणून दिली असल्याने—

“ मराठ्यांचा इतिहास ” या दृष्टीने ह्या गोष्टीचें अत्यंत महत्व आहे. सरदारहो, तुम्हीं सर्वांनी मला हें महत्कार्य तडीस नेण्यांत मनापासून व अविश्रांत मदत केलीत, यावद्दल मी तुमचा अत्यंत आभारी आहे; आणि अशाच रीतीने तुम्ही सर्व एकदिलानें व एक जुटीने साम्राज्याच्या उद्दिष्ट कार्याला नेहमी मदत करीत जाल, अशी मला पूर्ण आशा आहे. (नानाकडे वळून) नाना, आजच्या दरवारांत शिल्लक राहिलेली महत्वाची कामे क्रमाक्रमानें निकालाकरिता माझ्यापुढें मांडा.

नानाः—ठीक आहे सरकार; निझामाकडील खलिता आला त्यांत “ खंडणीची वाकी तूर्त पाठविण्यास सवड नसल्याने निकड लावूं नये, आम्ही त्याच तजविजांत आहोंत, आणि लवकरच राहिलेल्या वाकीतील निदान अर्धी तरी रक्कम खात्रीने पाठविण्यांत येईल, ” असे लिहिलेले असून या वावतींत पुणें दरवाराची मान्यता मिळण्यावद्दल विनंति केली आहे; सरकारची आज्ञा होईल, त्याप्रमाणें हैद्राबाद दरवारी जवाब पाठविण्यांत येईल.

माधवः—नाना, मला वाटते निझामाकडील खंडणीपैकी अर्धीअधिक रक्कम आपणास आजपर्यंत आदा झाली आहे; खरें आहे का माझे हें म्हणणें ?

नानाः—होय सरकार; पण राहिलेली वाकी ही बऱ्याच मोठ्या रकमेची आहे.

माधवः—कांहीं हरकत नाही. नाना, तुम्ही त्या खलित्याचें असे उत्तर लिहा, कीं, “ तुमचा आमचा तह होऊन उभयतांची आतां दिलजमाई झालेली असल्याने खंडणीच्या वाकीवद्दल आम्ही तुम्हास निकड लावूं इच्छित नाही; व्यापक प्रमाणावरील मोहिमांच्या खर्चामुळे आमच्या दौलतीस वरेंच कर्ज झालें असल्याने राहिलेल्या खंडणीची वाकीच फक्त नव्हे, पण त्याशिवायहि अण्णसी सांपत्तिक मदत तुमच्याजवळ आमचे स्नेही या नात्याने मागण्याचा आम्हास पूर्ण हक्क आहे. तथापि आम्ही आमच्या दोस्त सरकारावर एवढें मोठें

संकट घालूं इच्छित नाहीं; फक्त आमची शहिलेली वाकी-निदान अर्धी रक्कम-आपण हा खलीता पोंचल्यावर शक्य तितक्या लवकर पाठविण्याची तजवीज करा एवढीच विनंति करतो;” नाना !

नानाः—सरकार.

माधवः—तांदळजाच्या लढाईत विडल सुंदर मारले गेल्याने निझामाप्रमाणेच आपणालाहि दुःख वाटणें स्वाभाविक आहे; त्यांच्या मृत्यूने साडेतीन, शहाण्यांतील एक व्यक्ति नाहीशी झाली; निझामाच्या दौलतीचा एक आधारस्तंभ कामी आला, आणि कुटुंबांतील कर्त्या पुरुषाच्या अभावी त्यांच्या मुलांमाणसांना कष्टप्रद स्थितींत आयुष्य कंठण्याचा दुःखप्रद प्रसंग आला ! नाना !

नानाः—सरकार.

माधवः—“दाणा दुष्मन पुरवतो पण दिवाणा दोस्तहि परवडत नाही ” अशी जी एक आपल्यांत म्हण आहे, ती अक्षरशः खरी असून त्याप्रमाणेच म्हणावयाचे म्हणजे आमच्याच घरांतील दिवाण्या दादासाहेवांपेक्षां हैद्रावादकरांच्या पदरचे दिवाण विडल सुंदर यांचीच योग्यता अधिक ठरते; नाना, या बाबतींत निझामास स्वतंत्र याद लिहून त्यांना मुलें माणसें कोण कोण आहेत व त्यांच्या चरितार्थाबद्दल आपल्या हैद्रावाद दरवारांतून काय तजवीज करण्यांत आली आहे, याबद्दल खुलासा मागविण्यास मी तुम्हास सांगितलें होतें; काय झालें त्याचें पुढें ?

नानाः—आज्ञेप्रमाणें खुलासा मागविला असून हैद्रावाद दरवारच्या यादींत असा मजकूर आहे कीं, “ दिवाण विडल सुंदर यांचें घरांत कोणीहि कर्ता मनुष्य नाही; त्यांचें कुटुंब आणि तीन मुलें आहेत; त्यांच्या चरितार्थाबद्दल इतकेंच नाही, तर त्यांना योग्य इतमामानें राहतां येईल अशाबद्दल हैद्रावाद दरवाराकडून तजवीज करण्यांत आलेली आहे, आणि वडील मुलाच्या अज्ञानावस्थेंत मिळकतीची व उत्पन्नाची, मुलांच्या मातोश्रीच्या सम्मतीनें व देखरेखीखालीं व्यवस्था ठेवण्यास या दरवारच्या एका लायक व अनुभवी मनुष्याची नेमणूक करण्यांत आली आहे.”

माधवः—नाना, अशारीतीनें हैद्रावादकरांनीं विडल सुंदर यांच्या कुटुंबाचा परामर्ष घेणें, स्वाभाविक असलें तरी तुम्ही या बाबतींत माझ्या तर्फें खाजगी स्वरूपाची एक याद लिहून निझामाचें गौरवपूर्वक अभिनंदन करा; आणि अशीहि विनंति करा कीं, प्रसंगविशेषीं सांपत्तिक मदतीची जरूरी लागल्यास किंवा इतर

कांहींहि अडचण उत्पन्न झाल्यास आमच्या दरवारांस कळविल्यास इकडूनहि योग्य तो विचार अवश्य केला जाईल, ह्या गोष्टीची आपले दरवारीं मेहेरवानीने नोंद ठेवून त्याची समज विडल सुंदर यांचे कुटुंबासहि देण्यांत यावी.

नानाः—ठीक आहे सरकार.

माधवः—नाना, भोंसल्याकडील वर्तमान ?

नानाः—श्रीमंतांच्या इच्छेप्रमाणें भोंसल्याबरोबर आपला तह झालेला आहे, पण त्याची अजून समाधानकारक रीतीने पूर्तता झालेली नाही; या बाबतींत पुढील तजविजीवदल काय ती आज्ञा व्हावी.

माधवः—नाना, भोंसल्याशीं झालेला तह डळमळीत स्थितींत राहण्याचें कारण आलेंच असेल तुमच्या ध्यानांत ?

नानाः—चोरवडे कीं काय ?

माधवः—होय, साडेतीन शहाण्यांतील देवाजीपंत भोंसल्याच्या दरवारीं आहेत, आणि त्यांच्याच सल्लामसलतीनें नागपूरदरवार चालत असल्यानें कारस्थानांत मुरलेल्या ह्या पटाईत व्यक्तीनें धरसोडीचें दुटप्पी वर्तन ठेवून आम्हास चकविण्याचा घाट घातला आहे; ठीक आहे; आपणही कांट्यानेंच कांटा काढिल्या पाहिजे. नाना, तुम्ही आजच्या आज वऱ्हाडच्या राजाला माझ्यातर्फें आणि नागपूर दरवारला आपल्या दरवारतर्फें, थैली खाना करा, आणि झालेला तह मुस्तक्रीम करण्याकरितां भोंसल्यांनीं देवाजीपंतासह पुणें येथें तावडतोव यावें, अशी माझी इच्छा असल्याचें त्यांनां कळवा; (इतक्यांत एक हुजऱ्या येऊन मुजरा करतो व एक मोहोरबंद लखोटा नानाच्या हातीं देतो व मुजरा करून निघून जातो.)

नानाः—(लखोटा फोडून व वाचून) सरकार, म्हैसूरकराची अशी आग्रहाची विनंति आहे कीं, पुणेंदरवारनें मद्रासकराविरुद्ध आम्हास मदत करावी, आणि त्याच्या बदल्यांत आम्ही पुणें दरवारास, त्यांच्या दौलतीचें सर्व कर्ज फिटेल, इतकी सांपत्तिक मदत करण्याची हमी घेतों; इतकेंच नाही पण श्रीमंतांची इच्छा असेल तर—

माधवः—पुरे, नाना, पुरे; हैदरचा हा कावा न समजण्याइतकें पुणें दरवार नादान आहे, असें म्हैसूरकरांना वाटतें काय ? लाचाच्या लालचीनें अन्यायाची आगळीक करून स्वतःची तुंबडी भरण्याइतका मराठादरवार अधोगतीस

पोहोचलेला आहे असें हैदर यांस वाटते काय ? म्हैसूरकर आपल्या मनांत काय समजतात ? नाना, हैदरनाइकाला स्पष्ट लिहा कीं, मद्रासकर म्हणा, का मुंबई-वाला म्हणा, टोपीवाल्या कंपनीचा आणि आमचा स्नेह असून तो निरंतर कायम राहून वृद्धिंगत होत जावा, अशी आमची इच्छा असल्यानें आमचेकडून तुम्हास ह्या वेष्टवाल्यांचे विरुद्ध केव्हांहि मदत मिळणार नाही, आणि जोपर्यंत कंपनीवाले आमच्या हक्कांत आणि हद्दींत ढवळाढवळ करीत नाहींत, तोपर्यंत आपण होऊन तुमच्या नादीं लागून आमच्या होऊं घातलेल्या नव्या दोस्ताची आगळोक करणें, अथवा नसती कुरापत काढणें, नीतिदृष्ट्या केव्हांहि योग्य होणार नाही. नाना, खरें कों नाहीं हें माझे म्हणणें ?

नानाः—खरें आहे सरकार.

माधवः—शिवाय ज्यानें पूर्वीं आमच्याजवळ निज्ञामाविरुद्ध मदत मागितली होती, अथवा जो आज कंपनीकराविरुद्ध आमच्याकडे मदतीची याचना करीत आहे, त्याच हैदरनें आमच्या विरुद्ध पूर्वीं हैद्रावादकराकडे व कंपनीवाल्याकडेहि मदतीचा मनसुवा घडवून आणण्याचें कारस्थान केलेलें होतें.

नानाः—पण सरकार, पुढें मागें कंपनीवाल्यांनीं जर आपल्या हक्कांत अथवा हद्दींत अन्यायानें अतिक्रमण केले, अथवा करूं म्हटलें तर ?

माधवः—तर-तर त्याचा प्रतिकार करण्यास मराठ्यांची जिवंत शक्ति पूर्णपणें समर्थ आहे. नाना !

नानाः—सरकार.

माधवः—घोरपड्यांना व पटवर्धनांना असें वजावून लिहा कीं, म्हैसूरकराला हैद्रावादकर निज्ञामाविरुद्ध, अथवा मद्रासकर टोपीवाल्याविरुद्ध विलकुल आश्रय देऊं नये, अथवा कोणत्याहि प्रकारची मदत करूं नये. (इतक्यांत एक हुजच्या येतो व मुजरा करून एक मोहोरबंद लखोटा नानाजवळ देतो व जातो.)

नानाः—(तो फोडून वाचून दुःखद मुद्रेनें) सरकार, अनिष्ट वातमी ! होळकरशाहीवर घाला पडला ! दौलतीचा एक आधारस्तंभ गेला ! आपले वृद्ध सुभेदार—

माधवः—समजलों-नाना समजलों ! आमच्या दौलतीला सुखाचे दिवस कधींहि फार काळपर्यंत लाभू नयेत, असाच ईश्वरी योगायोग खडतर आहे कीं काय नकळे ! सुभेदारांसारखे गादीचे एकनिष्ठ सरदार आमच्यांतून गेल्यामुळे मराठ्यांच्या जुटीचेवळ कमकुवत झाले; त्यांचा काल होण्यानें आमच्यांतील एक जबाबदार नेता नाहीसा झाला, आणि आम्ही दुर्दैवाने आमच्या एका अनुभवी हितचिंतकास कायमचे अंतरलों ! नाना, होळकरांच्या घराण्यांतील दुःखपरंपरा मनांत आली म्हणजे खिन्नतेनें तेच तेच विचार पुन्हां पुन्हां मनांत घोकून कांहींहि सुचेनासें होतें. नाना, सुभेदारांच्या दुःखपरंपरेत काय वाकी राहिली होती ?

नानाः—सरकार, पुत्रशोकाने त्यांच्या मनाला इतका जवरदस्त धक्का वसला होता कीं, त्या वेळेपासून त्यांच्या तोंडावरील तजेला पार नाहीसा झाला ! आणि सदोदित त्यांच्याजवळ असणाऱ्यांनीं सुद्धां त्यांना कधींहि आनंदांत असतांना पाहिलेले नाही !

माधवः—पुत्रशोकानंतर आनंद मानून घेण्याला-निदान समाधानी तरी राहण्याला सुभेदारांना कोणचा आधार शिल्लक राहिला होता ? बरोवरीच्या कर्त्या मुलाचा मृत्यु पहाण्याला जिवंत रहाणारा वाप खरोखरच हतभागी होय ! नाना, होळकर दरवारच्या यादींत आणखी काय काय लिहिलेले आहे ?

नानाः—सरकार, देवी अहिल्यावाईची अशी विनंति आहे कीं, “सुभेदारांच्या मार्गे आमच्या घरांत कर्ता मनुष्य नसल्यानें दौलतीचा कारभार मी स्वतः तुकोजीरावाच्या मदतीनें पहाणार असून, त्यास श्रीमंतांची अनुमति असावी; आणि सुभेदार ह्यात असतांना जसे आपले आमच्या घराण्याशीं संबंध होते, तसेच ते कायम ठेवून आम्हास आपलेकडून हरेक प्रसंगां मदत व मसलत मिळत जावी; आम्ही दौलतीशीं किती एकनिष्ठ आहोंत, हें आलमदुनियेस माहित असून सुभेदारांचें तुकोजीवर किती प्रेम होतें, हेंहि श्रीमंतांस पूर्णपणें विदित आहेच.”

माधवः—नाना, सुभेदारांच्या मार्गे होळकर दरवारास प्रत्येक प्रकारची मदत करणें, व मसलत देणें, आणि त्यांची कीर्ति व दौलत कायम राहिल अशी तजवीज करणें; हें आपलें कर्तव्य आहे; नाना, होळकर दरवाराला लिहा कीं, “तुम्ही केलेल्या व्यवस्थेस आमची पूर्ण संमती आहे ! इतकेंच नाही तर तुम्हास लागेल ती मदत

मसलत देण्यास आम्ही केव्हांहि अनिदाचे तयारी आहोत. ” नाना, याशिवाय तुको-
जीला एक स्वतंत्र यादी लिहा, आणि ~~अपण~~ वजावून कळवा कीं, “ सुभेदारांची
दौलत सांभाळण्याची सर्व जबाबदारी आतां तुमच्यावर येऊन पडलेली आहे,
आणि तुम्ही वाईच्याच आज्ञेप्रमाणें व अनुमतीनें कारभार चालवून सुभेदारांचें
नांव राखाल, अशी आम्हांस पूर्ण आशा आहे. ”

नानाः—ठीक आहे सरकार !

माधवः—नाना, आणखी कांहीं ?

नानाः— होय सरकार ! श्रीमंत दादासाहेवासंबंधीं आपल्या आज्ञेप्रमाणें
तजवीज झालेली आहेच; पण ही वावत दरवारच्यावेळीं पुन्हां एकदां आपणा-
समोर मांडण्याविषयीं मला आज्ञा झाली होती, त्यावरून विनंति कीं, या वाव-
तींतहि मर्जीनुरूप आज्ञा व्हावी.

माधवः—नाना, दादासाहेवांनां जरी नाइलाजांनें प्रतिबंधांत ठेवावे लागलें,
तरीहि त्यांच्या वावतींत इतका कडक उपाय योजावा लागल्याबद्दल मला नेहमीं
मनापासून वाईट वाटत असतें, ही गोष्ट तुम्हाला माहीत आहेच. नाना, मला
वाटतें, पुन्हां एकदां वापूंना दादासाहेवांकडेस पाठवावे, आणि आपसांतलि हा
कलह मिटता घेण्याविषयीं त्यांनां पुन्हां विनंति करून कांहीं उपयोग झाला तर
पहावा ! नाना, पाठवूं का वापूंनां दादासाहेवांकडेस ? होईल का कांहीं उपयोग ?
काय मत आहे तुमचें ह्या वावतींत ?

नानाः—श्रीमंतांचा हा विचार अगदीं योग्य आहे. उपयोग होवो, किंवा न
होवो—दादासाहेव आपला दुराग्रह सोडोत, अथवा न सोडोत—पण आपल्याकडून
आपण तरी अखेरपर्यंत हा गृहकलह मिटता घेण्याविषयीं—व मिटविण्याविषयीं—
शक्य ते प्रयत्न करण्यांत काडीचीहि कसूर केली नाही, एवढें तरी समाधान मान-
ण्यास आपणास जागा राहिल; श्रीमंतांनीं या वावतींत वापूंना काय ती आज्ञा करावी.

माधवः—(वापूंकडे वळून) वापू, दादासाहेव ह्याला पेटल्यामुळेच आ-
म्हाला त्यांच्याशीं आमच्या इच्छेविरुद्ध निष्ठुरपणानें वागणें भाग पडलें, ही गोष्ट
तुम्हांस माहीत आहे; शेवटीं केलेल्या प्रयत्नांत तुम्हांहि भाग घेतलेला आहे, आणि
असें जरी आहे तरीहि मला वाटतें, दादासाहेवांना अशाच स्थितींत ठेवण्यापासून

दौलतीस अपाय होण्याचें टळलें, तरी तें आमच्या लौकिकास अत्यंत अपायकारक आहे. खरें आहे कीं नाहीं वापू ?

वापूः—आहे—असेल ! पण ही वावतच मुळीं इतकी नाजूक आहे कीं, आमच्या सारख्या त्रयस्थांनां स्वतःचें खरें मतहि नुसतें देतांना सुद्धां अत्यंत सावधगिरी ठेवावी लागते ?

माधवः—असें कां व्हावें ?

वापूः—बड्या लोकांच्या आपसांतील परमावधीस गेलेल्या चुरशीच्या खडाजंगी सामन्यांतील झुंजांत—आणि दोन जवरदस्तांच्या चिकट व चिवट हातघाईच्या झगड्यांत—आमच्यासारख्या गरीब तिऱ्हाइतांनीं सोनेरी कांद्याच्या मोजमापानें अगदीं भीत भीत व जपून दिलेलें आपलें खरें मत प्रसंगीं स्वतःचीच मान आजिवात घालविण्यास कारणीभूत होऊं नये, या गोष्टीवद्दलाहे अत्यंत खबरदारी घ्यावी लागते म्हणून;

माधवः—वापू, तुमचें मत द्या.

वापूः—तथापि दादासाहेवांनां अशाच स्थितींत दिवस कंठीत ठेवणें केव्हांहि सुखावह आणि सुरक्षित नसल्यामुळें या वावतींत कांहीं तरी तडजोड व्हावी, अशी दौलतीच्या प्रत्येक हितचिंतकाची इच्छा असणें स्वाभाविक आहे.

माधवः—आपणहि दौलतीच्या हितचिंतकांपैकींच एक अहांत कीं नाहीं वापू ?

वापूः—होय, आहे.

माधवः—तर मग तुम्हीच दादासाहेवाकडे जा; समेटाची शिकस्त करा; आणि तशी त्यांची तयारी असल्यास, पेशवाईचीं अधिकारसूत्रें नाहींत, पण आणखीहि कित्येक अधिक सवलती देण्यास आम्ही तयार आहोंत, अशी त्यांची खातरजमा करा.

वापूः—पण पेशवाईचीं अधिकारसूत्रें हातीं मिळण्याशिवाय, अथवा चालविण्याचें हातीं दिल्याशिवाय इतर कोणत्याहि सवलतींनीं दादासाहेव समेट करण्यास तयार होतील, असें मला वाटत नाहीं.

माधवः—तुम्हींच आपण होऊन पहिल्यानें तसें कां ध्वनित करतां ? वापू, दादासाहेव जर कोणत्याहि भानगडी केल्याशिवाय स्वस्थ बसण्याचें कवूल करीत

असतील, तर त्यांची प्रतिबंधांतून मुक्तता करून त्यांचा पूर्वीसारखा मानमरातव ठेवण्यास मी तयार आहे; इतकेच नाही तर त्यांच्या हातीं कारभाराच्या कांहीं दुय्यम दरजाच्या वावी सोंपविल्याने त्यापासून साम्राज्याच्या सचोटीला व अभंग-त्वाला यत्किंचित्हि बाध येणार नाही, इतका त्यांच्या वर्तनक्रमांत माननीय फरक झाला आहे, अशी त्यांनीं आपल्या सलोख्याच्या व सरळ वागणुकीनें माझी खात्री करून दिल्यास, तशा रीतीनेंहि उदारपणानें वागविण्यास मी तयार आहे; आतां तर झालें ना वापू तुमच्या मनासारखें ?

वापूः—श्रीमंतांनीं अशा उपरोधिक रीतीनें मला दूषण द्यावें, हें माझे दुदैवच नव्हे तर काय ? सरकारला मी पूर्वीच विनंति केली आहे, त्या प्रमाणें माझ्या ऐवजीं दुसऱ्या कोणा लायक मनुष्यास दादासाहेवांकडे पाठविण्याची तजवीज झाल्यास श्रीमंतांचे मनांत माझ्यावद्दल आलेल्या विकल्पांतून तरी निदान मी मुक्त होईन.

माधवः—वापू, माझ्या म्हणण्याचा खरा अर्थ तुम्ही बरोबर लक्षांत घेतला नाहीत असें दिसते.

वापूः—म्हणजे ?

माधवः—म्हणजे तुमच्यासारख्या तिन्हाइतालाहि माझे म्हणणें योग्य वाटलें असून तें दादासाहेवांस पटलें नाही, तर दुराग्रहाचें अपयश त्यांच्या पदरीं बांधून, योजलेले कडक उपाय पुढेंहि तसेच चालू ठेवण्यास—अथवा ते अधिक घट्ट करण्यास—आम्ही ईश्वराच्या दारीं तर राहोंच पण जनतेच्या दृष्टीनें ही अन्यायी ठरणार नाही; खरें आहे कीं नाही नाना ?

नानाः—इतक्या कमालीच्या मुत्सद्दीपणाला खोटें कोण म्हणेल ? पण—

माधवः—(तडफीनें) पणवीण कांहीं नाही ! (वापूकडे वळून) वापू, तुम्ही माझ्याकरितां पुन्हां एकदां दादासाहेवांकडे जा.

वापूः—जातों.

माधवः—तुमच्याकडून शक्य तेवढी सर्व खटपट करून समेट घडवून आणा.

वापूः—प्रयत्न करतो.

माधव—माझी सर्व भिस्त आतां तुमच्यावर आहे; परमेश्वर अजून तरी पाठीराखा होऊन आमच्यावर ओढवलेल्या ह्या राष्ट्रीय आपत्तीपासून आम्हा सर्वांचे रक्षण करील, या आशेनें मी तुम्हास पुन्हां पुन्हां भीड घालीत आहे.

बापू:—श्रीमंतांची आज्ञा मला बंध आहे.

माधव:—तुमच्या सारखा मानी मोहरा विरेंत घालण्यांत मला खरोखर अत्यंत दुःख होत आहे; पण देण प्रमुख व प्रसिद्ध मोह्यांतील ज्या परस्पर जोराच्या प्रधान शहामुळे आकर्षण शक्ति उत्पन्न होऊन संबंध राजकीय पटावर अस्वस्थता, अशाश्वतता, व अशांतता उत्पन्न झाली, त्या शहाच्या विरेंतहि तसाच जड व जवरदस्त मोहरा दिला गेल्याशिवाय गत्यंतरच रहात नाही, म्हणून,—आणि म्हणूनच बापू, मी पुन्हां पुन्हां “ तुम्हीच जा ” असा तुम्हांस आग्रह करीत आहे.

बापू:—श्रीमंतांच्या आज्ञेप्रमाणे वागण्यास मी तयार आहे.

माधव:—ठीक आहे; तुम्ही जा आणि प्रयत्न करा; पण-पण लक्षांत ठेवा, दादासाहेवांना वजावून सांगा कीं, इतक्यावर ही भावी संभाव्यतेला टाळता येणेंच केव्हांहि शक्य नसेल, आम्हा उभयतांत दिलजमाई होण्याचा यापुढें काडीचाहि संभव नसेल—समेटाची मला अजून असलेली अंधुक आशाहि जर पार नष्ट व्हावयाची असेल—तर, तर, दादासाहेव हल्लीं पेशव्याचे—या त्यांच्या पोरमवदा माधवाचे—कैदी तर आहेतच, पण ते तसेच पुढेहि जन्मभर राहतील, अशाबद्दल मी वाटेल ती खबरदारी घेण्यास, आणि हल्लींची त्यांचीं बंधनें अधिक घट्ट करण्यास केव्हांहि मार्गें पुढें पाहणार नाहीं, असा माझा पूर्ण निश्चय आहे. (नानाकडे वळून) नाना, आटोपलें का दरबारचें काम ?

नाना:—होय सरकार.

(पडदा पडतो.)

प्रवेश] अंक तिसरा [दुसरा.

(रखमावाई आजारीपणाचें ढोंग घेऊन निजलेली आहे, विठ्ठलशास्त्री तिच्याजवळ वसून तिच्याकडे टक लावून पहात आहे; असा पडदा उघडतो.)

विठ्ठलः—(स्वगत) हिनें आजारीपणाचें ढोंग तर अगदीं वेमालुम वठवून दिलें आहे पहा ! कांहीं हरकत नाही ! आपणहि तूर्त ही खरीच आजारी असल्याची आपली खात्री आहे, असें तिला भासवावें, आणि प्रसंग साधून हा भ्रमाचा भोंपळा फोडावा. बाकी सटवीनें, अगदीं आनंदीवाईचाच कित्ता गिरविला आहे न काय ? (तिच्या जवळ जाऊन उघड) लाडके, तूं अशी अंधरुणाला खिळल्या-पासून मला कांहींहि सुचेनासें झालें आहे; कसें काय वाटतें आहे तुला आतां ?

रखमाः—(कण्हत) आई, आई-ई-ई, काय सांगूं माझे कपाळ काय होतें आहे तें, न कसें वाटतें आहे तें ? मेली इकडे सदान्कदा आपली थड्याच वाटतें न काय ?

विठ्ठलः—अग नाहीं बरें ! तूं थडेनें आजारी पडलां आहेस, असें नाहीं बरें मला वाटत ! अगदीं खरी खरी आजारी पडली आहेस, असेंच वाटतें आहे बरें मला ! काय होतें आहे तुला ? अग सांग ग ?

रखमाः—मला कांहीं होत नाहीं नू बित नाहीं; सारखी कटकट नका करीत बसूं कपाळीं इथें !

विठ्ठलः—असें काय बरें करीत असतेस ? तुला सर्व कांहीं होतें आहे. आणि कांहीं होत नाहीं, असें कसें बरें म्हणतेस ? तुला या दुखण्यांतून नको का लवकरच बरें व्हायला ? तुझे हे हाल पाहून किर्नई माझा जीव कसा वर खालीं होतो आहे बरें सारखा !

रखमाः—अहो समजलाहो तुमचा कळवळा; माझी मी कर्नई दुखणें भोगायला कशी अगदीं-अगदीं समर्थ आहे बरें; तुम्हाला तर नाहींना त्यामुळे त्रास भोगावा लागत ?

विठ्ठलः—लागतो नाही तर ? तुझे काम नाही वाटते करावे लागत मला ?

रखमाः—पण माझ्या आजारीपणावद्दल नाहीना खस्ता खाव्या लागत तुम्हाला ?

विठ्ठलः—लागतात नाही तर ? अग, लग्न झाल्यापासूनच सारख्या खस्ता खात आलों आहे समजलीस ? शिंचे उपकाराची जाणीवच नाही तुला !

रखमाः—माझ्याशीं लग्न केले, हेहि माझ्यावर उपकार केले असतील ! नाही हो ?

विठ्ठलः—होच तर; उपकार नाही तर काय ! अलवत उपकारच केले आहेत; आणि तेहि तुझ्या एकट्यावर नसून तुझे आईवापहि त्यांत वांटेकरी आहेत समजलीस ?

रखमाः—खबरदार माझ्या आईवापांचें नांव काढाल तर.

विठ्ठलः—कां वरें ? तुझी कांहीं भीति लागली आहे का काय मला ? काढीन काढीन; अलवत तुझ्या आईवापांचें नांव काढीन !

रखमाः—कां-कां-कां वरें, माझ्या आईवापांचें नांव काढाल ? धन लागली उपकाराची; काय-काय उपकार असे केले आहेत त्यांच्यावर आपण ?

विठ्ठलः—अग हें पहा, तुझे लग्न होण्यापूर्वीच तूं फार कजाग आणि कजे-दलालीग आहेस असा तुझा लौकिक होता; त्यामुळे तुझ्यासारखी नख देणारी ही घोरपड गळ्यांत बांधून घेऊन घोरांत पडण्यास कोणाचीहि हिंमत होईना. अखेर तुझ्या आईवापांनीं मला गरिवाला गांठून गंडा बांधला ! अग, तुला काय सांगूं, मला त्यावेळीं, खरें म्हणशील तर, पाहवेना सुद्धां वध त्यांच्या त्या केविल-वाण्या मुद्रेकडे ! सारखें “पदरांत घ्या-पदरांत घ्या ” म्हणून माझी काकळूत करीत, करुणा भाक्रीत आणि सारखे पटापटा पाया पडत. अग आली वरें इतकें झाल्यावर मला त्यांची करुणा ! म्हटलें कशाला उगाच गरिवांचा अधिक अंत पहा ! करावा म्हटलें उपकार आणि केला निश्चय उपकार करण्याचा तुझ्यावर आणि तुझ्या आईवापांवर; आणि तोहि कसा म्हणशील तर सहजासहजीं; आळसांत.

रखमाः—आळसांत उपकार केलात म्हणजे ?

विठ्ठलः—म्हणजे वास्तवीक तुझ्यासारखी ही जळती आग घरांत आण-
ण्याचें मी नाकारणार होतो, आणि तुझ्या आईवापांनांही तसें साफ तोंडावर
सांगणार होतो, पण (बोटें मोजून) “ नाही ” हीं अक्षरें पडलीं दोन, म्हणून
आळसानें आपलें “ हो ” असें एकच अक्षर म्हणालों, आणि त्या आळसाचा
उपकार म्हणजेच जे आहेत का—

रखमाः—(ओरडून) पुरे झाली हो मेली तुमची ही कटकट ! घटकाभर जरा
हायशी पडेन म्हटलें तर तें सुद्धां नाही तुम्हाला पाहवणार.

विठ्ठलः—अरर ! आजारीपणांत असें ओरडूं नये; तुझा घसा दुखतो आहे आणि
तूं जर अशी सारखी ओरडत राहिलीस तर कसा वरें तो लवकर वरा होईल ?

रखमाः—अहो नाही हो, घसा नाही हो दुखत माझा !

विठ्ठलः—वरें तोंड तरी दुखतें आहे का तुझें ? अरे हो, खरेंच; काग दृष्ट
बिष्ट तर नाहीना झाली तुला ?

रखमाः—इश ! बोलायचें म्हणून बोलायचें झालें कांहीं तरी ! दृष्ट लागण्या-
इतकें का लहान वय आहे माझें अजून ?

विठ्ठलः—अग हो, हो, दृष्टच लागली असेल तुला कोणाची तरी.

रखमाः—तुमची दृष्टि पडलेली आहे माझ्यावर. चला, वसूं नका इथें माझ्या-
जवळ अन नका बोलूं माझ्याशीं एक शब्द सुद्धां आतां.

विठ्ठलः—(स्वगत) क्या बात है; चलाव, चलाव, दादासावकी नकल एकदम
चलाव; (उघड) हें काय वरें लाडके; तुझें तोंड कसें अगदीं सुजून गेल्यासारखें दिसतें
आहे; (तिच्याकडे पाहून) अरे हो खरेंच; अगदींच चुकलों मी. तुझें सगळेंच
अंग सुजलें असल्यासारखें वाटतें आहे मला. तुला बाळसें तर नाहीना आलें
पुन्हां ! कां बाळसेंच चढलें तुझ्यावर; काग, भलतीच गुबगुवीत दिसूं लागलीस
नाहींग तूं अशांत; डोळे मिटलेस वाटतें ?

रखमाः—तुम्ही तर ती वाटच पहातां आहां कधींची; पण देव कुठें ऐकतो
आहे तुमचें गाव्हाणें ? नवस करा नवस ! उघडतील वरें उघडतील, माझे डोळे
मिटले कीं तुमचे उघडतील वरें का लागलीच खाडिशीं !

विठ्ठलः—नाहीं, तसें नाहीं; माझे डोळे उघडले कीं तुझे मिटतील. वरें पण तुला काय होतें आहे तें सांगना एकदाचें; हात जोडूं का तुला ?

रखमाः—हातवीत नको वरें का जोडायला; मला नाहीं हे अलीकडले असले अचरट चाळे खपणार.

विठ्ठलः—अग, सांग ग तुला काय होतें आहे तें ?

रखमाः—खरेंच सांगू का मला काय होतें आहे तें ? कां मेला पुन्हां ही आपली अशीच थड्या सुकूं होईल ?

विठ्ठलः—शिव ! शिव ! तूं आतां अगदीं अखेरच्या पंथाला लागली आहेस हें मला अगदीं स्पष्ट दिसत असूनहि मी तुजें वोलणें थडवारीच कसें नेइन वरें ? पाहूं देग मला आतां एकदां तरी तुला अखेरची डोळे भरून; पाहूं देग—पाहूं देग—(रखमावाड तोंडावरून पांघरून घेते) म्हणा पुंडलीक वर दे—वोला सदानंदाचा—लाडके अग लाडके, (तिच्या तोंडावरील पांघरून हळूच काढतो) अग वोलग; अग वोलग; अग सांगग; अग सांगग एकदां तुला काय होतें आहे तें ?

रखमाः—(खेंकसून) नाहीं सांगत जा, वस्स, आतां तर नाहींच सांगत जा मला काय होतें आहे तें; काय झालें आहे हो मला अखेरच्या पंथास लागवयाला ? हा काय मेला चारगटपणा ! छळवाद मांडला आहे तुम्ही माझा सारखा छळवाद ! चांगली सारखी मघांपासून तुमच्याशीं वोलतें आहे तर खरी; अरे वारे वा !

विठ्ठलः—अशी खेंकसतेसग काय अंगावर पावलोपावलीं; नीट नाहीं वोलतां येत वाटतें.

रखमाः—नाहीं येत मग; अरे वारे वा ! कुणाला वाटेल कीं, जसें कांहीं अगदीं खरेंच आहे हें सगळें.

विठ्ठलः—अग, तूं अखेरच्या पंथाला लागल्याचें दुसऱ्या कोणाला खरें वाटलें नाहीं तरी मला खरें वाटतें आहेना पण ? खरें वाटलें तें मी वोललों; वरें मी वोललों तें खोटें वोललों असेंच तुजें म्हणणे आहे ना ? ठीक आहे ! बहुत उत्तम आहे. तुझ्या इच्छेप्रमाणेंच मीहि आतां जे आहेते असें म्हणतां कीं, तूं चांगली धडधाकट आहेस; तुझ्या तोंडाच्या तापल्या कढईतून जे आहेते सारखे फुटाणे फुटत आहेत; तूं जे आहेते खरीखुरी आजारी नाहींस; आजारीपणाचें हें तुजें निव्वळ ढोंग आहे, आणि ह्या सर्व गोष्टींना उघड उघड प्रत्यंतर म्हणजे—

रखमाः—(रागानें) चुर्लींत घाला तुमचीं प्रत्यंतरें ! (ओरडून) अहो, मी खरेंच आजारी आहे वरें.

विठ्ठलः—अरे जा, तुझे धड वोलण्यांतच वोलणें नाहीं न काय ! घटकेंत म्हणतेस आजारी आहे म्हणून, अन् घटकेंत म्हणतेस आजारी नाहीं म्हणून ! कोणतें खरें मानायचें हीच शिंची पंचाईत झाली आहे लेकाची ! वरें आतां तर सांग काय खरें न् काय खोटें तें ?

रखमाः—हें पहा मी आतां अगदीं—अगदीं वोलतच नाहीं वरें का ! (तोंडावर हात ठेविते)

विठ्ठलः—आत्तां—आत्तां इतक्यांत उन्वादवायु झाल्याप्रमाणें सारखी भरकटत होतीस अन् लागलीच दांतखिळी बसल्यासारखी अगदीं चुप झालीस, हें कोणत्या हटेल रोगाचें लक्षण आहे ते नकळे वेटें ! अग ए, अग आमचे ए—(ती वोलत नाहीं; घाबरल्याचा आविर्भाव आणून) अरे बापरे ! हिनें पांढरे डोळे केले ! (तिच्याकडे पाहून) खास—अगदीं खास; हिनें डोळे पांढरे केले ! आतां काय करूं मी येथें एकटा ! शेजाऱ्या पाजाऱ्यांना आतां हांका मारल्याशिवाय गत्यंतर नाहीं. (ओरडतो) कोणी धांवा हो धांवा ! पांढरे केले हो हिनें डोळे; पांढरे झाले हो हिचे डोळे; धांवा, धांवा, अहो धोंडोपंत, वंडोपंत अहो खंडोपंत ! गुंडोपंत, धांवा हो धांवा; अहो यज्ञेश्वर भटजी, रुद्रेश्वर दीक्षित, भद्रेश्वर शास्त्री, मुद्रेश्वर पुराणिक धांवा हो धांवा, आग—आग, मृत्यु—मृत्यु, पाणी—पाणी, धांवा हो धांवा; अहो भद्रे—

रखमाः—(रागानें) अशा एखाद्या वावचळल्यासारख्या आरोळ्या काय मारीत सुटलांत एकसारखे ! डोकें विकें विघडेल कीं काय ? कपाळावर पट्टी मरायला हवी आहे वाटतें आपल्या ?

विठ्ठलः—अरे बापरे, आला वाटतें पुन्हां उन्माद वायूचा झटका ! भलतेंच लचांड झालें आहे हें शिंचें काहीं न्यारेच तंत्र दिसतय् न काय हें ! घटकेंत उन्माद वायु उभा राहतो, तर घटकेंत दांतखिळीच खाली बसते ! अग ए; असें काय वरें करावें ? शहाणी आहेस ना तूं; अग सांग ग, अग सांग ग—

रखमाः—मला किनई आताशीं फार अन्नद्वेष झाला आहे; घांस घेतलारे घेतला कीं, ओकारी येईल असें वाटूं लागतें. जीभ कडवट झाली आहे; नेहमीं अंगांत ताप आहे असें वाटतें; हाडीज्वर आहे, डोळे दुखतात, झोप नाही, असे कांहीं नाना प्रकार आहेत माझ्या दुखण्यांत, का आपला एकच प्रकार आहे तर झटकन सांगून होऊं मोकळी !

विठ्ठलः—हरहर ! ह्या नानाप्रकारच्या रोगाच्या हातांत तूं आतां गेलेली असल्यानें माझ्या हातीं पुन्हां कशीं आणि कधीं परत येतेस, हीच मला आतां एक जवरदस्त विवंचना लागून राहिली आहे. अग, रोगाचें असें नानाप्रकार सांगून का कोठें माणूस आजारीपणांतून मोकळें होतें ? औषध घ्यावे लागतें वरें, समजलीस का तूं ?

रखमाः—अहो, असें म्हणण्याचा प्रघात आहे.

विठ्ठलः—अग कशाचा प्रघात घेऊन वसली आहेस कुणाला ठाऊक ! अग, हा प्रघातच परघात करणारा आहे समजलीस; एखाद्या वैद्याला बोलवूं काग ?

रखमाः—कांहीं नको; काय पण मेलीं दोन दिवसांची दुखणीं जशीं कधीं येतच नाहीत कुणाला घरोघरीं ?

विठ्ठलः—अग, पण तुझ्या दुखण्याचा रंगच कांहीं “और” आहे; फट्दिशीं कांहीं भलतें सलतें झालें तर करायचें काय ? बोलवूं काग मग वैद्याला ?

रखमाः—साफ सांगतें, मुळीं सुद्धां बोलवायचें नाही कुणाला !

विठ्ठलः—अग, नकोग जिवाला अधिक कष्ट देऊंस; बोलवूं दे ग आपल्या धोंडो वैद्याला; जिवाची जानगिरी आहे वरें ही ! (तिच्या कपाळाला हात लावून) कपाळ तापत चाललें आहे वरें का तुझे !

रखमाः—अगदीं थंड आहे माझे कपाळ.

विठ्ठलः—अग, हेंच तर मुळीं डोकें तापण्यास सुरवात होण्याचें पूर्व चिन्ह आहे. नकोरे वावा, विषाची प्रचीति पाहायला; आपले अटोक्यांत आहे, तोंपर्यंतच इलाज झालेला बरा; म्हणतातना मनाशीं वैर करूं नये म्हणून !

रखमाः—मागच्या जन्मीचें काय वैर होतें त्याचा उभा दावा मात्र घेतां आहांत चांगला साधून नी काय या जन्मीं !

विठ्ठलः—वरें, वैर तर वैर आणि दावा तर दावा! आतां तर आणलेच पाहिजे वैद्याला; (जातो आणि वैद्यास घेऊन येतो.) हें पाहिलेंत ! (रखमावाईस दाखवून) ही पाहिलीत ही अशी पडलेली आहे कधींची अंथरुणाला खिळून. अग ए ऐकलेस काय ?

वैद्यः—निजूंघ्या, निजूंघ्या; असली झोंप दुखणेकन्याच्या बहुत फायद्याची असते.

विठ्ठलः—(ओरडून) कांहो, मी तुम्हाला तिची प्रकृति पाहण्याला बोलावले का ती कशी बहुत फायद्याची झोंप घेते, हें पाहण्यास बोलावले ? आजारी माणसानें झोंपेंत डोळे मिटले असले तरी वैद्यानें जागेपणीं मिटतां उपयोगी नाहीं; निदान घरच्या माणसांनां तरी पहिल्यानें जाग्या वैद्याचे, व नंतर झोंप लागलेल्या आजारी माणसाचे, डोळे उघडावे लागतात; समजलांत ? (तिला जोरानें हलवितो, ती कण्ठं लागते.)

वैद्यः—आजारी मनुष्याच्या देहाला अशा रीतीनें कष्ट देण्यानें रोगवृद्धि होते, असें निघंटांत वर्णन आहे.

विठ्ठलः—पण त्या शिवाय ऐदीपणाच्या ढोंगधत्तुच्याचा भोपळ्या रोग जात नाहीं, असा अनुभव आहे; अग ए, डोळे उघड वधूं; वैद्यबुवा आले आहेत वैद्यबुवा. हात दाखव त्यांना; (ती हात देते; वैद्यबुवा नाडी पाहतात) वैद्यबुवा, नाडी जोरानें धक्कारे मारते आहे काहो ?

वैद्यः—(लक्ष न देतां) काय होतें आहे आपणांला ?

रखमा—मला किनई—

विठ्ठलः—अरे गप, गप; काहो वैद्यबुवा, हिला काय होतें, हें परीक्षा करून सांगण्याला मी तुम्हाला बोलावले आहे, का तिनें काय होतें हें सांगितलेलें ऐकायला बोलाविलें आहे ?

वैद्यः—अहो, पण त्या काय म्हण—

विठ्ठलः—रोग्यानें काय होतें, हें सांगितल्यावर वैद्यानें अनमान धक्क्यानें आलटून पालटून चढ उताराची औषधें देत जाण्याचा सपाटा लावण्याची सरदारी पद्धत बडे लोकांत असेल !, पण आमच्या येथें नाहीं, हो असें विलकुल चालायचें !

वैद्यः—अहो, पण त्यांचें म्हण—

विठ्ठलः—त्या कांहीं नाहीं म्हणत; तुम्हीच काय तें सांगितलें पाहिजे, आणि अगदीं एकच औषधानें गुणहि पण आला पाहिजे.

वैद्यः—यांचें हें दुखणें विक्रोपास गेलेलें आहे, देहाला स्वस्थता नाहीं, मनाला शांति नाही, अंगांत शक्ति नाहीं, वगैरे नानाप्रकार या दुखण्यांत असल्यानें थारे-पालटानेंच औषधाचा सारखा मारा करून हें दुखणें ठिकाणावर आणावें लागेल; देऊं कीं यावर बहुत उत्तम औषध, कसें पण अगदीं वेळेवर मला बोलावेलंत !

विठ्ठलः—हं-हं-हं-हं ! (हंसतो) म्हटलें जे आहेत पर्वणीलाच मुंडण झालें म्हणजे वरें असतें. शिंची तपकिरीची डवी काय झाली बेटी ! (इकडे तिकडे पहात स्वगत) ह्या धोंड्याला तर हिचें हें दुखण्याचें ढोंग अगदीं खरेंच वाटलें न् काय ? काय समजतें आहे कपाळ ह्या कल्याण स्वामीला ! पुरे झाले आतां हें बड्या लोकांचें अनुकरण. दादासाहेबांची नकल करतां करतां माझे मात्र गरीबाचें पूर्ण वाटोळें होण्याचीच वेळ आली आहे न् काय, छे ! आतां नाहीं असें उपयोगीं; स्वतःचीच अकल वापरली पाहिजे आतां; (तपकिरीची डवी शोधित) अरे, कुठें गेली शिंची माझी संगणीची डवी; ओट्यावर काढली होती. शिंची तपकिरीची डवी कनवटींतून; ओंटीवर तर नाहीं विसरलों ! आतां होती हो शिंची (डवी पहात बाहेर जातो.)

वैद्यः—कसें काय वाटतें आतां तुम्हांला ?

रखमाः—मला किनई धड उठून सुद्धां वसवत ना—

(इतक्यांत विठ्ठलशास्त्री “ धांवा, पळा, जीव वांचवा ! आग, आग, पाणी, पाणी, खून, खून, मृत्यु, मृत्यु, ” असें ओरडत धांवत येतो; धोंडोवैद्य घाबरून पळून जातो; व रखमाई घाबरून एकदम उभी राहून भीतीनें इकडे तिकडे पळू लागते; विठ्ठलशास्त्री उलट दिशेनें पळत तिला अडवितो, ती त्याला झिडकारते. पडदा पडतो.)

प्रवेश] अंक तिसरा [तिसरा.

—:0:—

स्थळः—(शनिवारवाडा; श्रीमंत माधवराव पेशवे पलंगावर पडलले आहेत आणि श्रीमंत सौ० रमाबाईसाहेब जवळ उभ्या आहेत, असा पडदा उघडतो.)

माधवः—लाडके, ज्या गोष्टी आपल्या हातच्या नसून निव्वळ ईश्वराधीन आहेत, त्याबद्दल नेहमीं काळजी करीत राहण्यांत काय अर्थ आहे वरें ? तूंच जर नेहमीं अशी खिन्न राहिलीस तर कसा वरें चालणार हा आपला संसाराचा व साम्राज्याचा गाडा ?

रमाः—माझा सर्व संसार आणि माझे सर्व साम्राज्य इकडचेच पाय आहेत वरें ! इकडचें शीर सलामत तरच माझा संसार, माझे साम्राज्य आणि मीहि पण आहे. महाराज, आपल्या मार्गे मी कांहीं जीव ठेवणार नाहीं वरें माझा ! (रडूं लागते.)

माधवः—(जरा उठून टेंकून वसून) डोळे पूस बघूं आधीं. ये लाडके, बस. (बसते) अग, आतांशा पहावें तेव्हां आपलें सदान कदा तुझे डोळे पाण्यानें भरलेले. हें आहे काय ? अशानें कसा निभाव लागावा ? ये, अशी अगदीं माझ्या जवळ बस. आणि नीट न्याहाळून पहा माझ्याकडे; कांहीं सुद्धां विशेष भिण्यासारखें नाहीं, पण तुझे आपलें पहावें तों नुसतें पडसें आलें, थोडासा खोंकला आला, अथवा वारीकशी तापाची कसर आली तरी सुद्धां लागलीच केले तोंड गोरेंमोरें अन आणलें डोळ्याला पाणी ! असें काय वरें करावें नेहमीं ?

रमाः—हो तर वेडीच आहे वरें तशी मी ! आपण चांगले धडधाकड असून उगाच काळजी करायला ? इकडून कांहींहि म्हणायचें होवो, पण डोळे मिटले तरी हिशोब कांहीं चुकत नाहीं वरें का महाराज ! नाहींहो नाहीं, माझ्या कपाळीं सुखच नाहीं. मला नाहीं हो धडगत दिसत वरें आतां ! (डोळे पुसते).

माधवः—हं डोळे पूस. वरें पण नेहमीं असें दुःख करीत वसून तरी सुख लागेल का ? मी काय म्हणतो तें ऐकून तरी घे नीट. हें पहा, इतकी भीति वाटण्या-

सारखें कांहीं माझे दुखणें विकोपास गेलेलें नाहीं, मग उगाच काळजी तरी ती कशाची करायची ?

रमाः—महाराज, हें आपलें म्हणणें निव्वळ मला धीर यावा म्हणूनच आहे वरें ! हें दुखणें कशाचें आहे, हें आपण माझ्यापासून कितीहि लपवून ठेविलेंत, तरी मला समजलें आहे वरें का ? मला आतां मुळींसुद्धां नाहीं हो धडगत दिसत ह्या दुखण्यांतून सुरक्षितपणें निभावण्याची !

माधवः—अं ! त्यांत काय आहेग मोठेंसें न निभावण्याजोगें ! थोडासा खोकला झाला असल्यानें कफ पडतो आणि त्यामुळें थोडीशी अशक्तता वाटते आहे, एवढेंच !

रमाः—महाराज नाहीं वरें नाहीं; हा कफ आणि ही अशक्तता साधी नाहीं; ही मेली कर्नाटकची स्वारी नाहीं वरें यशस्वी झाली इकडे !

माधवः—कां नाहीं झाली ? छत्रपति शिवाजीमहाराजांच्या वेळेपासूनचा तंजाूर वगैरे मराठ्यांच्या ताब्यांतील प्रदेश मराठा साम्राज्यांतच रहावा असें ठरलें; मदागिरी व गुरमकोंडा, हे दोन किल्ले आपल्या हातीं आले; झालेल्या खर्चाबद्दल छत्तीस लाखाची रक्कम मिळून शिवाय हैदरनें चौदा लाख प्रमाणें दरसाल खंडणी देत जावी, असें ठरलें !

रमाः—महाराज, आपल्या प्राणापेक्षां हा विजय महत्वाचा आहे काय ?

माधवः—(न ऐकलेसें करून) कडप्पाजवळ खर्पा व कर्नाळा येथील नवाबांचा पराभव करून सांगूं त्या अटीवर तह करण्यास आम्ही त्यांना भाग पाडिलें, वहादूरगड मिळविला आणि हैदरला निझामापासून फोडून सरहद्दीनजीकच्या पाळेगार लोकांना पुढें कर्धीहि त्रास देणार नाहीं, अशी म्हसूरकराकडून हमी घेतली; असें असूनहि, आम्ही या मोहिमेंत यशस्वी झालों नाहीं, असें तूं कसें म्हणतेस ?

रमाः—महाराज, नाहींच झाली वरें ही स्वारी यशस्वी ! इकडे शीर सलामत राहिलें, इकडे परमेश्वरानें भरपूर आयुष्य दिलें, आणि शरीर प्रकृति धडधाकड ठेविलां, तर अशा कर्नाटकसारख्या पन्नास स्वान्यासुद्धां आणखी करतां येतील

आणि त्या यशस्वीहि होतील ! पण महाराज, हल्लींचा प्रसंग मोठा कठीण आहे बरें ! परमेश्वरच कशी काय लाज राखील ती राखो वापडा !

माधवः—अग, त्या दयाघन जगच्चालकाच्या आज्ञेशिवाय या क्षणभंगूर सृष्टींतील एक पानसुद्धां हालत नाही; त्या दीनदयाळ प्रभुची जशी इच्छा असेल तसें घडेल; त्यावर भार ठेवून तूं स्वस्थ रहा म्हणजे झालें !

रमाः—पण म्हटलें, महाराज, हात जोडते मी; ऐकायची होईल का माझी एक गोष्ट ?—ऐकायची होईलना ?—होईलना ?

माधवः—अग, वाडवडिलांची पुण्याई, श्रेष्ठ विभूर्तांचें आशीर्वाद, आणि पंत-प्रधानाच्या घराण्यांतील तुझ्यासारख्या लोकोत्तर स्त्रियांचें पातिव्रत्य, ह्या तीन खांवावरच हा पेशवाईचा डळमळित डोलारा अजून तग धरून राहिला आहे बरें ! साम्राज्यांत आणि साम्राज्यावाहेर तुझे नांव निघालें, कीं लहान थोर तुझ्यासंबंधानें किती आदरभाव व पूज्यबुद्धि प्रगट करतात, हें मनांत येऊन तूं जवळ नसलीस तरी सुद्धां अभिमानाच्या आनंदानें माझ्या नेत्रांतून एकसारखें प्रेमाश्रूं वाहूं लागतात.

रमाः—इकडच्या पायाचीहि मला सर येणार नाही कधी ! इकडच्या पुण्याईनें माझा नांवलौकिक—

माधवः—आमच्या घराण्यांतील तूं साक्षात लक्ष्मी आहेस ! स्त्रीच्यारूपानें आमच्या घरांत आलेली प्रत्यक्ष देवता आहेस ! तुझे हेतू नेहमीं पवित्र रहाणार ! तुझ्या इच्छा नेहमीं मंगल असणार; तुझे आचरण सदोदित माननीय होणार ! आणि तुझा शब्द मननीय—

रमाः—पण म्हटलें, महाराज, राज्य-कारभारावरील लक्ष कमी करून शरीर प्रकृतीकडे अधिक लक्ष द्यायचें होईल का इकडून ? होईल का ? आपल्या पदरीं कर्ती माणसें नाहीत का ? ऐकायचें का माझे म्हणणें ? होईल का ? होईल का ऐकायचें मी काय म्हणतें तें ? नाही का चालायचें असें केले तर ? नाही का ? नाही कां ?

माधवः—अग, “छत्रपति,” आणि “पेशवे,” ह्या शब्दांतच अशी जादू आहे, कीं “सूत्र-चालकत्वाचा आद्य-मान” म्हणून निदान तान्हें मूल तरी गादीवर पाहिजेच पाहिजे !

रमाः—पण म्हटलें चार दिवस विश्रांति अन् औषधपाणी घेतल्यानंतर बरें वाटलें म्हणजे मी नको का म्हणतें आहे पुन्हां स्वतः कारभार पहायला ? इतकी काळजी—

माधवः—अग, तुला काय सांगूं ? मला...मला...माझ्या...माझ्या—

रमा:—महाराज !

माधव:—माझ्या डोळ्यापुढे भावी चित्र उभे राहतें ! किती प्रकारच्या विवंचना करण्याचें माझ्या नशिबीं आलें आहे म्हणून सांगू तुला ? माझी ही अशी स्थिति ! नारायणाचें पोरवय ! दादासाहेबांची ती तऱ्हा ! काय हें आमच्या नशिवाचे खेळ ! !

रमा:—पण महाराज, धाकट्या भावोजींना—

माधव:—अग, आमची आई त्याला आपल्या दोघांच्या हवालां करून गेली अन जातांना तिनें त्याला सांभाळण्यावद्दल मला तीनतीनदां वजाविलें हें मां कसा विसरेन ? सर्वांत लहान, म्हणून नानासाहेबांचें त्याच्यावर विशेष प्रेम असून त्यांनीं मला व आईला त्याची नीट जतणूक करण्यावद्दल निक्षून सांगितलें आहे, तें माझ्या आठवणींतून कसें जाईल ? प.....प.....पण.....

रमा:—(घाबरून) अगवाई, ग्लानी आली वाटतें ! (तोंड व कपाळ पुसते;) महाराज, सावध व्हा ! सावध व्हा ! ऐकायचें झालें का ? सावध व्हायचें झालें का ? (त्यांच्याकडे पाहून रडूं लागते) देवा ! असाच कायरे माझ्या संसारचा दुःखद स्थितींत शेवट होणार ! हे आई भवानी, माझे मंगळसूत्र कायम ठेवग, म्हणजे इकडच्या बरोबर हव्या तितक्या हाल आपत्तींसुद्धां आनंदानें दिवस कंठीन बरें मी ! हे देवी दुर्गांमाते, पाव बरें माझ्या नवसाला; माझा जीव ओवळतें आहे बरें मी इकडच्याच्या वरून ! देवा, सती सावित्रीच्या धांव्याला पावलास; माझाहि धांवा ऐकून येरे बाबा माझ्या साहायाला ! देशील का मला चुडेदान ! देशीलका ? (डोळे पुसते;)

माधव:—(अर्धवट शुद्धींत) पण.....पण.....भवितव्यता ! आनंदी-काकूशीं दादासाहेबांचें लग्न होण्याच्यापूर्वीच “ ही मुलगी पायगुणाची होणार नाही ” अशां पूर्व चिन्हें अनुभवास आलीं ! आणि त्यामुळें हा संबंध घडवून आणूं नये, असें ठरलें ! पण काकी हजारांत देखण्या असल्यानें, “ करीन तर हिच्याशींच लग्न करीन ” असा दादासाहेबांनीं हट्ट धरिला, आणि त्यामुळें नाइलाजानें थोरल्या रावसाहेबांनां हा संबंध घडवून आणावा लागला ! दादासाहेब आमच्या मानेवर सुरी.....

रमा:—ऐकायचें झालें का ? सावध व्हायचें झालें का इकडून ? ऐकलें का मी काय म्हणतें आहे तें ? ऐकलें का ? ऐकायचें झालें का ? (रडूं लागते.)

माधवः—(सावध होऊन) काय, काय म्हणणें आहे तुझे ?

रमाः—महाराज, म्हटलें, इकडचाच काय तो आधार आहे वरें मला आणि धाकट्या भावोजींना ह्या जगांत ! माझी तर गोष्ट सोडाच म्हणा; मी तर अगदीं इकडच्याच पायावरोबर येणार आहे हें खास ! माझा तर अगदीं निश्चयच ठरून चुकला आहे काय तो ! पण—पण धाकट्या भावोजींवर मात्र आभाळ फाटणार हो आभाळ फाटणार ! (डोळे पुसते !)

माधवः—रडूं नकोस ! अग, मी जिवंत असतांना माझ्या लाडक्या नारायणाकडे वर मान करून नुसतें पाहण्याची सुद्धां कोणाची छाती आहे काय ? पिंजून टाकीन ! कापसासारखा पिंजून टाकीन ! पण—पण—मृत्यु-मृत्यु ! पांडवांचा नकशा उतरण्याकरितां आपलें सबंद एकजात कौरव घराणें वळी देणारा मानी कौरवेश्वर—पंडुच्या पांच पोराना नेस्तनावूद करण्याच्या अट्टहासानें सर्व कौरव योद्धे लागोपाठ नाहींसे केल्यानंतर धुळीच्या शय्येवर पडला असतांनाहि आपल्या इभ्रतीखातर, आणि आपला रणयज्ञ पूर्णतेस नेण्याकरितां, अखेर अश्वत्थाम्यास मुख्य सेनापतीचे अधिकार देणारा हट्टी कौरवेश्वर—मृत्यूपुढें दीन झाला !! मृत्यूपुढें सर्वांना हात टेंकावे लागतात ! मृत्यूच्या नुसत्या कल्पनेनेंच तोंडावर दीनपणाची कळा येते ! हताशपणाचीं चिन्हें दिसूं लागतात ! डोळ्यापुढें भीति उभी राहते ! या मायावी—

रमाः—महाराज !

माधवः—(न ऐकलेसें करून) या मायावी जगाचा मी आतां काय तो फार थोड्या वेळेचा सोबती आहे, सर्व जगाला मी, आणि मला सर्व जग, आतां लवकरच अंतरणार आहे, या भावनेनें मनोविकार क्षुब्ध होतात ! अहंकाराचें पाणी होतें ! ताठा नाहींसा होऊं लागतो ! वैरभाव लयास जातो ! जिवंतपणीं डोळ्यापुढें नकोशीं वाटणारीं माणसें मरतांना डोळ्यापुढें असावीशीं वाटतात ! आणि, अन्यायी अपकाराच्या भावनेनें तींच डोळ्यासमोर दिसूंहि लागतात ! आपल्या अन्यायी, हट्टी व अमानुष कृत्यांचें सडकें चित्र, वाप व मुलगा, अशा सारख्या एक रक्ताच्या, व एक हाडामासाच्या, निकट संबंधांतहि पक्षपात, पक्षभेद, व प्रसंगीं वंशच्छेद—

रमाः—महाराज, महाराज, सावध व्हायचें म्हटलें. ऐकलें का; ऐकायचें झालें का ? व्हायचें झालें का सावध ? (तोंडावरून हात फिरवीत) म्हटलें मी वसलें आहे जवळ ! ऐकायचें का ? ऐकलें का ? ऐकायचें झालें का ?

माधवः—ये; अशी जवळ ये-माझ्या अगदीं जवळ येऊन वैस, आणि मी काय म्हणतो तें मन घट्ट करून ऐक ! ऐकतेस ना ?

रमाः—(घाबरून) अगवाई, असें काय करायचें होत आहे हें इकडून ? काय झालें घाबरायला एकाएकीं ? जरा विश्रंति घ्यायची होईल का ? होईल का ? (डोळे पुसते).

माधवः—तूं मला क्षमा कर.

रमाः—हें काय वरें असें म्हणावें महाराज !

माधवः—तूं मला क्षमा कर.

रमाः—अशी काय वरें आज्ञा करायची होते आहे, इकडून !

माधवः—तूं मला क्षमा कर.

रमाः—अगवाई; असें काय होतें आहे हें ? असें काय म्हणायचें होतें आहे हें इकडून सारखें ? इकडच्या पायाची तरी होईल का कधीं सुद्धां माझ्याच्यानें वरोवरी ! क्षमा ती काय आणि कशाची मागायची होते आहे माझी ? होय पायच मला नेहमीं ईश्वरस्वरूपी आहेत वरें !

माधवः—मी तुझ्यापासून आजपर्यंत माझे दुखणें कांहींसें लपवून ठेविलें, याबद्दल तूं मला क्षमा कर ! म्हणतेस कीं नाहीं “ क्षमा केली ” म्हणून ? बोल.

रमाः—महाराज, माझा अधिकार आहे का वरें असें म्हणायचा ? (डोळे पुसते.)

माधवः—नाहीं म्हणत; नको म्हणूस जा ! रडतेस ? रड—मोठ्यानें रड ! अगदीं—अगदीं—

रमाः—महाराज !

माधवः—(शुद्धीत) रडूं नकोस; डोळे पुस; मन घट्ट कर, आणि मी काय सांगतो तें शांतपणानें ऐकून घे ! मी पापी आहे ! माझ्या पापामुळे मी तुला दुर्दैवी बनविलें आहे ! आणि तुझ्या दुर्दैवावरोबरच या मराठा-साम्राज्यावर-आणि या कमनशीव पेशवाईवरहि-दुर्दैव ओढवणार आहे ! लाडके, तुला माहीतच आहे कीं मी एका भयंकर रोगानें—

रमाः—महाराज-महाराज—

माधवः—ऐक; मी जरी तुझ्याशीं बोलतांना, “माझी प्रकृति धडधाकड आहे,” असें अलीकडेस तुला नेहमीं भासवीत आलों आहे, तरी-तरी माझे हें सर्व शरीर एका भयंकर रोगानें साफ पोखरून टाकलें आहे ! माझ्या ह्या देहाला राजयक्ष्म्याची.

कीड लागून-यमधर्माचा क्षयी भुंगा लागून-माझ्या इहलोकींच्या दुःखद व दुःसह जीवनयात्रेचा—

रमाः—महाराज, नकाहो नका, अशी अमंगल वाणीसुद्धां उच्चारुं नका मुखांतून! म्हटलें कशाला भलतेंसलतें बोलावें आपणच होऊन! वरें व्हायचें होईल वरें का लवकरच ह्या दुखण्यांतून!

माधवः—नाहीं! मी आतां बोललों तें अक्षरशः खरें आहे! मी शुद्धीवर आहे! भावी भानगडी माझ्या डोळ्यासमोर दिसत आहेत, सर्व आपत्तींचा मी अगदीं शांतपणानें विचार केला आहे! प्रत्यक्ष माझ्या वाळाच्या-आपल्या नारायणाच्या रक्ताचा टिळा लावूनहि दादासाहेब—

रमाः—(लडीवाळपणानें) कशाला वरें असें भलतें सलतेंच बोलायचें होतें आहे वेळीं-अवेळीं ?

माधवः—आपत्ति गळ्याशीं येऊन भिडल्यावर कशाची वेळ-अवेळ आणि शुभ-अशुभ घेऊन वसली आहेस! दिवा मालवतांना मोठा होत जातो, तशीच आमची ही हल्लींची स्थिति आहे! खऱ्या गोष्टी लपवून कोणता फायदा होणार? आणि त्या किती दिवस अंधारांत राहणार? भावी आपत्तींचें हिडिस चित्र आपल्या पुढें धडधडीत उभें असतां त्याचा प्रतिकार करण्याऐवजीं त्यावर उलट पांघरुण घालणें शहाणपणाचें होईल काय? पापाची सडकी घाण—

रमाः—म्हटलें इकडच्या मुत्सद्दीपणाची ख्याति जगे-जगते झालेली आहे; इकडची कर्तव्यगारी आत्म-दुनियेस ठाऊक झालेली आहे; इकडच्या करारी स्वभावाची सर्व जगाला ओळख पटलेली आहे; इकडच्या—

माधवः—मग ?

रमाः—इकडच्या सारखें रत्न-माझा अमोल ठेवा-निव्वळ सुदैवानेंच मला लाभला हें मी जाणून आहे—

माधवः—मग काय ?

रमाः—पण म्हटलें, वायकांची माया वेडी, अगदीं-अगदीं वेडी असते वरें महाराज! पति हाच सर्व सुखाचा ठेवा आहे-आपला दुसरा प्राण आहे-अस्से-अस्सेच त्यांना नेहमीं वाटत असतें वरें महाराज! पतिव्रता स्त्रियांना पतीशिवाय दुसरी एक सुद्धां जागा नाही वरें समाधानाला या जगांत! (रडूं लागते.)

माधवः—(दुःख आंवरून) नसेल! पण मी तरी काय करणार? आणि माझ्या हार्तीं तरी आहे काय? माझी आतां धडगत दिसत नाही! माझ्या सर्व

इच्छा आतां मनांतल्या मनांत राहणार ! या दुखण्यांत माझा शेवट होणार ! मी निर्दय आहे—कसाई आहे—तुझी मान कापणारा खाटीक आहे—तुला दगा देणारा—तुझा घात करणारा—तुला जिवंत जाळणारा मी यमधर्म आहे ! माझा लोभ सोड ! माझ्या पासून दूर विस ! माझ्या हाडांच्या सांपळ्याला कवटाळू नकोस ! प्रेतकळा आलेल्या व घटके दोन घटकेत अथवा दिवसा दोन दिवसांत—प्रेत होणाऱ्या माझ्या तोंडावरून हात—

रमाः—महाराज, म्हटलें आज औषध घेतल्यापासून कांहीं तरी वरें वाटूं लागलें आहे का इकडे ?

माधवः—एक ! मध्ये वोलूं नकोस ! विषय बदलूं नकोस ! मला बोलायचें आहे तें सर्व एकदां वोलून टाकूं दे ! जगांतील कोणत्याहि औषधानें आतां मला वरें वाटणार नाही ! पृथ्वीतील कोणताही धन्वंतरि आतां मला वरें करूं शकणार नाही ! मी वरा होण्याचे सर्व मानवी प्रयत्न यापुढें व्यर्थ आहेत ! माझे दुखणें दिवसेंदिवस सारखें वाढत चाललें आहे ! “देव देतो पण कर्म नेतें” अशी आमची सांप्रत शोचनीय स्थिति झालेली आहे ! आणि माझ्या—माझ्या अस्तित्वाविषयीं तर मी कधींच अगदींच निराश वनून गेलेलो आहे ! ! मृत्यु—

रमाः—महाराज, महाराज—

माधवः—(न ऐकलेसें करून) मृत्यु हाच जगाचा अखेरचा मार्ग आहे ! यमाचा अजब तडाका विनआवाजी असूनहि प्राण हरण करून नेणारा आहे ! मी मृत्यूला भीत नाही, पण—पण मला त्या मार्गाकडे फारच लवकर—सर्व आशा व मनोरथ जागच्या जागीं ठेवून—अगदीं अवेळीं जावें लागणार ! म्हणून माझ्या अंतःकरणांत कालवाकालव—

रमाः—असें काय वरें बोलावें महाराज ? (डोळे पुसते.)

माधवः—काय ! काय ! तूं पुन्हां रडूं लागलीस ! मी मरण्याच्या आधीं कशाला रडतेस ? मी मरतांना रड ! मी मेल्यावर रड ! पण आतांपासूनच तुला रड कां लागली ? काय ? तरीहि रडतेस ; रड ! मोठ्यानें रड ! देवाला ऐकूं जाईल इतक्या अगदीं मोठ्यानें रड ! तुमच्या सर्वांच्या नशिबीं रडण्याचे दिवस यावयाचे असले तर ते टाळण्याविषयीं ईश्वराची करुणा भाक ! आणि त्याला कांहीं पाझर फुटला तर पहा ! ईश्वराजवळ दयेची रडत भिक्षा माग ! माझ्याजवळ रडण्यानें फायदा होणार नाही, आणि तुमच्या ललाटरेषेत “रडा” अशींच अक्षरे खोदलीं

असल्यास तुम्हास जन्मभर रडत राहण्याशिवाय दुसरें गत्यंतरच राहणार नाही ! स्वतःच्या फायद्याकरितां भाऊवंदकीच्या खुनशी देवतेस अंगारे धुपारे दाखवून जागी करूं पाहणाऱ्या कुलांगार दादासाहेब व आनंदी काकी—

रमाः—म्हटलें जरा स्वस्थ पडावयाचें होईल का इकडून ?

माधवः—(तिच्या बोलण्याकडे लक्ष न देतां) माझे समेटाचे सर्व प्रयत्न निष्फळ होणार ! सलोख्यावद्दलची माझी प्रत्येक आशा निष्फळ होणार ! आणि मी मेलों तरी आमचा हा गृहकलह पुढें कोणत्या थराला जाणार, - दादासाहेब व आनंदी काकी यांनीं उभारलेल्या हद्दी दुराग्रहाच्या पापी मंदिरावर ते आतां भाऊवंदकीच्या रक्तानें कोणाच्या हत्येचा कळस बसविणार—ह्या विवंचनेनें माझा दुःखी आत्मा पुण्यांतल्या पुण्यांतच—नव्हे या शनिवारच्या वाड्यांतल्या वाड्यांतच—सारखा घुटमळत राहणार !! (भ्रमिष्ठ होऊन बरळूं लागतो) कोण रे वावा तूं ? कोण आहेस तूं ? कशाला आलास ? येथें कशाला आलास ? काय-काय म्हणतोस तूं ! कोण-कोण ! पुन्हां सांग, पुन्हां सांग ; काय-काय ! भाऊवंदकीचें भूत ! भाऊवंदकीचें भूत आहेस ! आणि माझ्या मानगुटीवर बसण्यास आला आहेस ! असें कांरे वावा ! काय ! काय ! असेंच ; बरें मग ? पुढें काय म्हणतोस तूं ! वो—

रमाः—महाराज ! महाराज !

माधवः—(बरळतो) बोल-बोल-काय काय-पुन्हां बोल बघूं ? मी ऐकलें नाहीं बरोबर तूं काय म्हणालास तें ! बोल ! बोल ! मोठ्यानें बोल ! काय-काय ! अरे वापरे ! काय म्हणतोस ? मी मरणार, आणि मग तूं नारायणाचा खून करणार ! (ओरडतो) आई, अग आई ! नाना, अहो नाना ! धांवा हो धांवा ; अहो भूत ! भूत ! भाऊवंदकीचें भूत ! धांवा हो धांवा !

रमाः—(तोंडाकडे पाहून दुःखानें) अगबाई, भ्रम झालाग बाई भ्रम ! फुटणारग बाई माझे कपाळ ! तुटणार ग तुटणार बाई अखेरीस माझे मंगळसूत्र ! अहो धांवा हो धांवा कुणी तरी !!! (माधवरावसाहेबांच्या अंगावर पडते !)

पडदा पडतो.

प्रवेश] अंक चवथा [पहिला.

(आनंदीबाई व दादासाहेब प्रतिबंधांत वसलेले आहेत
असा पडदा उघडतो)

आनंदी:—जळें लक्षण मेल्याचें ! मेल्यानें अगदीं-अगदीं वोलल्याप्रमाणें कृति केली अं ! कांहीं हरकत नाही ? कैद तर कैद ! इथेंच राहून खितपत मरूं, पण नाहींच आपला हट्ट सोडायचा ! समजलांत का ? ऐकतां अहांत का तुम्ही मी काय म्हणतें आहे तें ?

दादा०—आनंदी, अग येथेंच असें खितपत मरण्यांत आपणाला काय फायदा होईल असें तुला वाटतें ? नाही वरें नाही; अजून सुद्धा सांवरून घेतां येईल अशी स्थिति आहे; म्हणून म्हणतो पुन्हां एकदां विचार करून सांगशील का, आपण काय करावें तें ?

आनंदी:—आतां काय ठरवायचें राहिलें आहे वाकी अजून ? म्हटलें आपल्या-पासूनच शिकलें आहे वरें का मी असें वागायला !

दादा०—(अश्चर्यानें) म्हणजे ?

आनंदी:—फारसें कांहीं नाही म्हणा, पण—

दादा०—आनंदी, मी किंई अलीकडे अलीकडे इतका निगरगट आणि कोडगा बनून गेलेलों आहे, कीं मला आतां तुझ्या कोणत्याहि वोलण्याची मुळां खंतच वाटत नाहीशी झाली आहे ! खुशाल वोल तुला काय वोलायचें असेल तें; माझी तुला अगदीं पूर्ण मुभा आहे हवें तें वोलायला !

आनंदी:—पहा वरें ! नाही तर मग म्हणाल, मला, तूं “असें वोललीस-अन तसें वोललीस,”-म्हणून !

दादा०—अग मी तुला कांहीं सुद्धां म्हणत नाही वरें; वोल; तुला वाटेल तें वोल. माझी अगदीं पूर्ण तयारी आहे तूं म्हणशील तें सर्व ऐकून घेण्याची !

आनंदी:—ठीक आहे; एका तर ! निझामाच्या कारवाईत आपला सल्ला न पडून माधव, न्यंबकराव मामाच्या मसलतीप्रमाणें वागला, यामुळें भर दरवारांत

औपला अपमान झाला असं समजून पेशवाईला वहिष्कार घालण्याचा मनसुबा पहिल्यानें घडविला, ते आपणच ना ?

दादा०—होय, मीच; पण तुझ्या सांगण्यावरून !

आनंदीः—सखारामवापू, व भाऊसाहेब मुतालीक वगैरे मंडळीवर भीड घालून आणि त्यांना कारभारांतून आपलें अंग काढून घेण्यास भाग पाडून माधवाला प्रत्येक ठिकाणीं अडवूं पाहण्याचा अट्टहास केला, ते आपणच ना ?

दादा०—होय, पण तुझ्या म्हणण्यावरून !

आनंदीः—एकीची वेकी करून केलेल्या दुफळींत राज्यकर्त्या पेशव्यांचा पक्ष कमताकद होऊन त्याला नाक घांसावयास लावावे, नाही तर त्यास नादान किंवा नेभळा ठरववें, म्हणून सारखी धडपड केलीत; ते आपणच ना ?

दादा०—होय, पण तुझ्या आग्रहावरून ! (तोंड फिरवितो.)

आनंदीः—कांही तोंडसें फिरविलेंत ? पुरें झाले काही ? वोला की हो ? पटलें का माझें म्हणणें ? माझ्या सांगण्यावरून कां होईना, पण खरेंना हें माझें म्हणणें ? पटलें का ? पटलें का माझें म्हणणें ! वोला कांही ? पटलें का हें माझें म्हणणें ?

दादा०—पटलें वरें आनंदी, पटलें; अगदीं—अगदीं पटलें मला तुझें म्हणणें ! पण मी तुला आतां खऱ्या मनोभावानें सांगतो कीं, ती माझी चूक होती ! त्याबद्दल मला पश्चात्ताप होत आहे, आणि म्हणूनच, आतां पुन्हां तुझ्या नादीं लागून असल्या निंद्य आचरणास पुन्हां प्रवृत्त व्हावयाचें नाही, असा माझा पूर्ण निश्चय झाला आहे !

आनंदीः—पण त्या मेल्या माधवानें आपली इतकी शोभा केली—इतकें निपटान्यासारखें करून टाकलें—तरी सुद्धां तुमच्या मनांत त्याबद्दल थोडासा सुद्धां पीळ उत्पन्न होत नाही हें आश्चर्य नाही काय ? पुरुषार्थाचें मूळ अशाच वागण्यांत आहे काय ?

दादा०—अग, मीच जर आजपर्यंत पायाशुद्ध वागलों असतो, तर हल्लींच्या सारखा प्रसंग आपणावर कधीं तरी आला असता काय ? त्या माधवाची काय विशाद होती कीं, तो पायरी सोडून आपल्याशीं वागतां ? पण आपलाच दाम खोटा तेथें परक्याशीं झगडा तरी कसा करायचा आणि करून उपयोग तरी काय होणार आहे !

आपला अपमान झाला असें समजून पेशवाईला वहिष्कार घालण्याचा मनसुबा पहिल्यानें घडविला, ते आपणच ना ?

दादा०—होय, मीच; पण तुझ्या सांगण्यावरून !

आनंदीः—सखारामवापू, व भाऊसाहेब मुतालीक वगैरे मंडळीवर भीड घालून आणि त्यांना कारभारांतून आपले अंग काढून घेण्यास भाग पाडून माधवाला प्रत्येक ठिकाणीं अडवूं पाहण्याचा अट्टहास केला, ते आपणच ना ?

दादा०—होय, पण तुझ्या म्हणण्यावरून !

आनंदीः—एकीची वेकी करून केलेल्या दुफळींत राज्यकर्त्या पेशव्यांचा पक्ष क्रमताकद होऊन त्याला नाक घांसावयास लावावे, नाही तर त्यास नादान किंवा नेभळा ठरववें, म्हणून सारखी धडपड केलीत, ते आपणच ना ?

दादा०—होय, पण तुझ्या आग्रहावरून ! (तोंड फिरवितो.)

आनंदीः—कांहो तोंडसें फिरविलेंत ? पुरें झाले काहो ? बोला की हो ? पटलें का माझे म्हणणें ? माझ्या सांगण्यावरून कां होईना, पण खरेंना हें माझे म्हणणें ? पटलें का ? पटलें का माझे म्हणणें ! बोला कीहो ? पटलें का हें माझे म्हणणें ?

दादा०—पटलें वरें आनंदी, पटलें; अगदीं—अगदीं पटलें मला तुझे म्हणणें ! पण मी तुला आतां खऱ्या मनोभावानें सांगतो कीं, ती माझी चूक होती ! त्याबद्दल मला पश्चात्ताप होत आहे, आणि म्हणूनच, आतां पुन्हां तुझ्या नादीं लागून असल्या नियम आचरणास पुन्हां प्रवृत्त व्हावयाचे नाही, असा माझा पूर्ण निश्चय झाला आहे !

आनंदीः—पण त्या मेल्या माधवानें आपली इतकी शोभा केली—इतकें निपटान्यासारखें करून टाकलें—तरी सुद्धां तुमच्या मनांत त्याबद्दल थोडासा सुद्धां पीळ उत्पन्न होत नाही हें आश्चर्य नाही काय ? पुरुषार्थाचें मूळ अशाच वागण्यांत आहे काय ?

दादा०—अग, मीच जर आजपर्यंत पायाशुद्ध वागलों असतो, तर हल्लींच्या सारखा प्रसंग आपणावर कधीं तरी आला असता काय ? त्या माधवाची काय विशाद होती कीं, तो पायरी सोडून आपल्याशीं वागतां ? पण आपलाच दामखोटा तेथें परक्याशीं झगडा तरी कसा करायचा आणि करून उपयोग तरी काय होणार आहे !

आनंदीः—पुरुषार्थाच्या तेजाचें हेंच लक्षण आहे काय ? अपमानाची जाणीव होण्याला अक्कल असली तरी अस्सल पाणीदारपणाहि अंगांत मुरलेला असावा लागतो ! समजलें का ? “ पेशव्याचे कैदी ” “ पेशव्याचे कैदी ” शरम-शरम हवी तुम्हाला या गोष्टीची !

दादाः०—मी काय करणार ! मी काय करूं ?

आनंदीः—मीं काय करूं ! हातांत वांगड्या भरा वांगड्या ! वायकोच्या जन्मास आलां असतांत तर बरें झालें असतें, आणि असे निराशेचे दीनदुबळ्यांचे रडके उद्गारं तुम्हास कदाचित् शोभले असते ! तुमच्याहून मी शतपट वरी ! म्हणे मी काय करूं ! वांगड्या भरा वांगड्या !

दादा०—(रागानें) आनंदी, तूं फार फार बेफाम होत चालली आहेस बरें का अलीकडेस ? तुझ्या तोंडाला आताशां मुळींसुद्धां धरबंध राहिला नाही आहे बरें का ? कोणाला ग तूं अशी टाकून वोलतेस ? समजते आहेस कोण तूं स्वतःला आपल्या मनांत ? आणि तुझी किंमत तरी काय आहे माझ्यापुढें ? लाज नाही वाटत इतकें चवचालपणानें बोलायला !

आनंदीः—म्हटलें, आपणच आणली आहे बरें का ही अशी निर्लज्ज होण्याची वेळ !

दादा०—बरें, बरें; बस्स, तोंड अटोप; पुरे कर तुझे शहाणपण ! समजली तुझ्यांत कितीशी अक्कल आहे ती ! तुझ्या मानानें तो माधव किती तरी पटीनें बरा म्हणायचा कीं, तो निदान असें तुझ्यासारखें कधीं टाकून तरी बोलला नाही मला आजपर्यंत ! हुर्मत घेतेस काय अशी माझी नेहमीं; कांहीं शंका नाही ! माझा माधवच तुझ्याहून शतपटीनें चांगला ! !

आनंदीः—पाहिलेंत ! त्या माधवाचा असा नेहमीं कळवळा दाखवायचा होतो म्हणूनच मलाहि नेहमीं आपणाला हें असें मुद्दाम बोलावें लागतें समजलांत ? चांगला म्हणूनच येथली हवा खावी लागते आहे वाटतें ही आपणाला ?

दादा०—अग, प्रत्येक बाबतींत हार म्हणून ध्यावयाचीच नाही, अशाच हट्टी निश्चयानें जर आपण आजपर्यंत वागत आलों, तर त्यानें तरी काय करायचें ? त्याचा अगदीं—अगदीं नाइलाजच जर आपण केला तर तो तरी कसा वागणार

सन्मानने आपल्याशीं ? त्यानें आजपर्यंत अगदी-अगदी शिकस्त केली आहे आपल्याकडून आम्हाला शुद्धीवर आणण्याची ! पराकाष्ठा झाली आहे त्याची !

आनंदीः—तुमच्यापुढे डोकें आपटून जीव देईन माझा समजलांत पुन्हां हें असलें कांहीं तरी भरकटत सुटलांत तर ! तुमचे घटकेंत तीन-रंग होत असतात नेहमीं ! “एकना धड आणि भाराभर चिंध्या” असा चालला आहे अलीकडे तुमचा जन्म फुकट. “माझा माधव, माझा माधव,” असा सारखा जप चालला आहे जप त्याच्या नांवाचा ! एकदां हातांत आतां जपमाळ घ्या आणि करा त्याच्या नांवाचीं पारायणें, म्हणजे होईल सार्थक एकदाचें जन्मास आलांत त्याचें !

दादा०—अग जपमाळच घेण्याचें शेवटीं नशिबीं येणार आहे समजलीस !

आनंदीः—अहो जा; काय मगदूर आहे जपमाळ हातांत येईल ? पण माझे मुळीं कांहीं चालूच द्यायचें नाहीं मग मी तरी काय करणार ? मी वायको असून बरी, पण तुम्ही पुरुष असून सुद्धां कांहीं उपयोगाचे नाहीं, असेंच म्हणणें भाग झालें आहे मला आतांशी ! मी आपणाकरितां इतकी धडपड करतें ! पण येतें आहे का कांहीं लक्षांत ? काहो, कांहीं मानापनाची तरी जाणीव आहे का आपणाला ?

दादा०—आहे !

आनंदीः—कारागृहवासांतील हल्लींच्या स्थितीची ?

दादा०—आहे !

आनंदीः—मग ?

दादा०—काय ?

आनंदीः—मी सांगेन तें निदान ऐकून घेण्याची तरी इच्छा ?

दादा०—नाहीं-आहे !

आनंदीः—मग मी मघांचे माझे तिखट शब्द परत घेतें.

दादा०—आनंदी !

आनंदीः—काय ?

दादा०—तुझे म्हणणें काय आहे ?

आनंदीः—आपला निश्चय काय आहे ?

दादा०—माझा अजून कोणताच निश्चय कायम होत नाहीं !

आनंदीः—निश्चय कायम करा !

दादा०—होत नाहीं !

आनंदी:—सांगें तें ऐकाल काय ?

दादा०—ऐकेन-नाहीं. ऐकेन, ऐकतो !

आनंदी:—वचन द्या !

दादा०—शब्दावर भरवंसा ठेव !

आनंदी:—वचन द्या !

दादा०—पण तूं कांहीं भलतेंसलतेंच करायला सांगितलेंस तर ?

आनंदी०—सांगणार नाहीं !

दादा०—तुझे म्हणणें योग्य असेल तर हें घे वचन. (वचन देतो.)

आनंदी:—कशीहि तजवीज करून येथून सुटून जाण्याची पहिल्यानें तजवीज करा !

दादा०—कशी ?

आनंदी:—किल्लेदाराकडे संधान बांधा आ—

दादा०—किल्लेदाराच्या हाडामासांत अस्सल इमानीपणा आहे !

आनंदी:—वः हें तर फारच चांगलें; त्यामुळे तर आपलें खात्रीनेच काम करते होईल !

दादा०—कसें ?

आनंदी:—हाडामासांत दवलेलें इमान वाहेर फुटून निघूं नये, आणि त्याची आंतल्याआंतच गळचेपी व्हावी, म्हणून किल्लेदाराच्या हाडामासांवर आपण सोन्या-चा जाडा पत्रा मढवून टाकूं !

दादा०—आणखीं ?

आनंदी:—आणखीं येथून सुटल्यावर शिंदेहोळकरांची मदत घेऊन—

दादा०—तुझ्या लक्षांत कसें रहात नाहीं ? ते आपणांस मदत देणार नाहीत !

आनंदी:—भोंसले व गायकवाड यांना पटवून—

दादा०—पुन्हांहि विसरलीस ! ते माधवाच्या विरुद्ध जाणार नाहीत !

आनंदी:—हैदर, निझामाची, मदत घेऊन—

दादा०—पुन्हांही चुकलीस ! ते आपणांस मदत करणार नाहीत !

आनंदी:—मुंबईकर, अथवा गोंवेकर फिरंग्याची मदत घेऊन—

दादा०—काय करूं ?

आनंदी:—माधवाला जमिनदोस्त करा !

दादा०--आनंदी, मी पहिल्याने वचन देऊन फसलों असेच मला आतां वादें लागले आहे ! तथापि तुझे सांगणें अयोग्य असल्यास त्याप्रमाणें वागणार नाहीं असेंहि तुला मी प्रथमच स्पष्ट वजावले आहे. शिवाय तुझी ही मसलत अत्यंत घातक होणारी आहे--

आनंदीः— (रागानें) काय ?

दादा०--तरी पण मला आतां या गोष्टीचा पुन्हां एकदां शांतपणें विचार करूंदे !

आनंदीः--करा करा वरें ! अगदीं-अगदीं शांतपणानें विचार करा ! पण काय हो, आज वापू येणार आहेत म्हणे आपल्या भेटीला ?

दादा०--होय; येणार आहेत.

आनंदीः—मग त्यांनाहि हाच शांतिपाठ म्हणून दाखवायचा असेल नाहीं ?

दादा०—काय घडेल तें खरें त्यावेळीं ?

आनंदीः—पहा वरें पुन्हां वजावतें ! नाहीं तर करून ठेवाल घाण कुठें तरी, आणि शेवटीं निस्तारायची वेळ येईल मला !

दादा०—(रागानें) आनंदी, तूं पुन्हां आपली पायरी सोडून बोलूं लागलीस ! पण याचा परिणाम एखादे वेळीं फार-फार भयंकर होईल वरें ! धन्याच्या मेहेरवानीनें लाडावलेल्या व त्याच्याच निव्वळ आश्रयानें तुकडे मोडणाऱ्या कुत्रीला जसा खोटा अहंकार उत्पन्न होतो, तसाच तुलाही—(इतक्यांत सखारामवापू भेटीस आल्याची वार्ता येते; दादासाहेब “ ठीक आहे येऊंदे त्यांना, ” असें सांगतात; वापू येतात.)

वापूः—(स्वागत) दैवाची लीला अगाध आहे ! हरहर ! काय ही दादासाहेबांची स्थिति ! फाजील लाडानें शेंफारलेल्या बायकोच्या नादानें वागणारा नादान नवरा असाच कधींना कधीं तरी तोंडघशीं पडणार ! बायकोचे फाजील चोचले पुरवून तिला आपल्या डोक्यावर खुशीनें बसवून घेणारा नवरा, तिची लहर फिरली कीं तिच्याच भस्मासुरी हाताच्या कठोर करणीनें नामशेष होणार ! पहिल्यापासून योग्य मर्यादेंत न ठेवतां बायकोचें अस्ताव्यस्त स्तोम माजवून तिला नेहमीं आपल्या मस्तकावर नाचूं देणारा अधाशी नवरा, तिच्या ठाकठिकांत चुकला कीं त्याच लातेनें भिरकाविला जाणार ! काळ नष्ट आला ! दादासाहेबांसारखा तेजस्वी हिरा कवडीमोल झाला ! आपला बदलौकिक करून घेतला ! पेशवाईची अपकीर्ति केली ! आणि साम्राज्याचा

आव घालविला ! (पुढे होऊन दादासाहेवांस नमस्कार करतो; दादासाहेव नमस्कार घेऊन " या बापू या, वसा बापू वसा, " असें म्हणतात; बापू वसतात;)

आनंदीः—(डोळ्यास पाणी आणून) बापू, अहो बापू ! आम्हाला कोणत्या स्थितींत या माधवानें आणून टाकलें आहे हें आपण पाहिलें काय ? माधवाचें आमच्याशीं हें असें वागणें योग्य आहे असें तुम्हाला तरी वाटतें का हो बापू ?

बापूः—वाईसाहेव, आपणां उभयतांनांहि ह्या स्थितींत पाहून कोणाला तरी चांगलें वाटेल काय ? त्यांतून माझा तर पहिल्यापासून आपणाकडे ओढा, त्यामुळें निदान मला तरी कसें वरें हें चांगलें वाटेल ? पण मी तरी काय करूं ? आपणाला जर मुळीं आपला दुराग्रहच सोडायचा नाही तर कोणीही झालें तरी काय करूं शकणार आहे ह्या बाबतींत ?

आनंदीः—पण बापू, ह्या माधवानें निदान-निदान आमचे हे असले सोहाळे तरी करायचे नव्हते हो ! इतक्या सातापाहाच्यांत आम्हाला अशा बंदोवस्तानें ठेवणें त्याला शोभलें काहो बापू ?

दादा०—त्याचें आजपर्यंतचें सर्व आचरण अगदीं न्यायाचेंच आहे का हो बापू !

बापूः—दादासाहेव—

दादा०—मी भोळा व वाईलबुद्ध आहे अशी टिमकी-नव्हे नगारा, कोणीं वाजविला ? कैदी होण्याचा खडतर प्रसंग माझ्यावर कोणीं आणला ? मी तुरुंगांत खितपत मरावें अशी माझी अत्यंत हीन दशा कोणीं केली ? सुतळीच्या एका तुकड्यावरही माझी मालकी चालू नये, असा दुर्धर प्रसंग माझ्यावर कोणीं आणिला ?

बापूः—आपण ! आपण स्वतः ! ! आपण स्वतःच दादासाहेव ! ! !

दादा०—मग कशाला तुम्ही इकडेस येण्याची तसदी घेतलीत ?

बापू—आपल्या हल्लींच्या स्थितींत आपणास अंशतः तरी उपयोगीं पडावें म्हणून !

दादा०—(टोंचून) आपण घेतलेल्या तसदीवद्दल मी आपला अत्यंत आभारी आहे.

बापूः—दादासाहेव, असें मला तरी निदान आपण टोंचून बोलायला नको होतें ! आपण हल्लीं ज्या स्थितींत अहांत त्या परिस्थितींत आपल्या मनोवृत्ति नाजूक होणें स्वाभाविक आहे, पण त्यांतहि मनुष्य न ओळखण्या इतक्या—

दादा०—बापू, मी अलीकडे अगदीं कावून गेलों असल्याने मी काय बोललों, आणि बोलतां, या गोष्टीचें मला मुळीं भानच रहात नाहींसें झालें आहे ! पण तुम्ही त्यावद्दल कांहीं सुद्धां मनांत आणूं नका वरें बापू ? माझ्या ह्या स्थितींत मला नुसती शाब्दिक सहानुभूति दाखविणेंहि मोठ्या धोक्याचें व धाडसाचें आहे ! आणि नसती कळ नळीं बसवून घेण्याचा कांटेरी मोठेपणा दाखविण्याला आपणा-शिवाय इतरांजवळ खरोखर मनोधैर्याचा आभाव आहे—

बापूः—आणि म्हणूनच मी आपणाकडेस पुन्हां याचना करण्यास आलेलों आहे !

दादाः—काय ?

बापूः—आपण श्रीमंत रावसाहेबांशीं समेट करा !

दादा०ः—आणखी ?

बापूः—सलोख्यानें वागा !

दादा०ः—कोणत्या अटीवर ?

बापूः—कोणतीहि अट न घालतां !

दादा०ः—म्हणजे ?

आनंदीः—म्हणजे घातल्या तुकड्यावर, आणि दिल्या वस्त्रावर !

दादा०ः—असेंच कीं नाहीं बापू !

बापूः—नाहीं.

दादा०ः— मग ?

बापूः—आज्ञा कराल तशा इतमामावर, व इच्छा दर्शवाल तशा ऐश्वर्यावर !

आनंदीः—अगदीं खोटें आहे !

बापूः—अक्षरशः खरें आहे !

दादा०ः—मी ही गोष्ट कालत्रयींहि मान्य करणार नाहीं !

आनंदीः—मेलेल्या अन्नावर जगत राहण्याची आमची विलकुल इच्छा नाहीं !

बापूः—विचार करा, दादासाहेब विचार करा !

आनंदीः—अहो जा ! कसला हो विचार करायला सांगतां अहांत आम्हाला ? म्हणे “मी तुमच्या पक्षाचा आहे आणि माझा ओढा तुमच्याकडेस आहे; ” आहे, खराच आहे ! दिसतोच आहे हा अगदीं उधंड उधंड ! बापू, तुम्हाला राग येईल आतां स्पष्ट बोललें तर ! पण तुम्ही—तुम्ही सुद्धां त्या माधवाच्याच पक्षाचे अहांत अशी

माझी पूर्ण खात्री झाली आहे आतां ! तुम्हाला आठवतें काहो बापू, “नाथवाची चूक आहे ” असें एकदां तरीं म्हटल्याचें ?

बापूः—वाईसाहेव, मेहरवानी करून मला दादासाहेवांशीं वोलूं घाल काय ?

आनंदीः—अहो त्यांच्याशीं कशाला वोलतां ? माझ्याशींच वोला ना तुम्हाला काय बोलायचें आहे तें; भुरळ घालतां कीं काय त्यांनां गोड गोड वोलून ?

बापूः—दादासाहेवांनां भुरळ घालून त्यांच्यापासून मला काय मिळवावयाचें आहे ? वाईसाहेव ! आपणामुळेच दादासाहेवांवर हा प्रसंग ओढवला आहे ! जिथें तिथें आपलेच घोडे मध्यें ढकलण्याच्या तुमच्या ह्या अगांतुकी व अन्यायी घातुक संवईमुळेच पेशव्यांच्या घराण्यांतील भाऊवंदकीच्या खेळ-खंडोवांनां ऊत आला आहे ! तुमच्यामुळेच मराठेशाहींत प्रत्येक प्रकारची आगलावी भानगड उत्पन्न झाली आहे ! आणि तुमच्या-निव्वळ तुमच्यामुळेच-तुमच्या असुरी राज्य-तृष्णेमुळे, तुमच्या राक्षसी महत्त्वाकांक्षेच्या सैतानी नाचरंगामुळे, आणि तुम्ही-तुम्ही-तुमच्यासारखा वनावटी वदसल्लागार मिळाल्यामुळेच एखाद्या वदमाषा-प्रमाणें कारागृहांतील खडतर व कष्टमय आयुष्य कंठण्याचें दादासाहेवांच्या नशिबीं आलेलें आहे ! दादासाहेव, विचार करा ! अजूनही विचार करा ! भर पुरांत उडी टाकण्यास उत्तेजन देणारे जगांत पुष्कळ आहेत ! पण बुद्धं लागल्यास आपला जीव धोक्यांत घालून त्याला हात देणारा विरळाच !

आनंदीः—वरें, वरें, आम्हाला जेव्हां बुडण्याची वेळ येईल, तेव्हां आम्ही तुम्हालाच हांक मारूं, आणि मगच त्यावेळीं तुम्हीं आम्हाला हात द्या वरें का ?

बापूः—दादासाहेव, आपण एकंदर परिस्थिति लक्षांत आणा ! श्रीमंत राव-साहेव हल्लीं वरेच आजारी आहेत; त्यामुळे आपल्या ह्या दुराग्रहानें अशा स्थितींत त्यांनां किती दुःख होईल याची आपण कल्पना करा ! श्रीमंत नानासाहेवांनां अखेरच्या वेळीं दिलेल्या वचनाची आठवण ठेवा ! “मी आपल्या मुलांनां अंतर देणार नाहीं ” ह्या आपल्या वचनाला हरताळ फांसूं नका ! श्रीमंत नानासाहेवांचा प्राण घुटमळत असतां तुम्ही दिलेल्या शब्दामुळे त्यांनीं तुमच्यावर विश्वास ठेवून तो शांतपणें सोडला, हा प्रसंग लक्षांत आणून मृत मनुष्याच्या अखेरच्या इच्छेचा दग्यानें विश्वासघात करूं नका ! श्रीमंत नानासाहेव आणि आपण, पाठीस पाठ लावून आलेले सख्खे भाऊ आहांत, एकाच रक्ताचे, व हाडामासाचे आहांत, ही गोष्ट लक्षांत घेऊन.....

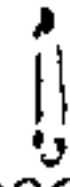
दादासाहेब—पुरे, बापू पुरे ! तुम्ही सांगाल त्याप्रमाणे वागण्यास मी तयार आहे; अखेर कांहीं झालें तरी नानासाहेबांचीं मुलें तीं माझीच मुलें आहेत ! माधव आजारी असतांना त्याच्या मनाला माझ्यामुळे यत्किंचितहि क्लेश न व्हावेत अशी माझी मनापासून इच्छा आहे, आणि त्याच्या इच्छेकरितां मी हवें तें करण्यास तयार आहे ! जा, बापू जा ! आणि माझ्या माधवास सांगा कीं मी तुझ्या इच्छेप्रमाणे वागण्यास तयार आहे; ईश्वरकृपेनें तुला लवकर आराम होवो, अशी माझी इच्छा आहे, आणि तुझ्या मनोवृत्ति तिळभरहि दुखावल्या न जाव्या अशी माझी मनापासून भावना असल्यामुळे, तूं वरा होईपर्यंत मी ह्या प्रतिबंधांतच राहण्यास आनंदानें तयार आहे ! बापू, माझ्या पापक्षालनाकरितां मला अजून पुष्कळ सांगावयाचें होतें, पण नको आतां ! ही वेळ नाही तुम्हांस येथें अधिक वेळ बसवून ठेवण्याची ! जा, बापू, जा; त्याला जपा ! त्याची काळजी घ्या ! त्याला धीर द्या ! आणि त्याचें प्रकृतिमान मला नेहेमीं कळविण्याची खबरदारी घ्या ! जा, बापू जा ! उठा; जा; लवकर जा ! एक शब्द सुद्धां इथें बोलण्यांत वेळ घालवूं नका आतां; जा, बापू जा !

बापू: —(उठून नमस्कार करून) ठीक आहे दादासाहेब; घेतों तर मग मी आपली आज्ञा. (जातात.)

आनंदी:—तुमचें जळें लक्षण तें ! ठीक केलेंत ! अगदीं ठीक केलेंत ! असेंच करावें ! चांगलें—फार चांगलें केलेंत ! असेंच—असेंच वागावें बरें, म्हणजे अगदीं हटकून हातांत नरोटी येईल नरोटी ! (इतक्यांत किल्लेदार प्रवेश करतो.)

किल्लेदार:—(नमस्कार करून) श्रीमंतरावसाहेब पेशव्यांची प्रकृति बेताल झाल्यानें स्वारींच्या इच्छेप्रमाणे त्यांनां थेऊर येथें श्रीगजानन महाराजांचे सन्निध नेऊन ठेवण्यांत आले आहे ! श्रीमंतांचें ठीक चिन्ह दिसत नसल्यानें आपणास ताबडतोव बंधमुक्त करून थेऊरला रवाना होण्याची विनंति करण्याविषयीं मला आज्ञा झाली आहे; तरी आपण होईल तितकें लवकर जाऊन श्रीमंतांस भेटण्याची कृपा करावी; रजा घेतों मी आपली दादासाहेब; (नमस्कार करून जातो)

आनंदी:—बरें झालें मरतो तर ! मर म्हणावें अगदीं लौकर मर ! होईल तितक्या जलदीनें मर ! आतां लागली का मेल्या आमची गरज अंतकाळ जवळ आला तेव्हां ? तोंड सुद्धां पाहूं नका त्या काठ्यांचें !

दादा०:—अरेरे! आनंदी, प्रत्यक्ष वैरी सुद्धां अशावेळीं वैरभाव विसरून जातो! “जावें तोरणीं कीं जावें मरणीं” असें वागण्याचा सांप्रदाय आहे; “विवाह” आणि “मृत्यु” ह्या दोन गोष्टी मानवी आयुष्यांत अत्यंत झपाट्याने स्थित्यंतर घडवून आणणाऱ्या आणि मानवी प्राण्यांच्या कोमल मनोवृत्तीस हेलकावे देणाऱ्या आहेत! पण त्यांतल्या त्यांत “मृत्यु” हा मानव जातींत मूळभूत असलेल्या अत्यंत नाजुक मनोविकारांनां जिवंत करून चलन देणारा धन्वंतरी असल्यामुळे जातिवंत दुष्मनू सुद्धां आपल्या कट्ट्या प्रतिस्पर्ध्यांच्या स्मशानयात्रेस हजर राहून त्याला अखेरचा मान सन्मान देत असतो!! पण तूं इतकी उफराट्या काळजाची आहेस, कीं गेल्या-विसरल्या गोष्टींचीही आठवण उकरून काढून तेजोभंग करणाऱ्या शब्दानें आपल्या मनाचा नीचपणा प्रगट करण्याला तुला उलट्याच वेळींचेव येतो!! अग, मृत्यूच्या दाराशीं पडलेल्या पोरक्या माधवाशीं आतां कशाचें वैर करवयाचें? तुझी वाचा आम्हास भोंवणार! तूं आमच्या मुळावर आली आहेस! तुझ्या दुष्टपणाचा कळस झाला! तुझा अभद्र वाणी खरी झाली! तुझ्या विषारी वाणीचें जहर आम्हां सर्वांस वाधणार! अशानें आम्हास कसे चांगले दिवस यावेत; ?

आनंदी:—येतील—येतील—खात्रीने येतील.

दादा०:—केव्हां ?

आनंदी:—पेशव्यांच्या वडील घराण्याचा निर्वेश होईल तेव्हां !

दादा०:—हरहर ! आग लागो तुझ्या ह्या राक्षसी तोंडाला, आणि असली अभद्र व अनुचित वाणी उच्चारणाऱ्या तुझ्या जिभेला ! पेशव्यांच्या घराण्यांत ही गारगोटी कशी येऊन पडली ! अधःपातास कारणीभूत होणारी ही कलिमूर्ती आमच्याच घरांत कशी पैदा झाली ! स्त्रीचारित्र्याच्या असुरी उन्मादाची आणि अढळ अशा कठोर मनोवृत्तीची सुंदर स्वरूपाची ही महामाया माझ्याच पदरीं कशी पडली ! आपल्या अप्रतिम सौंदर्यास वळी पडून उल्लू वनविल्यावर आपल्याच बरोबर आणि आपण सांगूं तसाच खडा नाच घालण्यास प्रवृत्त करून अखेर आपल्या डोक्यावर ठेविलेल्या स्वतःच्या हातानेंच मूठमाती घेण्यास भाग पडणारी ही मायावी स्वरूपाची “मोहिनी” माझ्याच नशिवां कशी आली ! आम्हांस यापुढें सुखाचे दिवस केव्हां.....

आनंदी:—पेशव्यांच्या वडील घराण्याचा निर्वेश कराल तेव्हां !

दादा०—तोंड आटोप; तोंड वंद कर; तोंड एकदम वंद करतेस कां नाही ! जा, नीघ, नीघ येथून; तोंड काळें कर माझ्या समोरून; परमेश्वरा ! काय ही आमची स्थिति ! मानवी प्रवृत्तीची केवढी ही अधोगति ! ईश्वर तरी आमची अशा स्थितींत कशी कांय करणार ! छान-अगदीं छान काळें फासून घेते आहेस तूं आपल्या तोंडाला ! माझ्या माधवावरची तूंच कां मरत नाहीस ! तोंड काळें कर माझ्या समोरून ! माझा माधव—मी जातोच आतां त्या—

आनंदी०—(त्यांस अडवून) पण—

दादा०—नाहीं ! मी तुझे यापुढें अगदीं-अगदीं सुद्धां ऐकणार नाहीं ! वस्स, जाणार ! जाऊन माझ्या माधवाला भेटणार ! आणि त्याची माफी मागून आपापसांत भांडलों तरीहि आम्ही अखेर एकच आहोंत, असें मी त्याप्रमाणें वागून जगाला दाखविणार ! (आनंदीवाई त्याला अडविते, तिला एकीकडे लोटून) खबरदार पुढें आलीस तर ! माझ्या जाण्याला अडथळा केलास, तर तुझे तुकडे तुकडे करीन ! (आकाशाकडे पाहून) परमेश्वरा ! माझ्या माधवाला आयुष्य दे ! त्याची माझी भेट होऊं दे ! मला त्याच्याशीं दोन दिलाशाचे गोड शब्द वोलूं दे ! आणि तो या दुखण्यांतून वरा होऊं दे ! माजी पेशवा नानासाहेब यांची हीं दोन दुदैवी मुलें—माझ्या सख्या वडील भावाचीं माधव व नारायण हीं दोन पोरकां अपत्ये—त्यानें अखेरच्या वेळीं माझ्या दिमतींत सोंपविलीं, आणि मीहि “ त्यांचें प्राणापलीकडे जतन करीन ” असें त्याला वचन दिलें ! तें वचन मला पाळलें पाहिजे. त्याकरितां मला पेशवाई न मिळाली,—आमच्या वंशजास ती भोगावयास न सांपडली—तरी वेहेत्तर ! पण एकाचा प्राण जाण्यानें, अथवा दुसऱ्याचा घेण्यानें, रिकाम्या होणाऱ्या—आणि पुतण्याच्या रक्तानें लाल करणाऱ्या—रुधिरप्रिय वासनेनें विटाळल्या जाणाऱ्या गादीवर वसून अधिकारवैभवाचा उपभोग घेण्याची सैतानी हांव मी कधींहि वाळगणार नाहीं ! इतकेंच नव्हे, तर माझ्या ह्या दोन्हीं मुलांच्या प्राणाला तर काय, पण त्यांच्या प्रत्यक्ष केंसालाहि यत्किंचित् धक्का लागण्याची मला नुसती शंका आल्यास सुद्धां त्याबद्दलचा सूड घेण्याकरितां आकाशपाताळ एक केल्याशिवाय मी कधींहि रहाणार नाहीं ! !

(पडदा पडतो.)

प्रवेश] अंक चवथा [दुसरा.

(रखमावाई रागावून उभी आहे, व विठ्ठलशास्त्री तिच्याकडे पहात आहे, असा पडदा उघडतो.)

विठ्ठलः—अरे वाह्वारे वाहवा ! आपणच ढोंग करावे आणि तें उमगल्या बद्दल आपणच हें असें पुन्हां तोवच्यासारखें तोंड फुगवून वसावे ! खासा न्याय आहे नी काय वेटा; करून सवरून पुन्हां आपली शिरजोर ती शिरजोरच !

रखमाः—मी किनई आतां एक शब्द सुद्धां अधिक बोलायची नाहीं असो नियम केला आहे वरें का ?

विठ्ठलः—वरोवर, अगदीं वरोवर; अस्साच नियम केला पाहिजे निदान तुझ्या सारख्यांनीं तरी !

रखमाः—पण आपणापुढें माझा नियम टिकेल तेव्हां ना ?

विठ्ठलः—अग पण मी आजपासून काय नियम केला आहे तो तूं कुठें ऐकला आहेस ?

रखमाः—सगळें ऐकलें आहे मी; आतां कांहीं सुद्धां वाकी राहिलें नाहीं ऐकायचें !

विठ्ठलः—अग गम्मत आहे गम्मत ! खूपच होशील ऐकशील तर.

रखमाः—कांहीं जरूर नाहीं मला त्या गमतीची ! पुरली आहे माझी सगळीं हौस पुरली आहे ! गम्मतच पहात आलें आहे मी नशिवाची आजपर्यंत !

विठ्ठलः—बघ, बघ, मग सांगणार नाहीं वरें का ?

रखमाः—वरें, वरें, नका सांगूं !

विठ्ठलः—मी आजपासून असा नियम करणार होतो कीं, जे आहेत आपण घरांत नेहमीं सलोख्यानें वागावे, आपल्या कुटुंबाचें ऐकत जावे, आणि कधींही भांडणतंटा न करितां आपल्या कुटुंबाला सदोदित सुखांत ठेवण्याकरितां—आपल्या जिवाचें रान करावे लागलें तरी बेहेत्तर—पण प्रयत्न करित जावा; तथापि आमचा हा नियम ऐकण्याची सुद्धां आमच्या कुटुंबास इच्छा नसल्यानें—

रखमाः—अहो पण मी-मी ऐकतें आहेना आपला काय नियम आहे तो ! (हंसत) खरें का आपण असा नियम केला आहे ? (लडिवाळपणानें जवळ जात जात) खरेंच का गडे आपण आतां म्हणालांत तें ?

विठ्ठलः—(स्वगत) बर्फ वितळूं लागलें वरें का. (उघड) अग हो; अगदीं अगदीं खरें आहे वरें; ये अशी अगदीं-अगदीं माझ्याजवळ ये; (तिच्या पाठीवर हात फिरवीत) हें पहा, तुला सांगूं का—

रखमाः—(हात झिडकारून लांब होऊन) इश्र मेळें; लांबून नाहीं बोलतां येत वाटतें ?

विठ्ठलः—अगदीं माशीसुद्धां अंगावर ठरूं देऊं नकोस वरें का ? अग बोलतां आलें तरी आठवलें पाहिजे ना काय बोलावयाचें तें ? वरें, माझ्याजवळ तरी निदान येऊन उभी राहशील कीं नाहीं ? ये; अशी जवळ ये; (जवळ जाते) माझ्या आठवणीला आतां पाझर फुटणार हें खास ! अग हें पहा, तूं अशी ही माझ्याजवळ येऊन उभी राहिलीस म्हणजे “चौदा विद्या” आणि “चौसष्ट कळा” कशा मूर्तिमंत माझ्या डोळ्यासमोर दिसूं लागतात, आणि अंगांत कवित्वाचा संचार होऊन तुझे गुणानुवाद वर्णन करण्याची एकदम स्फूर्ति होते !

रखमाः—कांहीं तरीच मेळें; कशाचे काय जण माझे गुणानुवाद गायचे !

विठ्ठलः—अग, अग, इतकी मुरकूं नकोस ! ये, जवळ ये; (जवळ जाते) अग, काय सांगूं तुला; हें पहा, तूं खरोखर आहेसच वरें तशी गुणानुवाद गाण्यासारखी ! लाडके ऐक; मी जे आहेत कालाचे ठायीं आतां तुझ्या गुणानुवादाचें वर्णन करण्यास प्रारंभ करतो, तो तूं एकचित्तें करून जें आहेतें श्रवण कर. (जोरानें खांक-रतो) ऐकलेंस ?

रखमाः—हें काय ? हें तर आपण खोंकलांत !

विठ्ठलः—खोकलों नाहीं खांकरलों; तुला समजत नाहीं म्हणतो तें हेंच ! अग, बोलण्यापूर्वीं पहिल्यानें घशाची नळी खांकरून-खोंकरून अशी साफ केलेली असलीं कीं, घशाच्या पडद्यांतून बाहेर येणारा आवाज कसा पण अगदीं खणखणित होऊन जातो म्हणून सांगूं तुला ! झाला काग माझा आवाज अगदीं खणखणित ! का करूं पुन्हां एकदां घशाची नळी साफ !

रखमाः—नको, नको; कांहीं नको; अगदीं खणखणित झाला आहे आपला आवाज; ऐकूया, ऐकूया कीं एकदां आपलें काय कवित्व आहे तें ?

विठ्ठलः—अग, ह्या माझ्या कवित्वांत मी तुझ्यावर असा कांहीं स्तुतीचा वर्षाव करणार आहे कीं गुदगुल्याच होऊं लागतील तुला मनांतल्या मनांत ऐकल्यावरोवर !

रखमाः—अग वाई, खरें कीं काय ?

विठ्ठलः—अग हो खरें नाहीं तर ! मी आतांशा तुझ्याशीं कधीं तरी खोटें बोललों आहे वरें ?

रखमाः—मी चुकलें म्हणतें, मग तर झालेंना ? हात जोडूं का आपल्यापुढें ?

विठ्ठलः—अग नकोग; अरे हो विसरलोंच शिंचें ! काय वरें कवित्व करणार होतो मी ? (तिच्याकडे पहात) हं; थांव, अग, अग, तोंड फिरवूं नकोस; येऊं लागलें वघ होण्यांत ! अग पण, वघ, वघ, आठवणच्या शोधांत एक नवाच शोध एकदम लागून गेला आहे आत्तांच मला ! अहाहा ! काय पण शोध पण शोध !

रखमाः—काय तो ?

विठ्ठलः—काग, आपणाला कांहीं गोष्टीची वेळेवर आठवण व्हावी म्हणून आपल्यांत एखाद्या वस्त्राला “आठवण गांठ” मारण्याची चाल आहे, नाहींग ?

रखमाः—होय अशी चाल आहे खरी; मग ?

विठ्ठलः—पण मी म्हणतो, ह्या माझ्या नव्या शोधाची साधी, सोपी व अधिक सुखकर युक्ति कां अमलांत आणूं नये ?

रखमाः—कोणती ती ?

विठ्ठलः—वस्त्राच्या निर्जीव गांठीपेक्षां लग्नाचीसजीव गांठच अधिक गुणावह व सुखावह नाहीं काय ?

रखमाः—म्हणजे ?

विठ्ठलः—म्हणजे वायकोला एखाद्या गोष्टीची आठवण होत नसली कीं, तिने नवऱ्याच्या चेहऱ्याकडेस पहात रहावे, आणि नवऱ्याला एखाद्या गोष्टीची आठवण व्हावी लागली कीं, त्यानें वायकोच्या मुखज्याकडे टक लावावी, म्हणजे लागलीच शंकराच्या मस्तकांतून ज्याप्रमाणें गंगा निघाली, त्याप्रमाणें

स्त्रीपुरुषांच्या मस्तकांतून विसरलेल्या आठवणीचा प्रवाह “ धो धो ” करित पायावर लोटांगणें घालूं लागतो ! शिवाय लग्नाच्या सर्जीव गांठीनें बद्ध झालेल्या स्त्रीपुरुषांनीं एकसारखें टक लावून परस्परांकडे पहात रहाण्यांत जी एक प्रकारची लवचीक लज्जत उत्पन्न होते, तशी मजा थोडीच वस्त्राच्या निर्जीव गांठीकडेस पाहून उत्पन्न होणार आहे ? का आहे कीं नाहीं हा अपूर्व शोध ?

रखमाः—(लाजेनें तोंड फिरवीत) इश !

विठ्ठलः—असे एखाद्या मखरांतल्या मुलीसारखे मुरके ग काय घेत असतेस तूं अशी नेहमीं ?

रखमाः—आपल्यासारखी मी कुठें इतकी लाजलज्जा ठेविली आहे अजून गुंडाळून !

विठ्ठलः—अग, लाजलज्जा इतकी का लवचीक आहे असें तुला वाटतें, कीं ती आपली हवी तेव्हां गुंडाळून तिची घडी घालून ठेवितां येईल ?

रखमाः—पण कांहीं मेला ताळमेळ नको वाटतें ठेवायला माणसानें ! मेली सदानकदा आपली तीन् तीच रड ! म्हातारचळ लागेल वरें का अशानें म्हातारचळ !

विठ्ठलः—पाहिलेंस; तुला मी जें समजत नाहीं म्हणून म्हणतो तें हेंच ! अग, अशा नादानें म्हातारचळ लागत नाहीं, पण लागला असल्यास जातो, आणि लागायचा असल्यास एकदम थांवून जातो.

रखमाः—जाऊं का मी येथून आपल्या समोरून कशी ती एकदाची !

विठ्ठलः—असें ग काय एखाद्या नव्या नवरीसारखें विचकत असतेस तूं नेहमीं !

रखमाः—पुरे-पुरे झाला आतां हा पांचटपणा ! एखाद्या आशाळभुतासारखें माझ्या तोंडाकडे हो काय सारखे पहात राहिले आहांत ?

विठ्ठलः—अरे, अरे, अग, गप वस, गप वस; बघ, डोक्यांत आलेलें डोक्यांतून जाईल; पण काग तुझी फार तारीफ केली, -तुझ्या डोक्यावर मी सारखा स्तुतीचा वर्षाव केला तर तूं पुन्हां पूर्वपदावर तर नाहींना येणार ? हो नाहीं तर आपलें असें व्हायचें कीं कोणीकडून झक मारली आणि तुझी स्तुति केली !

रखमाः—इतकी का मी वेडी आहे तसें वागायला ?

विठ्ठलः—तूं तशी शहाणी आहेसग. (जवळ जातो. ती झिडकारते) अग तसें नव्हे ग, मला आपली शंका आली म्हणून विचारलें वरें.

रखमाः—अगदीं सुद्धां तशी शंका ठेवूं नका मनांत ! म्हटलें म्हणावयाचें होतें ना गडे आपण काय कवित्व केले आहे तें;

विठ्ठलः—अरे हो, पण काय करावें बुवा, झाला लेंकाचा पुन्हां घोंटाळा !

रखमाः—काय, काय झालें काय इतक्यांतल्या इतक्यांत ?

विठ्ठलः—अग पहिला शोध खालीं वसला, तर दुसरी शंका उभी राहिली !

रखमाः—काय शंका आली आपणाला ?

विठ्ठलः—हें पहा, आपल्यांत नवरावायकोनी परस्परांचीं राजरोस नांवें घेऊन बोलण्याचा अथवा हांक मारण्याचा परिपाठ नाहीं, पण मी सुधारणेच्या नटव्या दृष्टीनें माझ्या कवित्वांत आपल्या उभयतांच्या नांवाचा जे आहेत सारखा टांसून उपयोग करणार आहे; पण न जाणो तुला तें वेटें आवडलें नाहीं तर उगाच पुन्हां नसती कटकट सुरू व्हावयाची ! बोल; तुला पसंत आहे कीं नाहीं ?

रखमाः—मला कांहीं हें विलकुल पसंत नाहीं; आपल्या वाडवडिलांनीं पाडून ठेविलेल्या मर्यादशील चालीरीतीच मला अधिक पसंत व माननीय वाटतात !

विठ्ठलः—अग हा सुधारणेचा काळ आहे, हें तूं अगदींच कसें विसरतेस ? आम्हालाही थोडासा हातभार लाविलाच पाहिजे ह्या काळांतील सुधारणांनां !

रखमाः—पण त्यावरोवरच आम्हालाहि आमचा पायभार लावून सुधारणेचे फाजील चोजले दावून टाकले पाहिजेत वरें का जेथल्या तेथेंच.

विठ्ठलः—वस्स तें कांहीं नाहीं; माझी ही चालरीत तुला पसंत असेल तरच मी माझे कवित्व बाहेर काढणार ! बोल तुला पसंत आहे कीं नाहीं ?

रखमाः—आपण जें जें म्हणाल आणि कराल तें तें सर्व मला अगदीं—अगदीं पसंत आहे.

विठ्ठलः—मग ऐक आतां माझे कवित्व; (हातवारे करीत) जे आहेत कालाचें ठायीं सूत शौनकाप्रत कथन करते झाले—

रखमाः—अहो, हे सूत शौनक आपल्या फार पूर्वीच्या काळांत होऊन गेले आहेत हो !

विठ्ठलः—असूंदे; असूंदे; या युगांत मीं खेंचून आणलें आहे त्यांना ! तुला ऐकायचें आहे कीं नाहीं माझें कवित्व ? वोल; तोंडाला खीळ घालून उघड्या कानानें ऐकावयाचें असेल तरच म्हणतो; वोल; आहे का तुला कवूल ?

रखमाः—आहे; चालूं द्या !

विठ्ठलः—(खांकरून हातवारे करीत) एक तर; जे आहेत कालाचे ठायीं सूत शौनकाप्रत धर्मारण्यांत जी कथा कथन करते झाले, तीच कथा जे आहेत आतां या कलि-युगाचे ठायीं श्रवणमननयोग्य असल्यानें निरूपणरूपानें—जे आहेत ओंवीवद्ध कवितारूपानें—कथन करण्यांत येत आहे; ती अशी कीं, जे आहेत कालाचे ठायीं:—

एक होती रखमाबाई ॥ ती नवऱ्याला कच्चा खाई ॥

तिच्या पडतां पडतां पायीं ॥ विठ्ठलशास्त्री कष्टला ॥

(रखमाबाई तोंड गोरेमोरें करून दूर जाते तिच्याजवळ जाऊन) कांग, जवळ कां उभी राहात नाहींस माझ्या, मी सांगितल्याप्रमाणें ? असें तोंड गोरेमोरें करायला काय झालें आहेग उगीचच्या उगीच. ये जवळ माझी कशी गुणाची सोनकुली ती !

रखमाः—येत नाहीं जा !

विठ्ठलः—अग वागवा; येत नाहीं म्हणजे ? माझें सगळें कवित्व ऐकलें पाहिजे आतां तुला; (जवळ आणून उभी करून) अग पुढें तर ऐक !

रोज भांडे रखमाबाई ॥ आणि नवऱ्याशीं डबघाई ॥

विठ्ठल शास्त्री म्हणे आई आई ॥ सोडीव हिच्या त्रासांतुनी ॥

(रखमाबाई विठ्ठलशास्त्र्याच्या तोंडावरून हात ओवाळते, व तोंडानें “अँह्यह्यह्य ! खरें आहे अगदीं खरें आहे” असें म्हणते. तिच्या बोलण्याकडे लक्ष न देतां)

तरी परमेश्वरा दया येइना ॥ विठ्ठल शास्त्र्याचा त्रास चुकेना ॥

रखमाबाईस मृत्यू येईना ॥ जिवंत डाकीण भासतसे ॥

रखमाः—(रागानें) ऐकलें, ऐकलें; पुरे आतां; (वेडावीत व दूर जात) पुरे; पुरे-वरें; चाळण धरावी लागेल खालीं—

विठ्ठलः—(तिच्या जवळ जात) पाहिलेंस तुला समजत नाहीं म्हणतो तें हेंच; अग ह्याला विरोधीभक्ति म्हणतात वरें कां विरोधीभक्ति !

रखमाः—हाच लाभ मिळवायचा ना अशा विरोधी भक्तीपासून ? ५

विठ्ठलः—पाहिलेंस, पुन्हा चूक केलीस ! अग, एखाद्या अप्रसिद्ध व फाटक्या व्यक्तीला जगापुढें आणून त्याचें फाजील स्तोम माजवायचें असलें म्हणजे याच शिष्टसंमत मार्गाचें अवलंबन करावें लागतें वरें कां ? अग अशा विरोधीभक्तीनें कां होईना, आपले फाजील देव्हारे माजविले जावे म्हणून पुष्कळांची सारखी धडपड चाललेली असते धडपड !

रखमाः—आपल्याला गरिवाला हवे आहेत कशाला हे असले अनिवार टंग ! इतकें सव्यापसव्य करायला सांगितलें आहे कुणी आपणाला ? माझें हें असले फाजील स्तोमही माजवूं नका, आणि माझ्यावर ही असली विरोधी भक्तिहि करूं नका !

विठ्ठलः—वरें बुवा राहिलें; चूक झाली ! तुझ्यावर आतां सरळ प्रेम करतो मग तर झालें ना ? (जवळ जातो.)

रखमाः—हं दुरून दुरून; तेथूनच बोला; तथेंच वरें शोभतां आपण—

विठ्ठलः—अग पण तूं नाहींना तेथें शोभत ! (तिला जवळ आणून तिच्या भांगाचे केंस सारखें करतो.) नाकीं नव आलें माझ्या, तुझी समजूत पाडतां-पाडतां ! तुला आतांशा दर पाळीला मखर लागूं लागलें काग ?

रखमाः—(त्याला झिडकारून) इश, जळलें मेलें आपलें—
(इतक्यांत सुंदरी “ सासत्री वोवा; सास्तूरी वावा ” म्हणून ओरडते व पुढें येते.)

सुंदरीः—सासत्री वावा, रावसाव पेशवास्त्री गून पडायला व्हेव म्हूनशनी अनस-टाणा पायीं दादासाव तुमास्त्री बोलावत्याती है; चलाकी विगीविगी.

विठ्ठलः—शिंची जेव्हां तेव्हां अशाच वेळीं येते इथें मरायला ! (उघड) वरें वरें; येतों जा; निघ येथून !

सुंदरीः—(स्वगत) आग झालीया आग जनू वेहाची ! (त्याच्याकडे पाहून) अर माझ्या वाप्पा, अक्शी ताल सोडलाय न काय भटान; मरतुया जनु अस्तुरी पायीं; (उघड) चालान विगी विगी सासत्री वावा !

विठ्ठलः—अग तुला येथून नीघ म्हणून सांगितलें असून तूं अजून इथेंच उभी आहेस ! जातेस का नाहीं, का घालूं दोन लाता कमरेंत !

सुंदरी:—माझ्या गरिवावर कशा पायीं रागावतां वरें सासत्रीवावा; (रखा-
वाईस) कावो रकमावाय, तुमास्त्री कशापाय इक्ता घुस्सा चढला है हो; अक्शी
मारक्या म्हसरावानीच जनू पातान काय सासत्रीवावाकड !

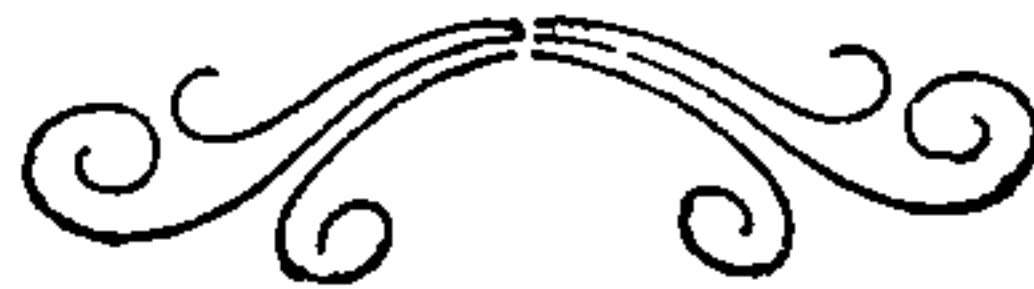
विठ्ठल:—काय फाजील आहे हो ही चटक भवानी; (तिच्याकडे पाहून)
तुला काय करायचें आहेग आमच्या घरांतील उठाठेवी करून ? निघतेस कीं
नाहीं ? का घालूं दोन लाथा खरोखरच कमरेंत !

सुंदरी:—पन कावो सासत्रीवावा, वायकोच्या लाता ग्वाड का पुरसाच्या हो !

विठ्ठल:—(खेंकसत) तुला खेंटराच्या पुजेशिवाय कसचें चांगलें वाटणार ?
निघ येथून; खवरदार पुन्हा आलीस तर: अग चामुंडे नीघ; नीघ; निघ येथून !
(तिला घालवितो.)

रखमा:—पुरे झाली मेली आतां ही गम्मत; काय ? रावसाहेब पेशवे खरो-
खरीच का इतके आजारी आहेत ? हर हर ! कसें हो होणार पुढें ?

विठ्ठल:—अग तुला काय सांगूं ? या गंडांतरांतून रावसाहेब पेशवे निभा-
वतील तरच भाग्य वरें ! लाडके चल; आपण ही आतां श्रीमंतांनां आराम पडावा
म्हणून त्या दयाघन परमेश्वराचीं अनन्यभावानें करुणा भाकूं; पण-पण त्यापूर्वीं
एक बारिकसा, मु--(ती मुरकते, पडदा पडतो)

प्रवेश] अंक चौथा [तिसरा.

(नाना व सखारामवापू वसलेले आहेत असा पडदा उघडतो.)

नानाः—वापू, आपण कांहीं ही म्हणा, पण इतराच्यानें हें प्रकरण कधीं सुद्धां इतक्या समाधानकारक रीतीनें निभावलें नसतें हें खास !

वापूः—नाना, मी काय तो निमित्तमात्र कारण आहे, हा समेट घडवून आणण्याला ! खरें म्हटलें म्हणजे रावसाहेब पेशव्यांचा खरा प्रयत्न व त्यांची पुण्याई थोर, म्हणूनच दादासाहेब शुद्धीवर आले !

नाना०ः—वापू, काय असेल तें असो, अलीकडे मला कांहीं सुद्धां सुचत नाहीसेंच झालेले आहे; कोणतेंहि व कसेंहि महत्त्वाचें काम हातीं घ्या, मुळीं लक्षच लागत नाही त्याच्याकडे !

वापूः—नाना, माझीसुद्धां तीच स्थिति झाली आहे; ज्यांच्या जिवावर उड्या मारावयाच्या तेच जर भासन्नमृत्यूच्या स्थितींत पडलेले आहेत तर आपणाला तरी कसें वरें चांगलें वाटणार ?

नानाः—पण वापू, पुढें कसें होणार ? रावसाहेब पेशवे ह्या दुखण्यांतून सुरक्षित वाहेर पडावेत अशी आपली सर्वांची इच्छा आहे; पण हल्लींच्या एकंदर लक्षणांवरून तुम्ही कांहींहि म्हणा, मला तर कांहीं हें चिन्ह ठीक दिसत नाही ! म्हणून म्हणतो वापू, पुढें कसें हो होणार ?

वापूः—नाना, तुमच्या किंवा माझ्या काळजी करण्याचा काय उपयोग होणार ? प्रसंग येईल तसा शक्य तो प्रयत्न करणें, व मार्ग काढणें, एवढेंच काय तें आपणाला अशा स्थितींत करतां येण्यासारखें आहे. तथापि एवढी गोष्ट मात्र सत्य आहे कीं दादासाहेबांनां झालेला पश्चात्ताप खरी वेळ निघून गेल्यावरच झालेला आहे !

नानाः—पण मला नाही वाटत दादासाहेबांनां खरा टिकाऊ पश्चात्ताप झाला असेल असें ! त्यांचें हें क्षणभंगुर वैराग्य असावें असें माझे मत आहे; बाईसाहेबांनीं

कानाला चाप लावून ते लांब केले कीं, लागतील वुवासाहेव चमकून पुन्हां लागलेच सैरावैरा उधळायला आणि दुगाण्या झाडायला !

बापूः—दादासाहेव पुन्हां उधळून दुगाण्या झाडण्याचा प्रयत्न करतील तर तेच त्यांच्या कर्माचीं फळे भोगतील ! नाना, दादासाहेवांच्या ह्या चाळ्यामुळे धाकट्या रावसाहेवांच्या नाशिवां जिवंतपणीं तर सुख नाहीच, पण मरतांना मृत्युहि सुखाचा नाही !

नानाः—बापू, जन्मापासूनच रावसाहेव पेशवे अभागी आहेत ! आतां कांहीं सुखाचे दिवस दिसतील असें वाटत होतें तोंच आमचें भवितव्य पुढें उभें राहिलें ! आणि रावसाहेव ह्या दुखण्यांतून हातीं कसे लागतात हीच जवरदस्त काळजी उत्पन्न झाली ! अरेरे, पहिली तिशी हो बापू पहिली तिशी ! श्रीमंतांना एखादा जरी मुलगा असता तरी सुद्धां दुःखांत सुख मानून घेण्याला जागा राहिली असती हो बापू ! (डोळे पुसतात.)

बापूः—नाना, असें अश्रु ढाळीत वसण्याची ही वेळ नव्हे ! हिंमत काय सोडतां ? येऊं नये तो प्रसंग आला, तर त्याला तुमच्यासारख्या कर्त्या पुरुषानें हिंमतीनें तोंड नको का द्यायला ?

नानाः—बापू, मी तुम्हाला कधींचें कांहीं विचारीन विचारीन, म्हणून म्हणतो आहे, पण आपणाला कदाचित् तें बरें वाटणार नाही, अशी शंका येऊन मन पुन्हां माघार घेतें; आपण रागावणार नाही असें जर मला खऱ्या प्रेमभावानें सांगत असाल, तरच मी आपणाशीं स्पष्टपणें बोलून, कांहीं नाजुक वावतीचा शहानिशा करून घेणार आहे.

बापूः—नाना, दुसऱ्यांच्या राग-लोभाकडे लक्ष देत वसण्याची का ही वेळ आहे ? मोठ्या दुःखाची गोष्ट आहे कीं तुम्हाला माझ्या स्वभावाची अजूनही नीटशी पारख होऊं नये अथवा माझ्या संबधानें आपण इतकें साशंक रहावें ! नाना, काय विचारणार अहांत आपण मला ?

नानाः—एवढेंच कीं, आपण कोणाच्या पक्षाचे अहांत ?

बापूः—पण नाना, अशी शंकाच मुळीं तुमच्या मनांत आली ती कां म्हणून ?

नानाः—कां म्हणून म्हणजे ? रावसाहेव माधवराव पेशव्यांच्या मार्ग “श्रीमंत नारायणरावसाहेव, पेशवे व्हावे, दादासाहेव, पेशवे व्हावे;” या प्रश्नाचा निकाल आपल्या सारख्या मुत्सद्यांच्या मतावर व मागणीवरच बहुतांशीं अवलंबून आहे म्हणून !

बापूः—नाना, पेशवाईच्या ह्या पक्षभेदाच्या भानगडांत भाग घेण्याचें मी पूर्वींपासूनच टाळीत आलों, ही गोष्ट तुम्हास माहीत आहेच ! तथापि तुमच्या समाधानाकरितां आतांच स्पष्ट सांगतों कीं मी सत्पक्ष केव्हांहि सोडणार नाहीं.

नानाः—बापू, कृपा करून याहून अधिक सरळ बोलाल काय ?

बापूः—नाना, मेहेरवानी करून आपणच मला आधीं सांगा कीं दादा साहेबांकडे माझा ओढा असला तरीही मी न्यायान्यायाची व नीतिअनीतीची क्षिति न वाळगतां त्यांच्याच पक्षाला नेहमी चिकटून राहीन, असें आपणाला वाटलें तरी कसें ?

नानाः—कोणाची बुद्धि केव्हां कशी फिरेल याचा काय नियम सांगता येईल बापू ? फार लांब जायला नको ! सध्यांचा चालू विषय—ह्मणजे दादासाहेबांचें प्रत्यक्ष उदाहरण आहेच कीं आपल्यासमोर !

बापूः—ठीक आहे; नाना, तुमच्या इच्छेप्रमाणें कां होईना, मी तुम्हास अगदीं सरळ व स्पष्ट रीतीनें असें अभिवचन देतो कीं, “ मी रावसाहेव पेशव्यांचा सत्पक्ष केव्हांहि सोडणार नाहीं; आणि दादासाहेव जर अन्यायानें पेशवाई आपल्या घरांत व वंशपरंपरेनें घशांत उतरविण्याची अन्यायी हांव धरतील तर त्यांच्या त्या संबंधींच्या खटपटींत मी भाग तर घेणार नाहींच, पण तसे त्यांचे प्रत्येक प्रयत्न हाणून पाडण्याकरितां माझ्याच्यानें होण्यासारखी असेल ती योग्य धडपडहि केल्यावांचून राहणार नाहीं.” नाना, फिटला का तुमचा संशय आतां, मी कोणत्या पक्षाचा आहे त्या बद्दलचा !

नानाः—फिटला वरें बापू फिटला ! पण मला वाटतें, बापू, या पुढें प्रसंग पडल्यास आपण कसें वागावें या बद्दल ही आतांच वाटाघाट करून ठेवावी.

बापूः—मला नाहीं वाटत आतांच वाटाघाट करून ठेविल्यापासून कांहीं विशेषसा फायदा होईल असें !

नानाः—कारण ?

बापूः—कारण राजकारणाच्या तांडवांत केव्हां, कोठें, आणि कसा खडानाच वालावा लागेल—केव्हां कसे प्रसंग उद्भवतील आणि कोठें कसे तातडीचे आवश्यक इलाज योजावे लागतील—हे आजच खात्रीने कसे ठरवितां येईल हो नाना ?

नानाः—बापू, अशा वावर्तांत पहिल्यानें वाईट मनांत आणून त्या संवंधींची योजना रेखाटून ठेवावयास नको काय ? म्हणून म्हणतो वाघाच्या शिकारीची तयारी असली म्हणजे वरी !

बापूः—येथेंच चुकतां आहांत तुम्ही नाना ! लक्षांत ठेवा कीं, आम्हाला कोणाच्या शिकारीकरितां तयारी करावयाची नसून आमची शिकार कोणी करूं नये म्हणून तजवीज ठेवावयाची आहे.

नानाः—पण निदानीची एवढी गोष्ट तरी निर्विवाद आहे कीं, दादासाहेब पुढें मागे पेशवाईचीं सूत्रे आपल्या हातीं आणण्याची हांव वाळगतील !

बापूः—पण हांव वाळगल्यानें तीं तशीं हातीं येणार नाहींत !

नानाः—पण तीं हातीं यावीं म्हणून ते तसा प्रयत्न करतील !

बापूः—पण तशा प्रयत्नानें तेच उलट तोंडघशीं पडतील !

नानाः—पण कदाचित् नाहींहि पडणार !

बापूः—कां नाहीं पडणार ? लोभमूलक अन्यायी अपहाराच्या पापी प्रयत्नांनां परमेश्वर यश देईल असें नाना, तुम्हाला तरी वाटलें कसें, याचेंच मला राहून-राहून आश्चर्य वाटत आहे !

नानाः—आश्चर्य वाटणें स्वाभाविक असलें तरी सुद्धां अशीं उदाहरणें घडतांना दिसतात ना आपणाला ?

बापूः—दिसलीं तरी त्याचे परिणाम टिकाऊ नसतात ! नाना, कशाची वाटाघाट करायची आहे असें म्हणत होतां आपण ?

नानाः—मला वाटतें, आपल्या पक्षालाच प्रसंगीं कोण कोण चिकटून राहतील, आणि दादासाहेबांच्या पक्षाला कोण जाऊन मिळतील, यावद्दल आपण वाटाघाट करून ठेवावी, म्हणजे वेळ पडल्यास उपयोग होईल.

बापूः—ठीक आहे ! हें पहा नाना, दादासाहेब आणि मामा पेठे यांच्या गधील सततच्या कटकटी टाकून जमल्यास दादासाहेबांना संतुष्ट करावें म्हणून

जरी मामांना मग्न ठेवून रावसाहेबांनी आपणास पुढे केले तरी त्यांच्यावकराव मामांच्या अनुमतीनेच श्रीमंतांनी ही गोष्ट केलेली असल्याने त्यांच्या संबंधी तर प्रश्नच राहात नाही; खरे की नाही ?

नानाः--हे तर खरेच ! पण त्यांच्या नांवाजण्यासारख्या कारभार चालविण्याच्या हतोटीमुळे दादासाहेबांच्या अडवणुकीच्या इच्छेचा पूर्ण हिरमोड झाल्याने तर त्यांचा मामांवर विशेषच घुस्सा झालेला आहे !

बापूः--कोण भीक घालतो आहे हो दादासाहेबांच्या असल्या घुस्शाला ! बरे, रामभाऊ कानडे आणि हरिपंत फडके ?

नानाः--ते निःसंशय आपलेच आहेत !

बापूः--शिंदे, होळकर ?

नानाः--ते तर पहिल्या पासूनच आपले आहेत !

बापूः--रास्ते पटवर्धन ?

नानाः--ते आपल्या पक्षाचे आहेत.

बापूः--पागे, पुरंदरे ?

नानाः--ते श्रीमंत रावसाहेबांविरुद्ध कधीही जावयाचे नाहीत !

बापूः--गायकवाड ?

नानाः--त्यांच्या विषयी शंका आहे !

बापूः--भोंसले ?

नानाः--त्यांचे सर्वच अनिश्चित आहे !

बापूः--हैदर ?

नानाः--दादासाहेबांस मदत करणार नाही !

बापूः--निझाम ?

नानाः--तो आमचा दोस्त आहे !

बापूः--मुंबईकर ?

नानाः--त्यांच्याविषयी आज काहीच सांगता येत नाही !

बापूः--ठीक आहे नाना; गायकवाड, व भोंसले, हे मराठे सरदार आपल्या पक्षालाच नेहमी चिकटून राहतील--निदान प्रसंगी दादासाहेबांना मदत न करतां

तदस्थ राईतील-अशाबद्दलची मी तजवीज करतो; मुंबईकर दादासाहेबांस मदत न करताील अशा बद्दलचा बंदोबस्त आपण कलकत्तेकर लाटला लिहून करुं; शिवाय त्यावेळीं तुम्हांकडून प्रत्येक दरवाराला स्वतंत्र खलिते आपले जिकडे तिकडे रवाना झालेच पाहिजे आहेत वरें का नाना ?

नानाः—पण अजूनहि मला वाटतें कीं ही सर्व तजवीज अपुरी तर नाहींण ठरणार बापू ?

बापूः—पुन्हां सांगतो, नाना, आपण ज्या ह्या तजविजी करणार त्या दादासाहेबांशीं मुद्दाम विरोध करावा, अथवा मुद्दाम त्यांची आगळीक करावी, अशा उद्देशानें करणार नसून त्यांनीं आपण होऊन आमच्याशीं तसें वर्तन केल्यास आम्हास आमचें संरक्षण करतां यावें या उपयोगाच्या दृष्टीनें च करणार आहोंत, हें विसरूं नका ! इतरांच्या कायदेशीर हक्कांत ढवळाढवळ करण्याची आमची विलकुल इच्छा नाही ! पण त्याबरोबरच आमच्या न्यायी हक्कांत कोणी उगाच ढवळाढवळ करूं म्हणेल तर ती ही आम्ही कधीं सुद्धां सहन करणार नाही ! “ कांट्यानें कांटा काढणें,” हा कंदाचित न्यायाचा मार्ग ठरत असेल, पण कांटयाशिवाय कांटा काढणें हा नेहमींच शहाणपणाचा मार्ग म्हणून ठरलेला आहे; समजलात का नाना !

नानाः—वरें मग ?

बापूः—म्हणून दादासाहेब जोपर्यंत सरळ वागतील, तोपर्यंत आपणालाहि त्यांच्याशीं सरळच वागणें भाग आहे ! श्रीमंत नारायणरावसाहेब पेशव्यांचा योग्य रीतीनें प्रतिपाळ करून राज्यकारभार चालविण्याचा हक्क, नाना, तुम्हाला आम्हाला नसून तो दादासाहेबांनांच आहे हें तुम्ही कसें विसरता ?

नानाः—नाहीं विसरत ! पण दादासाहेब तसें समजून वागतील अशा बद्दल काय भ्रंवसा ?

बापूः—सध्यां तरी निदान अशी नुसती शंका घेणें सुद्धां अप्रशस्त होईल ! तथापि तसा प्रसंग आलाच तर योजून ठेवलेल्या आहेतच आपण शक्य त्या तजविजी; रावसाहेब ही कांहीं बोललेच असतील या बाबतींत आपणाजवळ ? नाना, कशी आहे हो आज श्रीमंतांची दिनचर्या !

नानाः—श्रीमंताच्या इच्छेप्रमाणें त्यांनां येथें श्री गजानन महाराजांचें सन्निध्य आणून ठेविल्यापासून कांहींहि आराम न हांतां उलट प्रकृती जास्तच वेताल होत

गेली आणि हल्लीं तर अशी स्थिति आहे कीं, एकदोन दिवसहि पार पडणें कठीण !
(डोळे पुसतात.)

बापूः—हरहर ! काय हा दुर्घर प्रसंग ! हा सूर्य इतक्या लवकर अस्तास जावा ना ? नष्टचर्य ओढवलें दुसरें काय ? नाना, चलतांना श्रीमंतांचें दर्शन घ्यायला ?

नानाः—चला, बापू चला ! पण म्हणतों दिलेलें वचन लक्षांत राहिल ना ?

बापूः—त्याविषयीं तुम्ही अगदीं-अगदीं बेफिकीर असा. दादासाहेवांनां अन्यायानें पुण्याची पेशवाई मिळवून देण्यांत मी केव्हांहि मदतगार होणार नाहीं; उलट न मिळावी म्हणूनच मी शक्य ती खटपट करीन ! दादासाहेवांनां पेशवाई मिळावयाची नाहीं, कदाचित मिळाली तरी ती केव्हांसुद्धां कायमची पचावयाची नाहीं, आणि--

(इतक्यांत झिंजा पसरलेली आनंदीवाई प्रवेश करते.)

आनंदीः—(दांत चावीत) कां-कां नाहीं आम्हाला पेशवाई मिळणार आणि मिळाली तरी टिकणार ? मेल्यानें ! आम्ही सारखी धडपड करूं धडपड पेशवाई मिळवायला आणि ती पचावयला ! त्या मेल्या माधवाचें तर मरतां-नाहि तोंड पाहण्याची माझी इच्छा नाहीं ! सोडा ! तुम्हीहि सोडा त्या काळ-तोड्याच्या जगण्याची आशा ! तो क्षयी माधव-तो मरत घातलेला माधव, यावेळेपर्यंत तर पार मरूनसुद्धां गेला असेल ! नसला तर मरत असेल-आतां मरेल; अगदीं निःसंशय मरणार ! आणि तो मेल्यावर पेशवाईच्या गादीवर हक्क सांगणाऱ्या त्या एकुलत्या एक वारसदार काट्याचा-त्या निसंतान नारायणाचा खून करून तरी निदान आम्ही पुण्याचे पेशवे खास होणार ! होणार ! ! होणार ! ! !

बापूः—गिरफदार—

नानाः—कैद—

(पडदा पडतो.)

अंक पांचवा.

(स्थळः—थेऊर येथें श्रीगजानन महाराजापुढें श्रीमंत माधवराव-
साहेव पेशवे पलंगावर पडलेले आहेत, आजू बाजूस श्री०
नारायणरावसाहेव पेशवे, नाना, सखारामबापू, व इतर
दोन तीन माणसें उभीं आहेत, आणि श्रीमंत
सौ० रमावाईसाहेव, व पार्वतीबाईसाहेव,
चिकाचा पडद्याच्या आंत
आहेत असा पडदा
उघडतो.)

नानाः—असें काय वरें करावें सरकार ? हें काय वरें रावसाहेव ? ध्याना कां
हें औषध वापू म्हणतात त्याप्रमाणें निदान आमच्या सर्वांच्या इच्छेकरितां तरी ?

माधवः—(वळेंच हांसल्यासारखें करून) नाना, बापू, मी औषध घेत
नाहीं म्हणूनच जर तुम्हांला इतकें वाईट वाटत असलें तर घेतों वापडा तुमच्या
इच्छेकरितां; मग तर झालेंना ? आणा, नाना, आणा ! (औषध देतात.)

नानाः—सरकार, ह्या औषधानें कांहीं वरें वाटतें का आपणाला ? मला वाटतें
निदान एक सप्तक तरी झालें असेल हें नवें औषध सुरू करून !

माधवः—नाना, आतां कशाचें औषध आणि कशाचा आराम घेऊन वस-
लांत ? माझ्या इहलोकीच्या जीवनयात्रेचा आतां लवकरच शेवट होणार !
फार झालें तर मी आतां तुमचा घटके दोन घटकेचाच काय तो सोवती आहे !
म्हणून म्हणतो तुम्हांला माझ्याशीं कांहीं अखेरचे दोन शब्द बोलायचे असतील
तर बोलून घ्या ! तुम्हांसुद्धां वरें का वापू ?

बापूः—असें अनिष्ट बोलूं नये सरकार ! लवकरच वरें व्हाल वरें आपण
या दुखण्यांतून.

माधवः—छे ! छे ! आतां ह्या दुखण्यांतून मीं कशाचा वरा होतो ! बापू !
हा तुम्हाला आतां निव्वळ भ्रम आहे वरें भ्रम ! नाना, तुटली हो तुटलीं माझ्या

आयुष्याची दोरी साफ तुटली ! नारायणा, मी जाणार रे वावा आता लवकरच तुला सोडून ! दादासाहेबांच्या आज्ञेत वाग; आनंदीकाकीची मर्जी कालत्रयांही मोडू नकोस ! नाही तर पहारे वावा, तू आपला परिणाम ! एखाद्या गळांत अडकशील आणि आपला गळा घालविशील ! (डोळ्यांतून पाणी काढतात.)

नारायणः—(गहिवरून) दादा, तुम्ही गेल्यावर माझे कसे हो होणार ? जगांत तुमच्या मागे माझ्यावर मायेचें पांघरूण कोण हो घालील रावसाहेव ?

माधवः—अरे वेड्या, दादासाहेव आणि आनंदीकाका वरें ! (विचार करून) पण छे ! मला नाही त्यांचा विलकुल भरंवसा वाटत ! तुझा गळा कापण्याला सुद्धां मागे पुढे पहाणार नाहीत ते राज्यलौभानें ! नारायणा, वाळा नारायणा ! तुझ्यावर मायेचें पांघरूण हे माझे नाना आणि वापू घालतील. अगदीं कधीं-कधीं सुद्धां अंतर देणार नाहीत वरें का ते तुला ? (नानाकडे वळून) काय हो नाना, खरें कां नाही ?

नानाः—हें काय विचारायचें आहे सरकार ! राज्यकर्त्या पेशव्याच्या घराण्यांतिल प्रत्येक हक्कदार व्यक्तीला मी आजपर्यंत नेहमींच माझ्या प्राणापलीकडे जपत आलेलों आहे, आणि प्रसंगीं त्राण खर्ची घालावे लागले तरी वेहेत्तर, पण दौलतीला आणि दौलतदाराला मी केव्हांहि दख्खल पोहोचूं देणार नाही, असा माझा पूर्ण निर्धार आहे ! श्रीमंतांनीं निर्धास्थ असावे ! सरकारची मी याहून अधिक काय खातरजमा करूं ?

माधवः—आणि तुम्हीं हो वापू ?

वापूः—मी प्राणांतीहि आपलें इमान बदलणार नाही; सरकार, माझ्यासारखे अथवा नानासारखे दहा फडणवीस निर्माण होतील, पण आपणासारखा एकच कर्तव्यगार पुढारी सुद्धां निर्माण होणें अत्यंत दुरापास्त आहे—

नानाः—आणि म्हणूनच “दहांचा मार्गदर्शक चिरायू व्हावा,” अशी प्रत्येकाची इच्छा असणें स्वाभाविक आहे !

माधवः—नाना, तुम्ही व वापू हे तर मुळीं या दौलतीचे आधार स्तंभ आहांत ! वापू, तुम्हीहि कांहीं बोलाहो; स्तब्ध कां बसलांत ? बोला कां; पण पहा वरें घटके दोन घटकेनें मरणान्या माणसाजवळ तोंडापुरतें इमानइतवार दाखवून

आगाहून विश्वासघातानें त्याचा गळा कापलात तर बरीक बदलौकिक होईल वरें कां तुमचा सर्व जगभर !

बापूः—सरकार, हा प्रसंग पाहून माझी चित्तवृत्ति इतकी चमत्कारिक झाली आहे कीं काय बोलावें आणि कसें वागावें हेंच मुळीं मला यावेळीं सुचत नाही ! मी काय करावें अशी श्रीमंताची इच्छा आहे ?

माधवः—म्हणा कीं, मी नारायणाला कधींहि अंतर देणार नाही !

बापूः—मी श्रीमंत नारायणरावसाहेबांना कधींहि अंतर देणार नाहीं.

माधवः—वचन द्या की, मी नारायणासच पुण्याचे पेशवे होण्याला मदत करीन, आणि पेशव्याच्या व पेशवाईच्या खऱ्या हक्कदार वारसाशिवाय पेशवाईचा उपभोग घेण्याचा अन्यायी प्रयत्न करणाऱ्या इतर कोणासहि मी मदत न करतां उलट त्या व्यक्तीचे सर्व वेत मोडून पाडण्यालाच मी मनापासून अविश्रांत परिश्रम करीन !

बापूः—मी श्रीमंतास असें वचन देतो की, मी श्रीमंत नारायणरावसाहेबांनाच पुण्याचे पेशवे होण्याला मदत करीन, आणि पेशव्याच्या व पेशवाईच्या खऱ्या हक्कदार वारसाशिवाय पेशवाईचा उपभोग घेण्याचा अन्यायी प्रयत्न करणाऱ्या इतर कोणासही मी मदत न करतां उलट त्या व्यक्तीचे सर्व वेत मोडून पाडण्यालाच मी मनापासून अविश्रांत परिश्रम करीन !

माधवः—माझ्या पायावर हात ठेवून शपथ घ्या कीं, मी अखेरपर्यंत इमानानें वागत राहीन, आणि माझ्या अखेरच्या वेळीं मला दिलेलें वचन मोडून व इतरांस मदतगार होऊन हक्कदार पेशव्याचा गळा कापण्याच्या विश्वासघाताचें पातक मी कालत्रयींहि करणार नाहीं !

बापूः—मी श्रीमंताचे पायावर हात ठेवून अशी शपथ घेतों कीं, मी अखेरपर्यंत इमानानें वागत राहीन, आणि धाकट्या रावसाहेबांस त्यांच्या अखेरच्या वेळीं दिलेलें वचन मोडून व इतरांस मदतगार होऊन हक्कदार पेशव्याचा गळा कापण्याच्या विश्वासघाताचें पातक मी कालत्रयींहि करणार नाहीं.

माधवः—झालें ! आतां मला तुम्हांस अधिक कांहींहि सांगण्याचें राहिलें नाही ! (नारायणाकडे वळून) नारायणा, इकडे ये; बापू इकडे या; नाना, असे

माझ्याजवळ येऊन उभे रहा; (नारायणाचा हात बापूच्या हातांत देऊन) बापू, याला सांभाळा; नाना, माझा नारायण अजून लहान आहे; याचें नीट जतन करा ! नारायणा, तूं कांहीं काळजी करूं नकोस ! माझ्या नानाच्या व बापूच्या जिवावर अगदीं-अगदीं निर्धास्थ रहा ! (हात सोडून सर्व अदवीनें उभे राहतात.)

नानाः--सरकार, श्रीमंत नारायणरावासंबंधानें आपण अगदीं निर्धास्थ असा ! केवढा हो दुर्धर प्रसंग ओढवला आहे सरकार हा आमच्यावर आणि आमच्या ह्या दुर्दैवी साम्राज्यावर !

माधवः--कांहीं हरकत नाही; या प्रसंगालाहि तुम्ही मोठ्या नेटानें व हिंमतीनें तोंड द्या ! बापू, अजून तरी दादासाहेब शुद्धीवर आले आहेत काय ?

बापूः--सरकार, मला तरीं निदान असें वाटतें कीं, दादासाहेबांनां आपल्या दुराग्रही व निंद्य कृतीचा पूर्णपणें पश्चात्ताप झाला आहे; येणार आहेत ते लौकरच श्रीमंतांची भेट घ्यायला !

माधवः--या कुडींत प्राण आहे तो पर्यंत तरी ते येऊन भेटोत म्हणजे झालें ! बापू, अस्थीर बुद्धीच्या मनुष्याकडून मिळणारा प्रसाद जसा भयंकर तसाच त्याला होणारा पश्चात्ताप ही क्षणीकच असतो वरें ! तुम्ही कांहीं ही म्हणा, पण मला नाही. हो दादासाहेबांचा तीळभर सुद्धां भरंवसा वाटत ! नाना !

नानाः—सरकार !

माधवः—भाऊवंदकीच्या जात्यांत भरडला जाणारा हा साम्राज्याचा अवाढव्य डोलारा अशाच डळमळित स्थितींत नाचवीत फिरण्यांत आणि त्याच्या सभोवतीं “ हायदोस ” चा खडानाच घालीत रडत राहण्यांत फायदा काय ? दौलतीच्या नेकजात व पिढीजाद सरदारांचें काय मत आहे या बाबतींत ?

नानाः—सरकार, सर्वांचें मत आपल्यापक्षांकडे आहे; सर्वांचा ओढा श्रीमंत नारायणरावसाहेबाकडेस आहे, आणि सर्व सरदार दौलतीचें व दौलतदाराचें संरक्षण व्हावें म्हणून प्रसंगां प्रत्येक प्रकारची मेहनत व मदत करण्यास तयार आहेत !

माधवः—नाना, बापू, झाली ! माझी सर्व निरंवा निरव झाली ! नारायण ये; असा माझ्यासमोर येऊन उभा रहा ! माझ्यासारखीं अगदीं पोर वयांतच तुझ्या हातीं ह्या अवाढव्य साम्राज्याचीं अधिकार-सूत्रें येत आहेत, हें लक्षांत ठेवून

अत्यंत सौंघगिरीने वागत जा ! रयतेच्या सुखाकरितां मी केलेल्या राज्यव्यवस्थे-
तील सुधारणा वाढीस लाव ! मी ठरविलेली राज्यपद्धती, वसूलपद्धती व न्याय
पद्धती कायम ठेव ! रयतेच्या कल्याणाकरिता नेहमीं झटत जा ! प्रजेच्या सुखावरच
राज्याची आबादी व बळकटी अवलंबून असते हें केव्हांहि विसरूं नकोस ! दौलती-
तील अनुभवी व एकनिष्ठ सरदाराच्या सल्ला मसलतीनेच नेहमीं वागत जा ! नारायणा !

नाराः—दादा !

माधवाः—मुत्सद्दी व कर्तवगार, दैवशाली पण तितक्याच दुःखी व दुर्दैवी,
अशा कैलासवासी श्रीमंत पंतप्रधान बाळाजी बाजीराव पेशव्याचा मी मुलगा
आहे, ही गोष्ट तूं नेहमीं लक्षांत ठेवून वाग, म्हणजे तूं हि त्याच्या प्रमाणेच—आपल्या
पूज्य वडिलाप्रमाणे—आमच्या वैभवशाली नानासाहेबांप्रमाणे—कीर्तीमान होशील;
आ—आ—(घाबरतो) आई आई, माझे प्राण कासावीस होऊं लागले हो नाना;
दादासाहेव का हो अजून आलें नाहींत वापू ?

बापूः—(पाहून) सरकार, हें पहा दादासाहेव आलेच ! (दादासाहेव येतात.)

माधवः—(हंवरडा फोडीत) दादा अहो दादा ! चाललों हो चाललों बरें
मी या जगांतून ! आई, आई ! (डोळे मिटतात.)

दादा०—अरे, अरे, बाळा माधवा ! कायरे ही तुझी दशा ! डोळे उघड रे बाळा
डोळे उघड ! मी हा येथें आहे बरें तुझ्याजवळ ! त्या नारायणाकडे तरी पहारे बाबा
एकदां ! बघ बघ तो कसा केंविलवाण्यासारखा पाहतो आहे रे तुझ्याकडे !

माधवः—मी त्याच्याकडे आतां दयार्द्रदृष्टीने पाहिलें किंवा न पाहिलें तरीहि
तें सारखेंच; दादासाहेब आपणच पहा बरें आतां त्याच्याकडेस दयार्द्र दृष्टीने ! त्याला
सांभाळा, आपलें लेंकरूं आहे असें समजून त्याची जतणूक करा ! दादासाहेब,
आपल्या पाया पडतों; आमचे कांहीं अपराध झाले असल्यास पोटांत घाला !
आम्हाला त्याबद्दल क्षमा करा ! गतगोष्टी मनांत आणूं नका ! आनंदीकाकींची ही
मी माफी मागतों असें त्यांना सांगून नारायणाचा प्रतिपाळ करण्याविषयीं माझ्या
तर्फे त्यांना प्रार्थना करा ! नारायणा, असा दादासाहेबांजवळ उभा रहा; त्याच्या
पायावर डोकें ठेव, आणि माझा प्रतिपाळ करा म्हणून त्यांची करुणा भाक ! हें
आटोप लवकर.

नारायणः—दादासाहेव, हें पहा मी आपल्या चरणावर माझे मस्तक ठेवितों; (पाया पडतो व उठत) कराल ना आपण माझा मुलासारखा प्रतिपाळ ?

दादा०ः—करीन वरें वाळा करीन; अगदीं—अगदीं स्वतःच्या मुलाप्रमाणें प्रतिपाळ करीन.

माधवः—दादासाहेव, आतांचे हे आपले शब्द आपण नीट ध्यानांत ठेवून वागलना ?

दादा०ः—वागेन वरें वाळा वागेन !

माधवः—ठेवूं ना आपल्या या शब्दावर पूर्ण भरंवसा ?

दादा०ः—ठेव वरें वाळा ठेव !

माधवः—नारायणा इकडे ये; दादासाहेव इकडे या; हा पहा मी नारायणाचा हात आपल्या हातांत देत आहे (दादासाहेवाच्या हातांत नारायणाचा हात देतो) शंका वाटते म्हणून आपलें पुन्हां विचारतो; या नारायणाला अंतर नाहीना देणार ?

दादा०ः—नाहीं वरें वाळा नाही !

माधवः—नाना, दौलतीवरील कर्ज ?

नानाः—त्याचा हवाला नाइकांनी घेतला आहे सरकार !

माधवः—नाना, दौलतीचें संरक्षण करण्याचें कर्ज ?

नानाः—त्याचा हवाला मी आणि बापूंनी घेतला आहे सरकार !

माधवः—नाना, दौलतदाराचा सांभाळ करण्याचें कर्ज ?

नानाः—त्याची हमी दादासाहेवांनी घेतली, असें ते म्हणत आहेत, सरकार !

माधवः—तुम्हीं कां नाहीं म्हणत ? नका म्हणूं बापडे ! आई, आई, माझा जाव पुन्हां कासावीस होऊं लागला हो ! नाना, माझ्याजवळ या; बापू, इकडे या; नारायणा असा जवळ ये; दादासाहेव इकडे या—(सर्वजण जवळ येऊन उभे राहतात) हे श्री गजानन महाराजा, मी तुला आतां शेवटचा नमस्कार करतो; नाना, मला माफ करा; बापू, कधीं काळीं एखादा कमी अधिक शब्द चुकून माझ्या तोंडून गेला असेल तर मला त्याची क्षमा करा ! दादासाहेव, मी तुमचा अपराधी असल्यास माझे अपराध पोटांत घाला ! (कण्ठू लागतात) आई, आई—

नानाः—सरकार, बोलण्याचे श्रम कशाला घेतां ?

बापूः—सरकार, जरा स्वस्थ पडून रहाना वरें !

माधवः—आहे, आतां स्वस्थच पडावयाचें आहे लवकरच ! दादासाहेब, नाना, बापू, तुम्ही सर्व एकदिलानें व एक विचारानें वागा ! नारायणाला पेशवाईवर कायम करून जसा कंहीं विपरीत प्रकार घडलाच नाही, अशा सुरळीत रीतीनें राज्यकारभार चालवा ! तो तरुण असल्यानें कुमार्गास न लागतां त्याचे हातून नेहमीं लोक-कल्याण होत जाईल अशा विषयीं खबरदारी घ्या ! माझ्या प्रजेस केव्हाही दुखवूं नका ! नारायणा, दादासाहेबांच्याच साहाय्यानें राज्यकारभार चालवीत जा ! ये असा इकडे ये ! कैलासवासी श्रीमंत रावसाहेब ! पेशव्यापासून वंश-परंपरेनें ही माझ्याकडेस आलेली आंगठी-आपल्या घराण्यातील पेशवाईचा व पेशव्यांचा खरा हक्कदार वारस ओळखण्याची ही खूण-मी तुझ्या वोट्यांत घालतो; (आंगठी वोट्यांत घालतो.) सांभाळ वरें का चंगळी ! नीट जप वरें का हिला ! आई, आई, मूर्छा आली हो मूर्छा आली !

नानाः—सरकार, सावध व्हा ! सावध व्हा !

माधवः—(बरळतो) वरें, वरें, मरणार तर मरणार ! मग काय तुझे म्हणणें ? काय म्हणतोस ? मला सुखानें मरण येणार नाही आणि मी मेलों तरी आमचा हा गृहकलह पुढें कोणत्या थराला जाणार—दादासाहेब आणि आनंदीकाकी यांनीं उभारलेल्या हद्दी दुराग्रहाच्या पापी मंदिरावर ते आतां भाऊबंदकीच्या रक्तानें कोणाच्या हत्येचा कळस वसविणार, ह्या विवंचनेनें माझा आत्मा पुण्यांतल्या पुण्यांतच—नव्हे आमच्या खुद्द शनिवारच्या वाड्यांतल्या—वाड्यांतच घुटमळत राहणार ! वरें वरें; घुटमळंदे घुटमळला तर ! तुला काय करायचें आहे ? अरे जा; तूं काय पाहून घेणार ?

नानाः—सरकार, सावध व्हा; सावध व्हा.

दादा०—(अंगाला हात लावून) बाळा माधवा ! सावध हो किरें लवकर !

माधवः—(बरळतो) तुम्हीच सावध व्हा लवकर; लाज नाही वाटत उलट मलाच सावध व्हायला सांगतां त्याची ? माझा नारायण कोठें आहे ? माझी ती—ती कोठें आहे ? अरेरे ! अग रडूं नकोसग अशी एकसारखी ! डोळे पूस ! तुझ्याशीं लग्न करून मी तुझा गळा कापला ! नको—नको—नको येऊं ! तूं कशाला येतेस—माझ्याबरोबर व्हा ! येथेंच रहा आणि माझ्या नारायणाचा प्रतिपाळ कर ! काय ?

येथे नाही राहणार म्हणतेस ? वरें तर, नको राहूंस ! तुझ्या इच्छेस येईल^६ त्याप्रमाणें कर; कारे बावा, तूं कारे नारायणा असा एकसारखा रडतोस ? असें काय वरें करावें ? करतील वरें दादासाहेब तुझा प्रतिपाळ.

दादा०—करीन वरें बाळा करीन मी तुझा प्रतिपाळ. (नारायणास कवटाळतो व सोडतो)

माधवः—काय, काय ! आलास का बावा पुन्हां तूं ! काय म्हणतोस ? काय ? दादासाहेबांचें हें कवटाळणें निव्वळ कांगावी-कळवळ्याचें आहे; वरें असूंदे आहे तर ! पण माझे नाना आणि बापू तर नाहीना गेलें कोठें ? तेच सांभाळतील माझ्या नारायणाला; नाना !

नानाः—मी श्रीमंत नारायणरावसाहेबांचा प्रतिपाळ करीन !

माधवः—बापू !

बापूः—मी श्रीमंत नारायणरावसाहेबांनां अंतर देणार नाही !

माधवः—दादासाहेब !

दादा०—मी नारायणास पुण्याचा पेशवा करून त्याचें स्वतःच्या मुलाप्रमाणें संरक्षण करीन.

माधवः—शपथ घ्या !

दादा०—शपथ घेतों !

माधवः—शपथ खोटी !

दादा०—शपथ खरी !

माधवः—(वरळतो) आलास पुन्हां ! काय म्हणतोस ! नानांनीं कितीहि काळजी घेतली आणि बापूंनीं कितीहि करामत केली तरी त्याचा वेळेला काडी-इतका सुद्धां उपयोग होणार नाही; वरें वरें, न होऊंदे नाही झाला तर ! पण कां नाही होणार ? होईलच ! पुन्हांहि नाही म्हणतोस ! वरें बावा, तुझच म्हणणें खरें मगतर झालेंना ? मग होणार तरी पुढें काय, तें तर सांगशील कीं नाही ? काय, काय, पुन्हां सांग पाहूं ? काय ? नारायणाच्या जिवाला घात होईल, आणि तोहि दादासाहेब व आनंदीकाकी या दुकलीच्या दुष्टाव्यामुळें ! छे बुवा; मला नाही हें तुझे म्हणणें खरें वाटत; कितीहि झालें तरी दादासाहेब व आनंदीकाकी आमच्याच आहेत वरेंका अखेरीस; नाहीच होणार कधींहि असें अमंगल कृत्य त्यांच्या हातून .

दादा०—नाहींच होणार वरें बाबा, असें अमंगल कृत्य आमच्या हातून स्वप्नांत सुद्धां !

दादा०—काय काय म्हणतोस ? जागेपणीच होईल ! दादासाहेब, खरें काहो हें ?

दादा०—नाहीं वरें बाबा नाही.

नानाः—बापू काय करूं हो ! मला नाही वाटत श्रीमंत आतां शुद्धीवर येतील असें; अखेरची वडवड सुरू झाली ! जीभ अडथळूं लागली ! हातपाय थंड पडूं लागले ! आणि घसाहि वाजूं लागला ! ! बापू पहाहो, श्रीमंतांच्या डोळ्यांतून अश्रूधारा कशा चालल्या आहेत त्या; आपण तरीं पुढें व्हाणा एकदां ?

बापूः—(पुढें हौऊन) श्रीमंतांची कोणती इच्छा आतां बाकी राहिली आहे ? सरकारच्या नेत्रांतून अशा अश्रूधारा यावेळीं कां चालल्या आहेत ?

माधवः—(अर्धवट शुद्धीवर येऊन) राज्य सौख्य, संसार सौख्य आणि गृह सौख्य ह्या पैकीं एकाचाहि शांतपणें उपभोग न घेतां अशा तरुण वयांतच मी या जगाला कायमचा अंतरणार म्हणून ! माझ्या मागे तिचें कसें होईल म्हणून ! माझ्या नारायणाचें आणि आपल्या साम्राज्याचें कसें होईल म्हणून ! माझ्या मागे—

बापूः—पण सरकार, ह्या वेळीं हे विचार—

माधवः—(भ्रमिष्ठ होत) वरें तर चुकलों ! मला माफी करा; माफी केली असें म्हणा. म्हणतां कीं नाही ? नाहीं म्हणत; नाहीं म्हणत; नका म्हणूं; बोला, बोला. नाहीं बोलत, नका बोलूं. काय, नाना रडतां, रडा ? काय ! दादासाहेब तुम्ही हंसतां ? हसण्याची का ही वेळ आहे ? तरीहि हसताच; कशाचा हो इतका आनंद झाला आहे आपणाला दादासाहेब ? तरीहि हसताच. हसा, हसा, पण तुमचें तुम्ही पाहून घ्या वुवा ! निदान शेवटीं तरी तुम्हाला रडावें लागेल वरें का ? बापू असे कांही तुम्ही डोळ्यांतून पाणी काढतां ? नाहीं ऐकत माझे ? नका ऐकू. नारा—

बापूः—सरकार, सरकार !

माधवः—नारायणा, असें काय वरें करावे ? पूस डोळे पूस बघूं आधीं. काय ? तूंही माझे ऐकत नाहीस ? जा नको ऐकूं ! जा बस रडत हवा तितका वेळ [कोण ? तूं-तूं-का ?

दादा०—माधवा, वाळा माधवा !

माधवः—तूं-तूं-ही माझे ऐकत नाहीस ? काय, काय करूं ! तूं ही येथे रहात नाहीस ? माझ्या बरोबर—

नाराः—दादा ! दादा !

माधवः—(कावरा वावरा होऊन) आला हो आला पुन्हां आला ! अरे पुन्हां कां आलास वावा ? कोण, कोण आहेस तूं ? बोल; तूं आहेस तरी कोण हेच मला आधीं स्पष्ट सांग पाहूं ? काय म्हणतोस ? नाही सांगत; कां नाही सांगत ? बोलतोस कीं नाही ! कां नाही बोलत ? तूं कोण आहेस हे सांगितल्या-शिवाय मी ही नाही ऐकत तुझे सांगणें; जाव, निकलो; काय ? सांगतोस; सांग; कोण ? सैतान; काय ? काय ? काय म्हटलेस पुन्हां सांग पाहूं ? काय, काय, भाऊवंदचें भूत; वरें मग ? कशाला आलास तूं येथे ? काय, काय करणार आहेस तूं ? काय, काय म्हणतोस ? मला मारणार, अरे जारे माकडा, तूं काय मला मारतोस ? आणि तुसें काय तोंड लागलें आहे मला मारण्याचें ! अरे मी होऊन माझे आयुष्य संपल्यानें मरत आहे; तुझ्या-तुझ्या सैतानीं जादू-टोण्यानें अथवा मूठ-मंत्रानें मरत नाही आहे, समजलास ? अरे, दांत काय काढीत उभा राहिला आहेस येथे ? तुला गम्मतच वाटतें आहे काय ही सगळी ! जाव, जाव; निकलो, जा येथून जा; माझ्या डोक्या समोरून जा; नीघ येथून; नाना, नाना !

नानाः—सरकार, सरकार !

माधवः—(वरळतो) नाही जात ? कां नाही जात ? कां म्हणून नाही जात ? बापू, तुम्ही तरी घालवा हो ह्या सैतानाला माझ्या दृष्टीसमोरून ?

बापू—सरकार, सरकार.

माधवः—(वरळतो) नाहीच जात तूं ? वरें तरं नको जाऊंस; मग तुझी इच्छा तरी काय आहे ? काय म्हणतोस ? ऐकलेच पाहिजे तुझे म्हणणें ? वरें रे वरें; ऐकतो वावा; काय, काय ? पुन्हां सांग; अरे बापरे ! पुन्हां सांग-पुन्हां सांग-काय, काय, मी मरणार आणि मग तूं नारायणाचा खून करणार ? (घाबरून ओरडतो.) अहो आई ! अहो नाना ! धांवा हो धांवा !

नानाः—सरकार, सरकार !

बापूः—श्रीमंत, श्रीमंत !

दादा०—माधवा, अरे माधवा !

नाराः—दादा, अहो दादा !

माधवः—(अर्धवट शुद्धीत) मी चाललों ! दादासाहेव, नारायणाचा प्रतिपाळ करा ! कितीहि रंगांत असलांत तरी माझ्या विनंतीची व आपल्या वचनाची आठवण ठेवा ! नारायणा, तिला अंतर देऊं नकोस; मनुष्याचें कल्याण करणाऱ्या सर्व देवता आणि विभूति तुझे माझ्या मागे संरक्षण करोत ! आमच्या वाडवडिलांचें पुण्य तुझ्यावरील भावी आपत्ति टाळोत ! तुम्ही सर्व आनंदांत रहा ! नारायणाला अंतर देऊं नका ! नारायणा, तिला अंतर देऊं नकोस ! पार्वती काकीस सांभाळा ! माझी आई—माझ्या सरदारमंडळास दुखवूं नका; माझ्या प्रजेस नेहमीं सुखी ठेवा ! आणि—आणि कशीहि आपत्ती आली तरी वेहेत्तर पण “ मराठा-मंडळ ” जिवंत राहून त्याचा जयजयकार होत जाईल—आणि हिं स्थानच्या राजकीय क्षितिजावर “ मराठा साम्राज्य ” रूपी तारा, शांतता, सत्ता आणि सुवत्ता, यांनीं विभूषित होऊन नेहमीं प्रमुखत्वानेंच चमकत राहील—अशा विषयीं अविश्रांत परिश्रम, आणि आटोकाट प्रयत्न करण्यास केव्हांहि यत्किंचित सुद्धां हय-गय करूं नका, एवढेंच माझे अखेरचें तुम्हा सर्वांजवळ पदर पसरून मागणें आहे ! ये.....तो.....व.....रें.....मी.....आ.....तां.....
.....रा.....म.....रा.....(देहावसान हेतें.)

(एकदम स्त्रियांचा व पुरुषांचा रुदनस्वर सुरू होतो; श्री० नारायणराव श्रीमंताचे सन्निध जाऊन “ दादा, दादा, मला अभाग्याला टाकून कसे गेलांत हो ? ” असें म्हणून रडूं लागतात, इतक्यांत दुःखानें करपलेल्या, अस्ताव्यस्त पोषाखांत श्रीमंत रमाबाईसाहेब प्रवेश करितात.)

रमा०—अग आई ! फुटलेंग बाई माझे कपाळ ! तुटलेंग बाई माझे मंगळ-सूत्र अखेरीस !! आलेंच-आलेंच बरें का मी बरोबर ! धांव देवा धांव ! आणि दे थारा या अभागिणीला तुझ्या पोटांत !!! (श्रीमंतांचे अंगावर पडतात; व बेशुद्ध होतात; पडदा पडतो.)

समाप्त.

विक्रीस तयार !

हिंदुस्थानांतील ब्रिटिश-साम्राज्य.

(सर आलफ्रेड लायल यांच्या ' ब्रिटिश डोमीनियन इन इंडिया ' या पुस्तकाचे भाषान्तर, चार रंगांत नकाशांसह)

लेखकः—दत्तात्रय बाळकृष्ण करकरे.

सदरहू पुस्तकास " सह-विचारिणी समा " बडोदे " व मराठी ग्रंथोत्तेजक कमेटी " इंदूर यांनी वक्षीस दिलें असून तें मुंबई इलाखा व वऱ्हाड आणि मध्यप्रांताच्या शाळाधिकाऱ्यांनीं स्कूल लायब्ररी आणि वक्षिसाकरितां मंजूर केले आहे. सदरहू पुस्तक अनेक विद्वान् मंडळीच्या मदतीनें तयार केलेले असून त्यांस सर भालचंद्र यांनी प्रस्तावना लिहिलेली आहे. शिवाय स्वतः ग्रंथकर्त्यानें विस्तृत विषयोपन्यास जोडिलेला आहे. केसरी व ज्ञानप्रकाशचा उत्तम अभिप्राय असून वांधणी, कापडी, मजबूत व सोनेरी अक्षराची आहे. पृष्ठ संख्या ६४०; आकार डेमी अष्ट पर्जा किंमत रुपये तीन. (टपाल हंशील शिवाय.) पुस्तकें ग्रंथकर्त्याकडे जळगांव, ईस्ट खानदेश येथें, अथवा हिंद एजन्सी, माधवबाग मुंबई यांच्याकडे विकत मिळतील.

पुस्तकावर अभिप्राय;

केसरी, मंगळवार, तारीख २६ माहे सप्टेंबर सन १९१६ इसवी.

.....भाषांतरापुरते पाहतां रा. करकरे यांनी आपलें काम अत्यंत परिश्रमपूर्वक केलेले आहे, असें म्हणावें लागतें.....मूळ लायलसाहेबाचा ग्रंथ वाचनीय असूनहि निवळ मराठी वाचक त्याच्या स्वारस्यास मुक्त होता; म्हणून तो मराठीत भाषांतररूपानें उपलब्ध करून दिल्याबद्दल ते रा. करकरे यांचे ऋणीच होतील .

लोकमान्य नाटक मंडळी करीत असलेले

सचित्र नाटक

मराठ्यांचा आत्मयज्ञ

प्रसिद्ध कादंबरीकार श्री. नाथमाधव कृत.

सुंदर दहा फोटोसह.

किं. १४ आणे.

कृ. ह. दिक्षीत कृत.
संगीत

सुदर्शन नाटक.

सुंदर फोटोसह—किंमत १२ आणे.

प्रसिद्ध शाहुनगरवासी नाटक मंडळीने स्टेजवर आणिलेले

प्रसिद्ध कादंबरीकार श्रीयुत नाथमाधवकृत.

सचित्र नाटक

जातिवंत मराठा वीर

प्रस्तुत नाटकांत प्रसिद्ध नट श्री. गणपतराव जोशी यांचा फुलसाईजचा फोटो दिला असून इतर सुंदर सहा फोटो दिले आहेत. नाटक हास्य व वीर रसयुक्त सुंदर लिहिलेले आहे. किंमत १२ आणे. पो. व व्ही. पी. खर्च निराळा.

ह्याशिवाय सर्व तऱ्हेचीं पुस्तके आमच्याकडे विकत मिळतात.

हिंदू एजन्सी माधवबाग, मुंबई.

श्रीयुत नाथमाधव

यांचें

कोणतेही कथानक वाचित असतां पुस्तक वाचून ज्ञात्याशिवाय खाली ठेवत नाहीं असा हिंदू एजन्सीच्या ६०० आश्रयदात्यांस व विविध-विषय ग्रंथमालेच्या ८०० आश्रयदात्यांस पूर्ण अनुभव आहे:—

१ श्रीशिवाजी महाराजांचें आरमार	१॥	९ दोन भावंडे	१॥
२ बंगाल्यांतील पहिलें गुप्तमंडळ	॥॥॥	१० सुहासिनी सचित्र	१
३ तक्षण रजपुत सरदार सचित्र	॥॥०	११ प्रेमसूड	४॥॥
४ गर्जेद्रसिंग नाटक सचित्र	॥॥	१२ वीरधवल	२॥॥
५ रायकुव अथवा सोनेरी टोळी	१॥॥	१३ विमलेची ग्रहदशा	१॥
६ परवांची गोष्ट अथवा जग हें असेच	॥॥॥	१४ रात्रीची मौज	४-
७ देशमुखवाडी	१॥	१५ दैवाचे खेळ	॥॥॥
८ ग्रहदशेचा फेरा	॥॥॥	१६ विहंगवृंद सचित्र	१॥॥

याच प्रसिद्ध कादंबरीकाराच्या लेखणींतून लवकरच बाहेर येणारें

नवीन सचित्र नाटक

श्री शिवाजीमहाराजांचा

लोकसंग्रह

म्यानेजर-हिंदू एजन्सी माधवबाग, मुंबई.